लो० टिळक यांचीं व्याख्यानें

भाग दुसरा.

(१९०८ सालांतील व्याख्यानें)

लेखक व प्रकाशक,

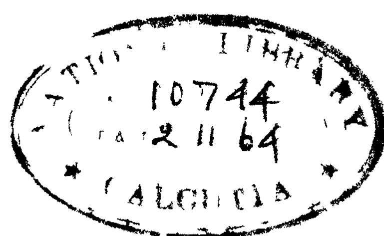
सदाशिव हरी भावे.

सोल एजंट्स,

रामदास मंडळी, पुणें.

सन १९०९.

किंमत आठ आणे.

10744
2 11 64

प्रस्तावना.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्याइतका विद्वान, नीतिमान्, मुत्सद्दी किंवा करारी देशभक्त साऱ्या हिंदुस्थानांत दुसरा क्वचितच सांपडेल. कोणी देशभक्त विद्वान असला तर अनीतिमान् असेल; कोणी नीतिमान् असला तर बुद्धिहीन असेल, कोणी मुत्सद्दी असला तर करारी नसेल, किंवा कोणी करारी असला तर मुत्सद्दी नसेल. पण लो० टिळक यांच्यांत सारे गुण एकवटलेले आहेत; आणि ह्मणूनच आपलें शरीर, अंतःकरण व बुद्धि, सर्वस्वी देशकार्यार्थ वाहणाऱ्या या लोकनायकाचे विचार, भाषण व वर्तन हीं सर्वत्रांस वंद्य व अनुकरणीय झालीं आहेत देशाकरितां अंतःकरण कसें तुटलें पाहिजे. अंतःकरणांत खरा उमाळा आला ह्मणजे वाणी कशी तेजस्वी निघते, आणि 'स्थितप्रज्ञ' झालेले देशभक्त केवळ परोपकार करण्याच्या बुद्धीनें, एकनिष्ठेनें व स्वार्थत्यागानें देशास मार्गदर्शक होऊन देशाचें हितवर्धनही कसें करतात, याचें हिंदुस्थानांतील उत्कृष्टांतील उत्कृष्ट उदाहरण लो० टिळक यांचेंच आहे. त्यांची व्याख्यानें ज्यांना ऐकावयास मिळालीं ते तर भाग्यवानच होत, पण ज्यांना ऐकावयास मिळालीं नाहींत अशा मराठी वाचकांपुढें तीं व्याख्यानें पुस्तकरूपानें ठेवून देशबंधूंची सेवा करावी, आणि लोकमान्यांच्या योगारूढ मानसिक स्थितींत राजद्रोहाच्या खटल्याचे अखेरीस निघालेल्या उद्गाराप्रमाणें, स्वतः त्यांच्यावर देशकार्यार्थ हालअपेष्टा भोगण्याचा प्रसंग आला असतां त्यांनीं अंगीकृत केलेल्या कार्याचा उत्कर्ष त्यांच्या अनुयायांनीं कसा करावा, हें त्यांच्याच शब्दांत होईल तितकें लोकांपुढें मांडावें, म्हणून लोकमान्यांचीं व्याख्यानें प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. त्याप्रमाणें पहिल्या भागांत १९०७ सालांतील शिवाजी-उत्सवापासून तों त्याच सालांत सुरतच्या राष्ट्रीय सभेंतील बखेड्यापर्यंत—ह्मणजे डिसेंबर अखेर—पर्यंतचीं व्याख्यानें प्रसिद्ध झालीं.

आतां दुसरा भाग प्रसिद्ध होत असून या भागांत १९०८ च्या सुरवाती-पासून तों १९०८ च्या शिवाजी-उत्सवापर्यंतचीं लोकमान्यांचीं व्याख्यानें प्रसिद्ध केलीं आहेत यापुढें त्यांचें व्याख्यानच झालें नाहीं. आमच्या खडतर नशीबानें आमच्याचकरतां त्यांस कारागृहवास भोगावा लागत असल्यामुळें त्यांच्या देशभक्तिपूर्ण, तेजस्वी, विद्वत्ताप्रचुर व उत्साहजनक लेखांस किंवा भाषणांस सध्यां तरी आम्ही अंतरलों आहों !

राष्ट्रीय पक्षास मूलभूत असलेल्या तत्त्वांचें व धोरणाचें सार या भागांतील व्याख्यानांत वाचकांस सांपडेल अशी आशा आहे. या व्याख्यानांचे विषय वादग्रस्त झाले असून नेमस्त व राष्ट्रीय यांमध्यें वादाचें जें रण माजलें आहे त्यांत सत्पक्ष कोणता आहे, हें समजाऊन घेण्यासही हीं व्याख्यानें उपयोगी पडणार आहेत. लोकमान्यांच्या व्याख्यानांचें गुणवर्णन करीत बसणें म्हणजे सहस्ररश्मी सूर्यनारायणास मिणमिण्या दिवलीनें प्रकाशित करण्याचा प्रयत्न केल्यासारखें हास्यास्पद होणार असल्यामुळें त्या भरीस न पडतां तीं वाचकांस सादर करितों, व इतकेंच सांगतों कीं त्यांत कांहीं कमीपणा वाटल्यास तो व्याख्यानें उतरवून घेण्यांत झालेल्या चुकीमुळें आला आहे असेंच समजावें.

मनुष्यकृति नेहमीं सदोष असावयाचीच; त्याप्रमाणें ही कृतीही आहे. तरी त्यांतील लिहिण्याच्या किंवा छपाईच्या ज्या चुका वाचकांना आढळतील त्यांकडे सदय दृष्टीनें अवलोकन करून माझे स्वदेशभक्त देशबंधु लोकमान्यांच्या मुख्य उपदेशाकडेच विशेष लक्ष देतील अशी आशा आहे. लोकमान्यांनीं दिलेल्या, १९०७ सालापूर्वींच्या व्याख्यानांपैकीं महत्वाच्या निवडक व्याख्यानांचें पुस्तक लवकरच प्रसिद्ध करण्याचा विचार आहे.

पुणें, शनिवार पेठ, फाल्गुन वद्य २ शके १८३०

सर्व स्वदेशभक्तांचा सेवक,
सदाशिव हरी भावे.

अनुक्रमणिका.

व्याख्यानें.

चिंतनीय उद्गार.

बुधवार ता. २२ जुलै १९०८ रोजीं रात्रीं दहा वाजण्याचे सुमारास, मुंबई हायकोर्टांत, जस्टिस दावर शिक्षा देण्यास सज्ज झाले; आणि 'तुह्मांला कांहीं बोलावयाचें आहे काय ?' असा त्यांनीं प्रश्न केला; तेव्हां त्यांस उत्तर ह्मणून लो. रा. टिळक ह्मणालेः—

"ज्यूरीनें कसाही निकाल दिलेला असला तरी मी पूर्णपणें निर्दोषी आहें, असेंच मी निक्षून सांगतों. या जगांतील व्यवहारांचें नियमन देवताधीन आहे; आणि मी मोकळा राहण्यापेक्षां माझ्या हालअपेष्टांनींच आमच्या कार्याचा अधिक उत्कर्ष व्हावा, असाही कदाचित् ईश्वरी संकेत असेल !"

लो. टिळक यांचीं व्याख्यानें.

बाबू अरविंद घोस यांचा उपदेश.

सोमवार, ता. १३ जानेवारी १९०८ रोजीं सायंकाळीं, नारायण पेठेंतील लो. टिळक यांचें वाड्यांत कलकत्याचे बाबू अरविंद घोष यांचें रा. रा. अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखालीं व्याख्यान झालें. त्या प्रसंगीं व्याख्यात्यांचे आभार मानतांना लो. रा. टिळक ह्मणाले:—

मित्रमंडळी व सद्गृहस्थहो! आपल्यावर दुसरें एक माझें व्याख्यान लादावें या उद्देशानें मी उभा राहिलेला नाहीं. मला चारच शब्द बोलावयाचे आहेत, आणि तेवढे बोलून मी आपली रजा घेईन. आपण येथें येण्याची तसदी घेतली याबद्दल मी आपले आभार मानावे कीं आपल्याला आज आत्तां जें नवीन राजकीय मतावरील अत्युत्कृष्ट विवरण ऐकावयाला मिळालें त्याबद्दल आपलें अभिनंदन करावें, हेंच या वेळीं मला समजेनासें झालें आहे. नुसती तयारी करण्यांतच काल वाया दवडूं नका, तर एकदम कार्याला सुरवात करा, असा अरविंद बाबूंनीं आपल्याला उपदेश केला आहे. कसें तरून जावें याचा केवळ विचार करीत बसण्यांत किंवा त्यासंबंधानें तर्कवितर्क करण्यांतच वेळ न घालवितां एकदम उद्योगाला प्रवृत्त व्हा, हें बाबूसाहेबांच्या व्याख्यानाचें सार आहे. विचार करीत व वेळ येईल—संधि येईल—ह्मणून तिची वाट पहात बसूं नका; वेळ—संधि—आपल्या कर्तबगारीनें आणा, नाहीं तर कांहीं आशा नाहीं. आपल्याला सरकारी दडपशाहीला तोंड द्यावयाचें आहे आणि इकडे आपल्यास मागें ओढणाऱ्या नेमस्त शृंखलांशीं झगडावयाचें आहे; पण आपला आपल्या कर्तबगारीवर भरंवसा आहे. आपणा सर्वांपेक्षां उच्च अशा

ईश्वरी सत्तेवर त्याचप्रमाणें आपल्या लोकांच्या भवितव्यतेवर आपला विश्वास
आहे; आणि आम्हांला आशा आहे कीं, आम्ही उत्साहानें कार्याला हात घातला
तर आमच्या इच्छा पूर्ण झालेल्या आम्हाला दिसतील. मला आतां विशेष
कांहीं बोलावयाचें नाहीं आणि विशेष कांहीं बोलण्याची अवश्यकताही पण
नाहीं! बाबूसाहेबांचें आतां झालेलें भाषण हें पुण्यांतील शेवटचें भाषण नाहीं,
अशी मी आशा करितों; आणि आज ज्या प्रकारचा उपदेश बाबू अरविंद
यांनीं केला त्या तऱ्हेचा उपदेश—त्यांची स्वतःची इच्छा असेल त्याहीपेक्षा
अधिकदां—त्यांनीं आपणाला करावा, अशाबद्दल आपणा सर्वांतर्फें मी त्यांना
अंतःकरणपूर्वक आमंत्रण देतों.

भक्ति.

बुधवार ता. ५ फेब्रुवारी १९०८ रोजीं सायंकाळीं, पुणें येथील सार्वजनिक
सभेच्या दिवाणखान्यांत बाबू देवेंद्रनाथ सेन, एम्. ए., या बंगाली गृहस्थाचें
'भक्ति' या विषयावर व्याख्यान झालें; तेव्हां अध्यक्ष या नात्यानें बोलतांना
लो॰ रा. टिळक म्हणाले:—

वेळ बराच झालेला आहे, हा विषयही माझ्या अधिकारांतला नाहीं, तेव्हां
त्यावर वेळ घालविणें बरोबर होणार नाहीं. बंगाल्यांत एम. ए. झाल्यावर,
व हायकोर्टांत वकीली केल्यावर भक्तीकडे वळलेले एक गृहस्थ आज
तुमच्यापुढें आहेत. इंग्रजी शिक्षणाच्या सुरुवातीला इंग्रजी
शिकणारे लोक प्रथम निराकार परमेश्वराच्या भक्तीकडे वळले होते. साकार
परमेश्वराची भक्ति करणें आपल्या विद्येला शोभत नाहीं, आपण जें ज्ञान संपा-
दन केलें त्या ज्ञानाचा व साकार परमेश्वराच्या भक्तीचा जोड मिळत नाहीं,
असें ते म्हणत. याच विचारानें प्रार्थनासमाजाची उत्पत्ति झाली. या लोकांच्या
अंगांत भक्ति मुळींच नव्हती असें नाहीं, पण त्यांना निराकार परमेश्वराची

भक्ति करणें आवडलें व त्यांनी तशी चळवळ सुरू केली. पुढें बंगाल वगैरे प्रांत, व इकडेही साकार परमेश्वराची भक्ति सत्य आहे या विचारास सुरुवात झाली. बंगाल्यांतील स्वामी विवेकानंद, बाबा भारती वगैरे गृहस्थांनीं या मताचें प्रवर्तन केलें. या गृहस्थांप्रमाणें जगभर फिरून आलेले किंवा त्यांच्या तोडीचे गृहस्थ आमच्याकडे झाले नाहींत, तरी पुढें प्रार्थना-समाजाचीं तत्वें या बाजूस मान्य झालीं नाहींत, यावरून इकडेही वळण बदललें हें लक्षांत येईल. पाश्चात्यांच्या शिक्षणानें, पाश्चात्यांच्या ग्रंथांच्या वाचनानें, पाश्चात्यांच्या सहवासानें इंग्रजी शिकलेल्या आमच्या इकडील पहिल्या पहिल्या लोकांस निराकार भक्ति प्रिय झाली होती. ईश्वर निराकार आहे हा विचार ख्रिस्ति आहे व त्याच्या उलट विचार आहे तो आमचा आहे. या लोकांनीं प्रथम इंग्रजी ग्रंथांचें अध्ययन केलें व त्याचे संस्कार त्यांच्या मनावर झाले ते अधीच दृढ झाले. प्रथम वाक्य आपल्यापुढें येतें त्याचा जो संस्कार आपल्या मनावर होतो तसा संस्कार दुसऱ्यांदा वाचल्याचा होत नाहीं. म्हणूनच लहानपणापासून विवक्षित वळणाचें शिक्षण द्यावयास पाहिजे असें म्हणत असतात. पहिल्या पहिल्यांदा इंग्रजी शिकलेल्या लोकांच्या मनावर पाश्चात्य शिक्षणाचे संस्कार झाले, व इंग्रजी पुस्तकांतील परंपरेनें प्राप्त झालेला संस्कार बरोबर आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां—तुलना करण्याकरितां—संस्कृत पुस्तकें यांनीं पाहिलीं. पण पुढें हें मान बदलत चाललें. नंतर उपनिषदांतील वाक्यें, आधार घेऊन ब्राह्मसमाज काढण्यांत आला. यापुढें सर्व धर्मांतील रहस्यें एकत्र करून त्यांच्यांत तुलना करून उत्तमोत्तम तें ग्रहण करावयाचें असें एका पंथानें ठरविलें—अर्थात् रहस्यांची तुलना करून उत्तमाची निवड करण्याची अक्कल आपल्यांतच आहे असा यांचा समज होता. हा दुसऱ्या पिढीचा विचार झाला. पुढें, हीं सारीं तत्वें आमच्या धर्मांत आहेत आणि हा आमचा राष्ट्रीय धर्म आहे, असें म्हणणारी तिसरी पिढी निघाली. या पुढची पायरी म्हणजे ख्रिस्ती लोक ज्याप्रमाणें दूर दूरच्या देशांत मिशनरी पाठवून इतर धर्मांतील लोक ख्रिस्ती धर्माचे

तत्वामुळें आपला धर्म विशेष महत्वाचा आहे. मनुष्याची वृत्ति किती वाढवितां येईल, हें भक्तितत्वांत सांगितलें आहे. स्पेन्सरसारखे विश्वांत लीन होतात; पण आपणांकडे कांहीं आहे— आणि हें आहे ही गोष्ट त्यांना कबूल आहे—त्यांत लीन झाल्यानें त्यामध्यें आपला व विश्वाचा दोन्हींचाही अंतर्भाव होतो. ज्या-करितां प्रत्येकाचा आत्मा आतुर झालेला असतो त्याकरितां बुद्धीला जागृत करून परमावधीप्रत पोहोंचविणें, सर्वांना सुखी करणें, ही भक्ति आहे. परमेश्वर हा कांहीं माणसासारखी हात पाय असलेली एक व्यक्ति नाहीं; भक्तीनें परमेश्वराचें उच्च स्वरूप कळतें. ज्यांनीं या विषयासंबंधानें विचार केला आहे त्यांच्या हकीकतीवरून व अनुभवावरून महाराष्ट्रांत तरी याबद्दल शंका नाहीं.

शेवटीं व्याख्यात्यांचे आभार मानून अध्यक्षांनीं आपलें भाषण संपविलें.

श्री रामदास—'प्रवृत्ति व निवृत्ति.'

बुधवार, ता. २५ फेब्रुवारी १९०८ रोजीं सायंकाळीं, पुणें येथील ओंकारेश्वराचे देवळांत श्रीरामदासांच्या उत्सवानिमित्त रा. रा. सखाराम केशव रामले, बी. ए., एल. एल. बी. यांचें व्याख्यान झालें. व्याख्यानाला विवक्षित विषय नव्हता. व्याख्यान संपल्यावर रा. ल. रा. पांगारकर, संपादक 'मुमुक्षु' यांनीं त्यावर कांहीं टीका केली, आणि नंतर लो० रा. टिळक हे बोलावयास उभे राहिले. तेव्हां ते म्हणाले:—

सभ्य गृहस्थ हो! व्याख्यात्यांप्रमाणेंच माझी स्थिति झाली आहे. त्यांचें व्याख्यान जसें संकीर्ण झालें तसेंच माझेंही होणार आहे. माझें भाषण शेवटचें आहे, आणि संकीर्ण प्रकरणें हीं केव्हांही शेवटींच येत असतात. अध्यक्षासंबंधीं सूचना करतांना मला 'अर्वाचीन रामदास' असा किताब देण्यांत आलेला आहे, पण—देणाराचें तो कोणत्याही उद्देशानें दिलेला असो—त्याला मी पात्र नाहीं. हा विनय नव्हे. माझ्या अंगीं रामदासांची योग्यता नाहीं. मी

वस्तुस्थिति आहे ती मी आपल्याला सांगतों. व्याख्यात्यांनीं धार्मिक विषयावर व्याख्यान दिलेलें नाहीं, तर त्यांनीं आपल्या व्याख्यानांत अधःस्थितीवर चार शब्द सांगितले आहेत. रामदासांचा उत्तम धार्मिक विशेष, हें नाकबूल करतां यावयाचें नाहीं; पण धर्म व राजकारण दोन नाहींत. ' All men are born equal '' सर्व माणसें सारखीं (सारख्या हक्कांचीं) जन्मलीं आहेत ' हें इंग्रजी तत्त्व आहे; पण आमचें वेदांताचें तत्त्व यापेक्षां उदात्त आहे. त्यांत, सर्व माणसांचा आत्मा सारखा आहे, असेंच केवळ नाहीं, तर सर्व माणसें व प्राणी यांचा आत्मा सारखा आहे, असें सांगितलें आहे. जगांतील अत्यंत उदात्त विचारांची जर एखादी शाखा असेल तर ती वेदांताची होय. सामान्य व्यवहारापासून किंवा शास्त्रांतून उदात्त तत्त्वें काढण्याची खटपट करावयाची, यापेक्षां आत्म्याच्या संबंधांत अशी उदात्त तत्त्वें सांगतां आलीं तर तीं अधिक सोपपत्तिक व साधार होतील. हें अधिक चांगलें. वेदांतानें दुसऱ्याची मिळकत आपली होते, किंवा दुसऱ्याची बायको आपली होते, असें कोणी म्हणतात; पण हें खोटें आहे,—हा खोटा वेदांत आहे. ' All men are equal ' म्हणजे ' सर्व माणसें सारखीं आहेत ' हें तत्व इंग्रज लोक हिंदुस्थानाला लावतात तेव्हां " All individuals are equally slaves " म्हणजे " सर्व माणसें एकसारखींच गुलाम आहेत " असें लावतातसें दिसतें. हा जसा मूळ तत्वाचा विपरीत अर्थ झाला, तसाच ' दुसऱ्याची मिळकत वेदांतानें आपली होते ' असें म्हणणारांचा वदांत विपरीत अर्थाचा—खोटा आहे. Representatives लोकप्रतिनिधी यांच्या सल्ल्यानें राज्यकारभार चालवावा हें तत्व इंग्रज लोक कबूल करतात, पण ते आम्हाला म्हणतात " तुम्ही लहान आहां व आम्ही तुमचे Representatives ' प्रतिनिधी ' म्हणूनच येथें राज्य करीत आहों. ' आमच्या धर्मतत्वाप्रमाणें राजाचा व माझा आत्मा सारखा आहे; राजाच्या विशिष्ट क्रियेनें त्याला अधिकार प्राप्त झालेला आहे, तशी क्रिया केल्यास दुसऱ्याला राजा होतां येतें. राजाच काय ? परमेश्वर होतां येतें. मग काय राजा

होतां येणार नाहीं ? निवृत्तींत प्रवृत्तीचा समावेश होत नाहीं, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. मोक्षाकरितांसुद्धां कर्मच करावें लागत असतें. राजा होणें ही अलीकडची पायरी आहे; श्रीमद्भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे कीं,

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

एकदम परमेश्वराकडे कधींही जातां यावयाचें नाहीं. चांगलीं कर्में करावीं लागतात, संपत्तीचे भेदाभेद विसरावे लागतात, आणि असले उदात्त विचार धर्मापासूनच शिकावे लागतात. संसार तुच्छ मानावयाचा हें खरें, पण तो रस्त्यांत हिंडण्याकरितां नाहीं—मोक्षाकरितां तुच्छ मानावयाचा आहे. कांहीं तरी उच्च साध्याकरितां संसार तुच्छ मानावयाचा आहे. तसें न करतां संसार तुच्छ मानून कोणी रस्त्यांत भटकूं लागल्यास तें 'उदरनिमित्तं बहुकृतवेषः' पैकीं झालें. आपल्याला रामदासी म्हणवून जो अत्युच्च कल्पनेनें, हेतूनें, उच्च साध्याकरितां कार्य करण्यास प्रवृत्त झाला नाहीं, त्यानें रामदासांची थट्टा केली असें समजावें. श्री व्यासांनीं पोथी लिहिली ही पुराणिकांनीं पोटें भरण्याकरितां, असें कोणी म्हणतात; पण ही थट्टा झाली. व्यासांनीं पोथी या हेतूनें लिहिली नाहीं. रामदासस्वामी यांनीं दासबोध लिहिला व तो खरा समजला तर एकट्या शिवाजीला समजला. रामदासांनीं महाराष्ट्रांत जागृती केली म्हणजे लोकांना गंध लावायला शिकविलें असा अर्थ नाहीं. तुकारामांना हा अर्थ अभिप्रेत नव्हता. उच्च कल्पना, अत्युच्च कल्पना लोकांस शिकवून त्या त्यांच्यांत खेळूं देणें–जातीजातींतील भेद नाहींसे करून आपण सारे एकच आहों असें वाटावयास लावणें, हें खरें धर्मशिक्षण आहे. इंग्रजी तत्त्ववेत्त्यांनीं हीं तत्वें सांगितलीं आहेत, आणि तीं आपल्या उपयोगाचीं आहेत. हीं तत्वें पूर्वी आपल्यांत होतीं पण तीं आपण विसरलों आहों. मनाचें संकुचितत्व टाकून मन उदार करावयाचें, आपल्या भाईबंदांच्या दुःखाबद्दल दुःख वाटावयाचें, हें साधुसंतांचें लक्षण आहे. 'जे का रंजले गांजले' आणि 'त्यासि म्हणे जो आपुले,' जो सगळ्या लोकांच्या सुखानें सुखी होतो, जो लोकांच्या

दुःखानें दुखी होतो, लोकांना कष्ट झाले असतां ज्याला कष्ट होतात, तो साधू समजावयाचा. सर्वांच्या सुखाची विवंचना करणें, याचा ज्यांनीं उपदेश केला व धर्म आणि राजकारण हीं दोन नाहींत, असें ज्यांनीं शिकविलें, त्यांचा हा उत्सव आहे. हे उत्सव दर वर्षी करावयाचे याचा अर्थ—डॉक्टरी भाषेंत बोलावयाचें ह्मणजे—रामदासांनीं जे गुण सांगितले आहेत ते अंगीं येईपर्यंत त्यांच्या विचारांचा हा 'डोझ' गुण येईपर्यंत वारंवार पुनः पुनः द्यावयाचा—repeat करावयाचा—असा आहे. हे उत्सव कोठपर्यंत करावयाचे? तर रामदासांच्या शिष्यांसारखे उच्च हेतूनें प्रेरित होऊन तुह्मी सर्व हिंदुस्थानभर हिंडू लागाल तोंपर्यंत—तुह्मी असें करूं लागला ह्मणजे मग उत्सवाचा परिणाम झाला.

निवृत्तिमार्गांत प्रवृत्तिमार्ग येतो; पण निवृत्तिमार्ग ह्मणजे काय? हें मात्र नीट समजलें पाहिजे. **निवृत्ति कशापासून? काम, क्रोध वगैरेपासून, स्वार्थ व संकुचित विचार यांपासून. जगापासून, निवृत्ति नव्हे.** तसें असतें तर आत्महत्या केली असती पण तशी आत्महत्या कोणत्याही साधूनें केलेली नाहीं. संसारांतील काम क्रोध वगैरेपासून निवृत्ति करावयाची आहे. मिल्ल, स्पेन्सर यांनीं तत्त्वें सांगितलीं आहेत; पण तीं कमी दर्जाचीं आहेत; त्यापेक्षां साधुसंतांची योग्यता अधिक आहे. मिल्ल हा 'ईस्ट इंडिया कंपनी'चा नोकर होता व त्यानें जीं कांहीं तत्वें प्रतिपादिलीं आहेत त्या तत्वाकरितां त्याला मान आहे. पण आपल्या साधूंनीं प्रतिपादिलेलीं तत्वें धर्माकरितां, परमेश्वराकरितां, प्रतिपादिलेलीं असून तीं अधिक योग्यतेचीं आहेत. निवृत्तींत प्रवृत्ति नाहीं, असें मानणें चूक आहे. **निवृत्तींत प्रवृत्ति आहे हें रामदासांनीं सांगितलें आहे.** आपण सर्व एक आहों, इंग्रज व आपण सारखे आहों, आज विवक्षित कर्म केल्यामुळें जर इंग्रज राज्य करीत असतील तर आपण तसें कर्म केल्यास आपलें राज्य होईल, हें धर्म शिकवितो. ज्या धर्मानें परमेश्वर होतां येतें तो धर्म काय राजा होऊं देणार नाहीं? पांच रुपयांकरितां आपल्या देशबांधवांची चुगली

सांगण्यास, आपल्या देशबांधवांचे गळे कापण्यास मनुष्य तयार होतो; तसें त्यानें होऊं नये, असें पाहिजे असल्यास तें धर्म शिकवील. स्वार्थत्याग करावयास जो मनोनिग्रह लागतो, तो मनोनिग्रह धर्म शिकवील. योगानें अगर धर्मानें जर मनोनिग्रह अंगीं येईल तर मग मनुष्य नुसता धार्मिक नाहीं तर उत्तम नागरिक होईल. धर्म मन तयार करतें. मग काय काम करावयाचें, हें परिस्थितीवर अवलंबून आहे. धर्म काय सांगतो ? तूं स्वतंत्र आहेस, मायेचें पटल आलें आहे, तें सोडून दे. संसारांतील लोभाची, क्रोधाची, स्वार्थाची बुद्धी टाकून द्यावी; परमेश्वर होण्याचें सामर्थ्य आपल्या आंगीं आहे, परिस्थितीनें रडूं लागलास तर तें चूक आहे; हें धर्मानें कळून येईल. धर्माचीं तत्वें अधिक उच्च, उदात्त, व योग्यतेचीं आहेत. तत्वज्ञानानेंही हेंच कळतें. व्याख्यात्यांनीं सेल्बी साहेबांविषयीं सांगितलें. ते तत्वज्ञानी असले तरी आपल्या देशापुरते आहेत; तें पुस्तकी तत्वज्ञान आहे. रामदास स्वामीसारखे संत हे जगाचे तत्वज्ञानी होत; त्यांचें तत्वज्ञान सर्व जगाकरितां असतें. हिंदी पुढाऱ्यांच्या मागें विद्यार्थ्यांचें शेंपूट असतें, असें ह्मणून सेल्बीसाहेब या शेंपटाचा उपहास करतात. कां ? तर पुढाऱ्यांच्या मागचें हें शेंपुट काढून त्यांनां आपल्या मागें लावावयाचें आहे ! पुढाऱ्यांच्या मागें विद्यार्थी जातात, ते त्यांना आपल्या मागें जावयास पाहिजे आहेत. हा स्वार्थसाधूपणाचा वेदांत आहे. इंग्रजी गुरुंत असे पुष्कळ आहेत. दासबोधांत बऱ्याच प्रकारचे गुरु सांगितलेले आहेत, पण मोक्षगुरुचा मान राजगुरुला किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या ‘ गुरुला ’ दिलेला नाहीं. ‘ गुरुः साक्षात् परब्रह्म ’ खरा, पण तो कोणता ? सर्वांना सारखें लेखील तो. पण या गुरुंचें तत्वज्ञान इंग्रजांकरितां निराळें आणि आमच्याकरितां निराळें ! हे ‘ वेतनगुरु ’ आहेत. ते विद्वान आहेत—कारण विद्वान नसते तर असल्या कोट्या त्यांना करतां आल्या नसत्या—असल्या कोट्या करतात, यावरूनच त्यांची विद्वत्ता दिसून येते—पण ते इंग्रजांचें वेतन खात आहेत, त्यांनां इंग्रजांची छाप वाढवावयाची आहे. ते खरें बोलत नाहींत, बोलले तर संदिग्ध बोलतात. या गुरुंनीं दिलेलें शिक्षण

आम्हांस पुरेसें नाहीं, आणि ह्मणूनच राष्ट्रीय शिक्षणाची अवश्यकता आहे. आपला अधिकार काय व राज्यकर्त्यांचा अधिकार काय, राज्यकर्त्यांच्या बरोबरीचे आपण कसे होऊं, हें शिकविणारें—राष्ट्र बनविण्यासारखें जें शिक्षण—तें राष्ट्रीय शिक्षण. अमेरिकेंतील विद्यार्थ्यांना प्रथम Declaration of independence ' स्वतंत्रतेची द्वाही ' शिकवितात; तिकडच्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सुरुवात अशी होते. इकडे आम्हाला इंग्रजांनीं लिहिलेला इतिहास शिकविला जातो, आणि त्यांतून काय असतें तर " तुह्मी सर्व लोक आपआपसांत भांडत होता व ह्मणून इंग्रज हिंदुस्थानांत आले आणि पुढें शेवटपर्यंत ते राहिले पाहिजेत. "

राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधानें जातां जातां एक गोष्ट सांगतों.व्याख्यात्यांनीं ह्मटलें कीं राष्ट्रीय शिक्षणासबंधानें इकडे असावी तशी चळवळ नाहीं, पण याचा उपक्रम येथें होणार आहे. आम्ही उद्यां त्याकरितां सोलापुरास जात आहों. प्रो. विजापूरकर यांनीं ' समर्थ विद्यालय ' स्थापिलें आहे—त्यांच्या संस्थेला रामदासांचेंच नांव दिलेलें आहे—आणि त्याच्या शाखा सर्वत्र स्थापावयाच्या आहेत. रामदासांनीं हजार दोन हजार लोक शिष्य केले ह्मणचे तितक्या सर्वांना लिहितां वाचतां येत होतें किंवा त्यांना लिहायला वाचायला शिकविलें असें कांहीं नाहीं.**राष्ट्राबद्दल—स्वदेशाबद्दल—प्रीती उत्पन्न करणें, हें राष्ट्रीय शिक्षण होय;** आणि देशाबद्दल प्रीती उत्पन्न करणें ह्मणजे संसाराची प्रीती कमी करणें आहे. ही पायरी झाल्याशिवाय—मधली ही पायरी ओलांडल्याशिवाय—परमेश्वर होतां येत नाहीं. सूर्य प्रकाशतो पण आपल्या प्रकाशानें लोकांचें फार हित होतें, आपल्या प्रकाशण्याचा लोक नाना प्रकारें उपयोग करून घेतात, हें त्याला ठाऊक नसतें असें एक ह्मणतात. तसें धर्म माणसाला करतो. धर्मानें मनाचें संकुचितत्व जातें. या शिक्षणाचें काम राष्ट्रीय शिक्षणानें झालें पाहिजे आहे. बंगाल्याच्या मानानें आपण मागें आहों, हें मला कबूल आहे; तसा प्रयत्न झाला पाहिजे आहे. या उत्सवापासून रामदासांना कांहीं फायदा नाहीं. ते मुक्त झाले असतील किंवा नसतील, पण त्यांना या उत्सवाचा

कांहीं फायदा नाहीं. त्यांचें लक्ष आपल्याकडे **असल्यास** त्यांची त्यावेळची इच्छा सफल करण्याचा प्रयत्न आपण करतांना त्यांनीं पाहिलें तर त्यांना आनंद होणार आहे. रामदासांच्या वेळेसारखी हल्लींची वेळ आहे; आणि त्यांच्या प्रयत्नासारखे प्रयत्न हल्लीं झाले पाहिजेत. शिक्षणाचें काम झालें पाहिजे. धर्माची नव्हे–महाराष्ट्र धर्माची–महा म्हणजे मोठ्या राष्ट्राच्या म्हणजे साऱ्या हिंदुस्थानाच्या धर्माची—स्थापना व्हावयास पाहिजे आहे. देशाची उन्नती व्हावी, राष्ट्राची उन्नती व्हावी, बंधुत्वाची उन्नती व्हावी व आत्मा या पाशांतून जाऊन मुक्त व्हावा, असें झालें पाहिजे आहे. **तरुण पिढीपैकीं कित्येक तरुण जर सर्व देशभर रामदासांच्या अनुयायांसारखे संचार करून देशकार्य करावयास पुढें येतील, तर या उत्सवाचा उपयोग झाला असें मी समजेन.** तरुण पिढीनें जर निश्चय केला, तर आम्हांला करतां आलें नाहीं तें त्यांना करतां येईल. परमेश्वराच्या कृपेनें सर्व होत आहे, त्याच्या कृपेनें असें होवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून मी आपलें भाषण पुरें करतों.

श्री रामदासस्वामी यांची कामगिरी.

बुधवार, ता. २६ फेब्रुवारी १९०८ रोजीं सायंकाळीं, सोलापूर येथील म्युनिसिपल दवाखान्यासमोरील पटांगणांत रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखालीं लो. रा. टिळक यांचें व्याख्यान झालें. तें येणेंप्रमाणें:--

" अध्यक्षमहाराज आणि सद्गृहस्थहो ! डॉ. रानडे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें हा सुयोग प्राप्त झाला आहे, पण हा सुयोग जुळवून आणलेला नाहीं. परमेश्वराची कृपा म्हणून हें जमलें आहे. चांगले पुरुष जे आहेत, जे सत्पुरुष आहेत, त्यांचा शब्द आधीं मग अर्थ असतो. ' ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावति ' अशी त्यांची स्थिति असते. त्यांनीं कोणाला आशीर्वाद

यावा आणि तो मागाहून सफल व्हावा, अशा तऱ्हेचा आजचा हा योग आहे, असें मी समजतों. आह्मीं आलों तो दासनवमीचा योग येईल, असें चिंतून आलों नाहीं. हा योग मागून जुळून आला आहे. ह्या योगावरून आमच्या कार्यास यश येईल अशी आशा वाटते. पुढें चांगलें होणार असलें ह्मणजे आधीं स्वप्न पडतें किंवा भावी कार्याचीं ज्याप्रमाणें पूर्वचिन्हें अगोदर दिसूं लागावीं, त्याप्रमाणें हें आहे. आह्मी ज्या कार्याकरितां येथें आलों आहों त्यासंबंधीचे शब्द कदाचित् माझ्या व्याख्यानांत येणार नाहींत. आजचा विषय दासनवमीला, आजच्या परिस्थितीला व आमच्या कार्याला अनुसरून होईल. मी आज श्री समर्थांची कामगिरी सांगणार आहे. रामदासांच्या कामगिरीसंबंधानें थोडाबहुत बोध आपणास बखरीवरून झाला असेल. पण मी आतां ज्या गोष्टी सांगणार आहे त्या बखरींतील नव्हेत. समर्थांचें तपोबल, त्यांचा शिष्यगण, त्यांची राहाणी, त्यांचें योगसामर्थ्य, श्रीशिवाजीसारख्या शिष्याची प्राप्ति, व त्यांची निष्ठा, या गोष्टी बखरींत आहेत. पण मला आज जें सांगावयाचें आहे, तें निराळें आहे. याच बखरीचा—चरित्राचा—इतिहासदृष्ट्या थोडासा विचार करावयाचा आणि आपल्या डोळ्यांपुढील महाराष्ट्र देशांतील मराठ्यांची प्रसिद्धी होण्याला श्रीरामदासांनीं काय काय केलें याचें निरूपण करावयाचें, असा माझा विचार आहे. आपण पहिल्यानें महाराष्ट्राची स्थिति तेव्हां कशी होती हें पाहूं. रामदासांच्या जन्माच्या वेळीं महाराष्ट्र पारतंत्र्यांत निमग्न झाला होता. त्यांतून सोडविण्याकरितां ज्या थोर विभूति परमेश्वरानें पाठविल्या त्यांतील पहिलें स्थान श्रीरामदासांना दिलें पाहिजे. परमेश्वराचे अवतार वारंवार होत नसतात. ते विशिष्ट काळीं, विशिष्ट प्रसंगीं व विशिष्ट ठिकाणीं धारण करावे लागतात. समुद्रांतील वेद गिळणाऱ्या माशांचा संहार करण्याकरितां मत्स्य अवतार घ्यावा लागला. प्रल्हादाकरितां नारसिंह अवतार स्वीकारावा लागला. परमेश्वराचे लोकस्थितीप्रमाणें व परिस्थितीप्रमाणें निरनिराळे अवतार होत असतात. अर्थात महाराष्ट्र वर काढण्याकरतां ज्या गुणाची अवश्यकता होती तशा गुणांनीं परिपूर्ण अशी विभूति त्यावेळीं अवतीर्ण झाली. देशास

व्यवहार यांची जोडी घालण्याची वेळ येतांच ती जोडी घालण्याचा योग रामदास स्वामींनीं शिकविला. धर्म आणि व्यवहार यांची जोडी कशी घालावयाची हे रामदासांनीं शिकविलें, घराचें दार बंद करून उपासना केली कीं काम संपलें, घराबाहेर कोणाचेंही राज्य असो,बाहेर वाटेल त्या आपत्ति येवोत, त्यांचा धर्माशीं कांहीं संबंध नाहीं, अशी एक पूर्वी समज असे. धर्माचा इतर व्यवहाराशीं कांहीं संबध नाही; राजकीय व्यवहार, देशाची कल्पना यांचा धर्मांत अंतर्भाव होत नाही, अशा प्रकारची कल्पना किंवा कुकल्पना पूर्वी आमच्यांत शिरली होती व अलीकडेही अशा प्रकारची कल्पना आमच्या शाळांतून शिरली आहे. धर्मामुळें तंटे होतात, हें ह्मणणें बरोबर नाहीं, असें ह्मणणें वाईट आहे. तंटे होतात—तंटे ज्यांना करावयाचे आहेत त्यांच्या कृत्यांमुळें ते होतात, धर्मांचें रहस्य तंट्यांत नाहीं, तें एकी करण्यांत आहे. ' वसुधैव कुटुंबकं ' हें तत्व धर्म शिकवितो. माणसांमध्यें तंटे लावून देण्याकरितां ईश्वरानें धर्म निर्माण केला नाहीं. ज्यांच्या धर्मांत असें सांगितलें नाहीं, अशा लोकांनीं हें खूळ उठविलें आहे. इतर धर्म खोटे, इतर धर्मांचे लोक नरकाला जाणार, असें आमचा हिंदुधर्म शिकवीत नाहीं. तंटा करणारा धर्म आमचा कीं इतरांचा याचा विचार आपण करावा. धर्माखेरीज लोकांच्या मनांत चांगल्या कल्पना उत्पन्न होत नाहींत. अति उच्च कल्पना इंग्रजींत तत्वज्ञानाच्या ग्रंथांतच सांपडतात असें प्रतिपादण्याचें आमच्यांतील इंग्रजी शिक्षण मिळालेल्या कांहीं ग्रॅज्युएटांनीं धाडस केलें. प्रत्येक मनुष्य सारख्या योग्यतेचा व स्वतंत्र जन्मलेला असा आहे, अशा तऱ्हेचीं स्पेन्सर, मिल्ल वगैरेंचीं तत्वें आह्मांस मोठीं मोहक वाटतात, तीं मनाला एकदम गांगरवून सोडतात, लिहिणाराबद्दल पूज्यबुद्धि उत्पन्न करतात. पण जुने रामदासस्वामींचे ग्रंथ वाचल्यास राष्ट्र ही कल्पना, मनुष्य जन्मतःच स्वतंत्र व ते सर्व सारखे आहेत,ह्या कल्पना आपल्या धर्मापासून शिकण्यासारख्या आहेत असें समजून येईल. ख्रिस्ती धर्मांत असें सांगितलें नाहीं ह्मणून अशा तऱ्हेचीं तत्वें त्यांना निराळे ग्रंथ लिहून सांगावीं लागतात. ख्रिस्ती राष्ट्रांतील राजकीय तत्वें धर्मग्रं-

यांतून निघालीं नाहींत. रशियांतील लोक, युरोपांतील राष्ट्रांना बिगरख्रिस्ती अगर Unchristian असें ह्मणतात. युरोपियन राष्ट्रें राजकारणांत धर्म आणूं शकत नाहींत. अमेरिकन लोकांच्या जाहिरनाम्यांतही, सर्व मनुष्यें, सर्व प्राणी स्वतंत्र निर्माण केले आहेत असें वाक्य आहे. बायबलांत हीं तत्वें निराळ्या रीतीनें सांगितलीं आहेत. पण ख्रिस्ती राष्ट्रें हें तत्व सोडून देतात, किंवा स्वतःपुरतें स्वीकारतात. पहिल्यानें रामदासांनीं हिंदु धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. भक्तिरूप मार्गांत जातीचा भेद नाहीं, हें श्रीरामदासांनीं शिकविलें. रामाचा किंवा पंढरीचा भक्त कोणीही होऊं शकतो. या धर्मांत असें तत्व आहे कीं ज्याला मोक्षप्राप्ति पाहिजे असेल त्यास आपल्या देशबांधवाची काळजी केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. देश आणि देव हे दोन मानणारे जे लोक आहेत ते सर्व प्रकारें धर्मभ्रष्ट आहेत असें मी समजतों. उदात्त विचार विकसित करून संसारांतून वर वर नेऊन ईश्वरप्राप्ति करून घ्यावयाची आहे, असें धर्माचें तत्व आहे. मनुष्याचा परमेश्वर होऊं शकतो. आज जमलेल्या हजारो लोकांचा व माझा आत्मा भिन्न नाहीं. सगळ्या मनुष्यांचा आत्मा एक आहे. तो मीच आहे, मी तो आहे, हे नातें ओळखणारा अधिक तत्वज्ञ व देशाचा अधिक हितकर्ता असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. वेदांताचीं हीं तत्वें व्यवहारांत कशीं लावावीं हें जर कोणी सांगितलें असेल तर तें श्रीरामदासांनीं. दासबोध हा ग्रंथ केवळ धर्मासाठीं अगर केवळ व्यवहारासाठीं लिहिलेला नाहीं. जो मनुष्य आपल्या देशाकड पहात नाहीं, ' जे का रंजले गांजले ' त्यांस ' आपले ' ह्मणत नाहीं, **आपले हजारों देशबांधव विपन्नावस्थेंत असतांना जे नाक धरून घरांत बसतात ते ढोंगी आहेत.** अशा प्रकारची बुद्धि उत्पन्न करणें ह्मणजे राष्ट्र जिवंत करणें आहे. मरणोन्मुख राष्ट्र जिवंत होण्याची वेळ येते तेव्हां या तत्वाची ओळख करून द्यावी लागते. आपणांस लागणारें सामर्थ्य धर्माखेरीज येत नाहीं. शरीरसामर्थ्याचें मी आतां वर्णन करीत नाहीं, पण युक्तीचें सामर्थ्य प्रत्येकास येण्यासारखें आहे. त्याकरतां मन मोठें झालें पाहिजे. समाजाची स्थिति सुधारण्याची कर्तव्यबुद्धि जागृत

झालेला प्राणी काय करूं शकेल आणि काय नाहीं याचा वाद व्यर्थ आहे. सर्व कांहीं आपल्या हातांत आहे. 'तुह्मी अशक्त आहां, दुर्बल आहां, तुमच्या हातून कांहीं व्हावयाचें नाहीं, तुह्मीं कांहीं न करतां स्वस्थ बसावें, केव्हां तरी परमेश्वर प्राप्त होईल,' असें समर्थांनीं कधीं सांगितलें नाहीं. आत्मा, तुह्मी व देश यांस लागणारी शक्ति तुमच्याजवळ आहे; पण निश्चय पाहिजे—वेळेस मरावयालाही तयार झालें पाहिजे. परमेश्वरांवर दृढ विश्वास पाहिजे. इतकी तयारी झाल्यास यश खात्रीनें येईल. धर्माचरणाची व्याख्या श्रीरामदासांच्या चरित्रावरून करावयास पाहिजे. संसारांत पडावयाच्या प्रसंगीं 'सावधान' या शब्दोच्चारावरून ते सावध झाले व बायकापोरांच्या संसारापासून ते निवृत्त झाले. पण महाराष्ट्राच्या संसारापासून ते अलिप्त नव्हते. या कामीं आपणास मनोनिग्रह करावा लागतो व तो धर्माचरणाखेरीज होत नाहीं. योगामुळें मन ताब्यांत कसें आणावे हे कळतें. श्रीसमर्थांनीं असली नीति दोनशें वर्षांपूर्वी आपल्या ग्रंथांत नमूद केली आहे. आपण लोभांत गुंतूं नये. कर्तव्य आणि लोभ यांतील भेद लक्षांत असावा. लोभी अनेक प्रकारचे आहेत. राष्ट्राचें नुकसान होत असलें तरी केवळ आपलें एक महिनाभर पोट भरण्याकरतां राष्ट्राशीं जे बेइमान होतात त्यांस बिलकुल धर्मशिक्षण नाहीं असें समजावें. अलीकडे शाळांतून धर्मशिक्षण देण्यांत येत नसून युक्तायुक्तता शिकविण्यांत येत आहे. त्यामुळें 'मला देशाची काय जरूर आहे?' अशा तऱ्हेचे विचार उत्पन्न होऊन दहा पंधरा रुपयांकरितां देशाची चहाडी सांगण्यास कांहीं लोक तयार झालेले आहेत. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं. सामर्थ्य निश्चयाचें असतें. आपल्या देशांत पुष्कळ पशु आहेत; पण मनुष्यास जें सामर्थ्य येतें तें त्याच्या डोक्यांतील मगजामुळें येतें—त्याकरतां मन स्थिर आणि घट्ट पाहिजे, त्याला चांगल्या रीतीनें वागण्याची संवय लागली पाहिजे, बरेंवाईट हें लहानपणीं कळलंपाहिजे, आणि त्याप्रमाणें त्याच्या हातून क्रिया घडली पाहिजे. पण कोण-

तीही राज्यपद्धति अगर देश घ्या—अलीकडे शंभर वर्षांत हे धर्माची बाब झुगारून देऊं लागले आहेत; पण धर्माचे फायदे फार आहेत. त्यामुळें मन तयार होतें. अशा तऱ्हेनें तयार झालेलें मन कोणत्याही विषयाकडे वळल्यास खरें कोणतें, खोटें कोणतें, हें त्यास समजतें. वेदांतही हें सांगितलें आहे. ' मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः '. आपलें मन तयार नसलें म्हणजे आपणास परमेश्वर आणि आपला आत्मा एक आहे असें समजत नाहीं. मन इतकें तयार नसल्यामुळें मन हें बंधास कारण आहे असें म्हटलें आहे. हाच न्याय राजकीय बाबतींत आहे. मनें तयार होतील तर स्वातंत्र्य तुमच्याजवळ ठेवलेलें आहे. तीं तयार नसतील तर पारतंत्र्याच्या रज्जूंनीं तुम्ही आवळलेले असाल. रामदासांनीं राष्ट्राचीं मनें तयार करण्याचें काम केलें. शिवाजी महाराजांची सेना व त्यांची प्रजा रामदासांनीं तयार केली. शिवाजी महाराजांना अनुकूल अशी प्रजा त्यांनीं निर्माण केली-तिचीं मनें बदलून ती त्यांनीं निर्माण केली. हें काम शिक्षणानें होणार आहे. रामदासांनीं शाळा काढल्या नव्हत्या. त्यांचीं हजार बाराशें शिष्यमंडळी हिंडत असे. दर जिल्ह्यास शंभर सवाशें फिरते शिष्य लोकांस स्वराज्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि मोक्षप्राप्तीचा, मार्ग दाखविण्यास हिंडत असत. ते प्रत्येकाच्या दारोदार हिंडत होते व प्रत्येकास त्याचें कर्तव्य ते शिकवीत असत. त्यांनीं लिहायवाचायला शिकविलें नाहीं. त्यांनी राष्ट्राचा अभ्युदय कशानें होईल, तें संपन्न कसें होईल, हें शिकविलें.

मनें तयार करण्याची युक्ति दोनशें वर्षांपूर्वी रामदासांनीं अमलांत आणली होती. आपण श्रीरामदासांचा उत्सव करतों तो त्यांचा मान करण्याकरतां करीत नाहीं. तुमच्या मानाची अगर गौरवाची त्यांना अपेक्षा नाहीं. आपण अशांचे उत्सव करतों ते त्यांच्या चरित्रापासून आपणांस कांहीं स्फूर्ति व्हावी, आपला भाग्योदय व्हावा म्हणून करीत असतों. श्रीसमर्थांचा हा उत्सव धार्मिक आहे. श्रीशिवाजी महाराजांचा उत्सव राजकीय आहे. पण धार्मिक आणि राजकीय उत्सव हे आपणास विभक्त करतां येणार नाहींत.

शरीराच्या डाव्या उजव्या अंगाप्रमाणें ते चिकटलेले आहेत. धर्माची मदत घेऊन मनें तयार करून खऱ्या वेदांताची ओळख करून देऊन लोकांना संकटांतून पार पाडण्याचें काम महाराष्ट्रांत झालेलें आहे. पुढें रामदास होतील. पण तोंपर्यंत आपण आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें, मगदुराप्रमाणें, आपआपलें काम करण्याच्या उद्योगास लागलें पाहिजे. आज कांहीं अंशीं महाराष्ट्राची स्थिति दोनशें वर्षांपूर्वीच्या स्थितीसारखी झाली आहे. मुसलमानी अमदानीपेक्षां हल्लीं सडका आणि पोस्ट ऑफिसें अधिक झालीं आहेत. पण स्वतःचें राज्य नसल्यामुळें होणारे दुष्ट परिणाम नजरेस येऊं लागले आहेत. अशा वेळीं आपण आपल्यापुढें श्री रामदासांचा कित्ता ठेवला पाहिजे, व त्यांनीं घालून दिलेला धडा गिरवला पाहिजे, तर पुढचें काम दुसरी कोणती तरी विभूति उत्पन्न होऊन ती पूर्ण करील. आपण आपलीं निरनिराळीं मनें एक आहेत असें नजरेस आणून दिलें पाहिजे. प्रत्येकाच्या मनांतील उदात्त विचार प्रकट झाले पाहिजेत. प्रत्येकाच्या घरीं दारीं जाऊन त्याच्या मनांत आत्म्याच्या एकपणाचें बी रुजविणें हें पुढाऱ्याचें कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य करणाऱ्यास संसार सोडून द्यावा लागेल; इतकेंच नव्हे, तर त्याहूनही अधिक हाल सोसावे लागतील. मन तयार झाल्यावर ह्या संकटांतून सुटण्याचें सामर्थ्य परमेश्वर आत्म्यास देतो. श्रीसमर्थांनीं हेंच शिकविलें. त्यांचा हा योग, ही कामगिरी आपल्या हातून आपण त्यांच्यापेक्षां तपोबलानें कमी असल्यामुळें होणार नाहीं. पण गरुडाइतकें उडतां येत नाहीं म्हणून चिमणी उडण्याचें सोडून देत नाहीं, त्याचप्रमाणें आपणास त्यांच्या इतकी कामगिरी करतां आली नाहीं म्हणून मुळींच करावयाची नाहीं असें नाहीं. आपण श्रीसमर्थांनीं आंखून दिलेल्या मार्गानें दोन तीन पावलें जरी गेलों तरी तेवढी शक्ति पुढील पिढीस मिळेल व ती चार पांच सहा पावलें टाकण्याचें सामर्थ्य येईल. अशा तऱ्हेनें दहा, पधरा, वीस, पंचवीस, पावलें टाकण्याचें सामर्थ्य वाढत गेल्यास पुढें एखादी विभूति जन्मास येईल. आपण परंपरेनें चालले पाहिजे. नुसती आशा धरून बसून भागणार नाहीं. मेघाच्या एखादा

बिंदू अचुक आपल्या घशांत पडेल अशी चातकवृत्ति धरूं नका. ही वृत्ति पक्षाला शोभते, मनुष्याला शोभत नाहीं. मनुष्यास परमेश्वरानें मन दिलें आहे, आत्मा दिला आहे. तो आपल्या तोंडाच्या स्नायूंचाच फक्त उपयोग करील तर तो ईश्वरासंबंधी कृतघ्न होईल. असें केल्यानें परमेश्वराचा उपमर्द केल्यासारखें होणार आहे. याकरतां भरंवसा ठेवा. मनें सधार करा. धर्मावर व परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवा. व्यवहार व धर्म दोन नाहींत, लंगोटी लावून बाहेर पडणें म्हणजे संसार सोडणें नव्हे, हें लक्षांत ठेवा. **बायकापोरांच्या ऐवजीं देशाचा संसार करण्याची बुद्धि होणें हा त्या बुद्धीचा विकास** आहे. त्याच्या पुढची पायरी मानवजात कशी संतुष्ट करावयाची ही आहे, व त्याच्यापुढें ईश्वर आहे. आपणास हें सोडून चालणार नाहीं. रामदासांचे शिष्य ब्रह्मचारी होते, पण त्यांनीं देश सोडला नाहीं. श्रीसमर्थांनी मनुष्य जातींतील स्त्रीबरोबर जरी लग्न केलें नाहीं तरी त्यांचें आत्म्याशीं लग्न झालें होतें. केवळ त्यांच्या कुडींतील आत्म्याशींच नव्हे, तर प्रत्येकाच्या शरीरांतील आत्म्याशीं त्यांचें लग्न लागलेलें होतें. श्रीसमर्थांनीं महाराष्ट्रास ब्राह्मणांचें कर्तव्य काय आहे हे आपल्या उदाहरणानें दाखवून दिलें. त्यांच्या ब्रह्मज्ञानाची आपणास जरूर आहे. त्यांच्याप्रमाणें प्रयत्न झाले पाहिजेत. तरच ब्राम्हणांच्या गुरुत्वाचा उद्धार होईल व त्यामुळें सर्व लोक मोक्षपदास अधिकारी होतील. रामदासांच्या कर्तबगारीचें आजच्या दिवशीं प्रत्येकानें मनन करून पुढें त्यांचें अनुकरण केलें पाहिजे. रामदासांचा योग युक्तीचा आहे, त्यांच्याशीं शक्तीची कशी जोड घालावी याचा भार ईश्वरावर टाकून आपणास स्फूर्ति देण्याबद्दल ईश्वराची आपण प्रार्थना केली पाहिजे."

राष्ट्रीय शिक्षण.

गुरुवार ता. २७ फेब्रुवारी १९०८ रोजीं सायंकाळीं, सोलापूर येथें श्रीसिद्धेश्वराच्या देवळासमोरील पटांगणांत, मुंबईचे डॉ. देशमूख यांच्या अध्यक्षतेखालीं लो. रा. टिळक यांचें व्याख्यान झालें. ते येणेंप्रमाणें:—

अध्यक्ष आणि सद्गृहस्थहो! आजचा विषय राष्ट्रीय शिक्षण हा होय. कालच्या व्याख्यानांत, शिक्षण देण्याची अवश्यकता हल्लींच वाटते असें नाहीं, तर रामदासांच्या वेळींही त्यांना हें काम करावें लागलें असें मी सांगितलें होतें. राष्ट्रीय शिक्षणाची व्याख्या अगर स्वरूप सांगावयास समर्थांनीं केलेला उपक्रम लक्षांत आणला पाहिजे. आपण कोण, आपली स्थिति काय आहे, पुढच्या पिढीनें काय करावें, पोट कसें भरावें, देशाची कामगिरी काय आहे, याची ओळख करून देणारें शिक्षण राष्ट्रीयशिक्षण होय. या शिक्षणास लिहिण्यावाचण्याचीच जरूर आहे असें नाहीं. नुसती सही करावयास आल्यानें ते राष्ट्रीय शिक्षण होत नाहीं. अक्षरें काढण्यावर राष्ट्रीयशिक्षण मोजावयाचें नाहीं. कोणी लिहावाचावयास शिकूं नये असें मासें ह्मणणें नाहीं. जितके लोक शिकतील तितकें चांगलें. पण खरें राष्ट्रीय शिक्षण समजून घेण्यास याच्या पलीकडे आपण गेलें पाहिजे. देश ओळखण्यास शिकणें यास राष्ट्रीय शिक्षण ह्मणावयाचें. अशा तऱ्हेच्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा आपल्याकडे आहेत किंवा नाहींत, असल्यास त्यांचा किती उपयोग होतो, याचा आज थोडासा विचार करूं. सर्व गोष्टी विस्तारानें जरी सांगतां आल्या नाहींत तरी थोडक्यांत कां होईना, त्यांच्यापैकीं शक्य त्या गोष्टींचें मी निरीक्षण करणार आहें.

इंग्रज सरकारनें शाळा काढल्या, हायस्कूलें स्थापन केलीं व कालेजें उभारलीं आहेत, मग राष्ट्रीय शिक्षणाची काय गरज आहे? असें कोणी ह्मणतील. सरकारी शाळेंत राष्ट्रीय शिक्षण मिळत असेल तर मग नवीन शाळांची

जरूर नाहीं. याच्या पुढची पायरी ह्मणजे राष्ट्रीय शिक्षण नसेल तर तशा त-ऱ्हेचा उपक्रम करण्यास सरकारास सांगणें. यालाही नवीन शाळांची जरूरी नाहीं. पण सरकार अशा तऱ्हेचा उपक्रम जर करीत नाहीं तर आपण स्वस्थ न बसतां आपल्या हातानें आपण उद्योग उभारला पाहिजे, हें उघड आहे. एरवीं त्या विषयाची उपपत्ति होत नाहीं. हल्लींच्या शाळांतील शिक्षण 'राष्ट्रीय' नाहीं. तें तसें मिळणें अशक्य आहे; व तें मिळण्याकरतां आमचा आह्मींच उद्योग केला पाहिजे. सरकारास कारकून, इंजिनियर, डॉक्तर पाहिजे आहेत व हे तयार कसे करावयाचे एवढयाचाच ते विचार करतात. शाळांतील शि-क्षण त्यास अनुसरूनच आहे असलें कारकुनीचें शिक्षण देण्याकरतां सरकारनें पहिल्यानें या शाळा काढल्या. या आज सत्तर वर्षे चालल्या आहेत. त्यांचें स्वरूप कांहीं विशेष तऱ्हेनें पालटलेलें नाहीं. शाळा वाढल्या, विद्यार्थ्यांची व उमेदवारांची संख्या वाढली, पहिल्यानें या मंडळींना मिळत असलेल्या नोकऱ्या मिळेनाशा झाल्या. यामुळं शिक्षण उपयोगी नाहीं असें लोकाना वाटूं लागलें. पहिल्याप्रथम या शिक्षणाबद्दल आह्मांस फार अभिमान वाटत असे. माझीही अशीच समजत होती व वडिलांचीही अशीच समजूत होती. पण हल्लींचा प्रकार जसजसा वाढत चालला तसतसें आमच्या मनांत, आह्मी बुद्धीनें इतर देशांच्या बरोबरीचे असून आमचा देश उदयास कां येत नाहीं ? असा विचार उभा राहिला. बारा वर्षांच्या शिक्षणानेंही २५ रुपये मिळवि-ण्याची योग्यता आमच्यांत कां येत नाहीं ? असे लोक आपल्या स्वतःस प्रश्न करूं लागले. या ओघाबरोबर मीही पुढें जात चाललों आहें. हल्लींच्या सरकारी शाळांतून सरकार परधर्मी असल्यामुळें धर्मशिक्षण बिलकुल मिळत नाहीं. सर-कारला ही गोष्ट शक्य नाहीं, हा दोष सरकारी शाळांतून आहे ह्मणून आह्मांस योग्य शिक्षण मिळत नाहीं असें म्हणणें जरूर आहे. आह्मी ज्ञान संपादन करतों त्यांत धर्माची बिलकुल ओळख नसते. २० वर्षे शिक्षण मिळाल्यावर मग ध-र्माचा अभ्यास करावा लागतो, धर्माचा उपयोग होत नाहीं, त्यासंबधीं ज्ञान मिळत नाहीं, धर्म तुच्छ वाटतो, अशा तऱ्हेच्या मनाच्या स्थितींत तयार

झालेले शिक्षित लोक कर्तव्यपराङ्मुख होतात असें आढळून आलें आहे. पण सरकार परकी असेपर्यंत हा दोष सरकारास काढतां येणार नाहीं. याचा परिणाम मुसलमान, लिंगाईत, जैन, ब्राह्मण, यांना धर्मशिक्षणाकरतां स्वतःस निराळी तजवीज करावी लागली, हा झाला. धर्मशिक्षण कसें मिळेल याचा निरनिराळ्या जमातींना विचार करावा लागला आहे. धर्मशिक्षणाचा अभाव ही पहिली उणीव होय. सरकारी शाळांतील शिक्षणांत विद्यार्थ्यांना देशासंबंधानें कांहीं माहिती होत नाहीं ही दुसरी उणीव होय. देशाची स्थिति कशी आहे याची ओळख किंवा विचार याचा या शिक्षणांत समावेश नाहीं. आपणास पाहिजे काय, राज्य बरें आहे कीं वाईट आहे, हिंदुस्थानाचा भाग्योदय कां होत नाहीं, तो कशानें होईल, याची ओळख विद्यार्थ्यांना करून दिली जात नाहीं. इंग्रजांचें राज्य गोऱ्या लोकांकरतांच–इंग्रजांचा नफा व्हावा–म्हणून स्थापन झालें आहे. यांत त्यांना आपणास दोष देतां येत नाहीं. आह्मीं असेंच केलें असतें. जो तो आपल्या पोळीवर तूप ओढणारच. ६००० कोसांवरून ते येथें तुह्माला मोक्षप्राप्ति व्हावी ह्मणून आले नाहींत. हा नफ्याचा धंदा इंग्रज लोक करीत आहेत. हा धंदा असल्यामुळें या देशाचें कल्याण कसें करावें याची आह्मांस ओळख करून दिली जात नाहीं. तशी ओळख त्यांनीं करून देणें अशक्य आहे. हिंदुस्थान दरिद्री कां? त्यास खावयास कां मिळत नाहीं? ट्रान्सवालांत आमचे कां हाल होत आहेत? याचा विचार कॉलेज सोडल्यावर कांहीं वर्षांनीं दादाभाईसारख्यांनीं लिहिलेलीं पुस्तकें वाचल्यावर हल्लीं होतो. देशाची ओळख नाहीं असें शिक्षण २० वर्षें दिलें जातें. सर्व तऱ्हेच्या उद्योगधंद्यांचें शिक्षण मिळत नाहीं. आमच्या विद्यार्थ्यांना खुला व्यापार चांगला असें शिकविण्यांत येतें, त्यामुळें ते आमच्यांशीं या तत्त्वाबद्दल भांडतात. लोकांचे हक्क काय, त्यांना काय मिळवितां येईल, याची ओळख त्यांना होत नाहीं. माल बाहेरदेशीं किती जातो, त्याबदला माल किती येतो, देशांतील कोणता माल, कोणता धंदा नाहींसा झाला, यासंबंधाची ओळख आह्मांस वर्तमानपत्रें, सभा व दादाभाई सारख्यांचीं पुस्तकें यांतून माणाहून करून घ्यावी लागते. ही

मोकळ झाली म्हणजे आपणांस शाळेंत मिळालेलें शिक्षण किती एकांगी आहे हें लक्षांत येतें. कोणी असा प्रश्न करतील कीं, वर्तमानपत्रें व सभा यांतून तरी तुम्ही हें ज्ञान देत आहांना ? आम्ही हे विषय दाखल करतों हें खरें आहे. सरकारास हें माहित आहे, व म्हणूनच विद्यार्थ्यांनीं वर्तमानपत्रें वाचूं नयेत, सभेस जाऊं नये, असें सांगण्यांत येत आहे. आमच्या ३० व्या वर्षी आम्हांस मिळणारें ज्ञान आमच्या १५ व्या वर्षी आम्हांस मिळणें अधिक श्रेयस्कर आहे. पूर्वीच्या पिढीचा अनुभव तरुण पिढींतच आपणांस मिळावा, आपणांस मिळालेलें ज्ञान पुढील तरुण पिढीस आधीं मिळावें व तिनें त्यांत भर घालून तें वाढवून त्यांत अरू व देशाबद्दलचा जास्त अभिमान मिळवावा. शास्त्रीय शोधांतही अशीच स्थिति असते. एका मनुष्यानें आपलें आयुष्य खर्चून विजेच्या दिव्याची कल्पना काढली तर पुढच्या पिढीस तो शोध आंगवळणी पडत असतो व त्याच्यापुढें शोध होऊं लागतो. मागील ज्ञान तरुण पिढीस देणें व तिला संसाराकरितां अधिक तयार करणें जरूर आहे. कांहीं लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं 'तुम्हांला कोठें राष्ट्रीय शिक्षण मिळालें होतें ? उगीच हा खटाटोप व आक्रोश कां ?' यास आम्ही असें उत्तर देतों कीं आम्हांस ३५ व्या वर्षी मिळालेलें ज्ञान आमच्या तरुण पिढीस १५ व्या वर्षी मिळावें म्हणून ही खटपट आहे. राष्ट्रीयशिक्षणाच्या राष्ट्रीय शाळांची अवश्यकता अशाकरितां आहे कीं, त्या ठिकाणीं सर्व प्रांतांतील लोकांना आपल्या धर्माचें, नीतीचें उद्योगधंद्याचें, देशस्थितीचें, आपल्या हक्कांचें, ज्ञान मिळावें. हें ज्ञान मिळणें अवश्य आहे, सरकारास असलें ज्ञान देण्याची बुद्धि नाहीं, व तें त्यांना देतांही येत नाहीं. याचकरितां राष्ट्रीय शिक्षण पाहिजे आहे. खासगी शाळा एकदां सरकारच्या कबज्यांत गेल्या कीं त्यावर सरकारची छाप बसेल, व म्हणून आम्हीं म्हणतों कीं या शिक्षणाकरतां स्वतंत्र शाळा पाहिजेत अशा शिक्षणानें लोक असंतुष्ट होतील असें सरकारास वाटतें. पण हा राजद्रोह नव्हे. प्रत्येक मनुष्यास आपली स्थिति वाईट झाली आहे हें ज्या शा-

ळेंत समजविलें जाईल ती राष्ट्रीय शाळा आहे. आज पुढें आलेलीं जीं जपान अमेरिकेसारखीं राष्ट्रें आहेत तेथील शिक्षणाची व येथील शिक्षणाची तुलना केल्यास आपलें शिक्षण फारच हलक्या प्रतीचें आहे असें आढळून येईल. आपल्या लोकांच्या मनांत जास्त विचार व जास्त कल्पना येऊं नयेत, त्यांनीं विश्वासु नोकर व्हावें, साहेबांच्या जागेकडे पाहूं नये, त्यांचे व्यापारी या देशांत आले तरी हरकत नाहीं, त्यांनीं आमच्या प्राप्तीपैकीं भाग घेऊन श्रीमंत व्हावें, आम्ही दरिद्री असावें, इंग्लंडचें पोट चाललें म्हणजे झालें, अशा तऱ्हेची सरकारची बुद्धि आहे, व ती योग्य आहे. मी सरकारच्या जागीं असतों तर माझी बुद्धि अशीच असती. ईश्वरानें मला राजा केलें नाहीं हें चांगलें केलें. नोकरीकरितां आम्ही शिकतों, असें मुलांना प्रश्न विचारल्यास त्यांच्याकडून उत्तर येतें. ब्राह्मणांचेंच असें उत्तर येतें असें नाहीं; तर मारवाडी व इतर व्यापारी मंडळी यांचीं मुलेही असेंच उत्तर देतात! हल्लींच्या शिक्षणामुळें हलकें काम करण्याची लाज वाटते, फाजील अभिमान शिरतो, चैनीचा शिरकाव होतो, व मनुष्य देशाच्या कार्यास नालायक होतो. ही शिक्षणाची दिशा बदलली पाहिजे. राष्ट्रीय-शिक्षण हा विषय विशिष्ट जातीकरतां नाहीं. तो सर्व जातींचा सार्वजनिक विषय आहे. सर्वांना हा एक सारखाच परिचित असला पाहिजे. हें समजून देऊन लोकांचें सहाय्य मागावें व हल्लींची शिक्षणाची पद्धति सुधारून लोकांस ज्ञान व्हावें, यासंबंधी आपणांस विचार कर्तव्य आहे. राष्ट्रीय शिक्षण मिळालें नाहीं तर पुढील पिढी आंधळी होईल. आपला धर्म कळावा, देश कळावा, नीतीचें आचरण घडावें, देश खालीं जात चाललेला वर उचलण्याची ताकद व धैर्य यावें, जोम यावा, याकरितां या राष्ट्रीयशाळा पाहिजे आहेत. या काढावयाच्या कशा, हा मोठा प्रश्न आहे. सरकार आपल्या शाळा काढूं शकत नाहीं. सरकारजवळचे पैसे आमचेच आहेत, पण त्यांच्या ताब्यांत गेले म्हणजे त्यांजा खर्च कसा करावयाचा हें आमच्या स्वाधीन रहात नाहीं. तें त्यांच्या हातीं जात असल्यामुळें आम्हांस राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न सोडवितां येत नाहीं. हेंच

सरकार आमचें असतें, तर मी आज या विषयाची कहाणी सांगण्यास येथें उभाही राहिलों नसतों. जर्मनीस अशा सभा भरवाव्या लागल्या नाहींत. आपला देश अडाणी होतोसा दिसल्या बरोबर हजारों शाळा त्यांनीं काढल्या, परकीय मालावर जकात बसवली, शास्त्रीय शिक्षण देण्यास सुरवात केली, व आतां जर्मनीची इतकी प्रगति झाली आहे कीं खुद्द इंग्लंडांत हे लोक मोठमोठे मॅनेजर वगैरे झाले आहेत. जपानानें अशीच आपली प्रगति करून घेतली. पण त्यांचीं स्वतःचीं राज्यें होतीं आमच्या येथें राज्य आहे, पण तें स्वतःचें नाहीं. त्यांत आमचेपणा नाहीं. ही गोष्ट सरकारला चांगल्या चांगल्या लोकांनीं सांगितली आहे. सरकारची इच्छा असल्यास हल्लींची सर्व कॉलेजें व शाळा ' राष्ट्रीय ' होऊं शकतील. पण असली इच्छा त्यांच्या मनांत धरत नाहीं, त्यास काय करणार ? त्यांस बाजूस ठेवून त्यांच्या मर्जीकडे लक्ष न देतां, आपण आपल्या मुलांबाळांस आपणांस पाहिजे तें शिक्षण स्वतः दिलें पाहिजे. इंग्रजी भाषा फार द्राड आहे. ती लवकर येत नाहीं. ती सोपी नाहीं. केवळ राज्यकर्त्यांची म्हणून आम्हांस ती शिकावी लागते; आमच्यावर तें निव्वळ ओझें आहे. आमचें शिक्षण मराठींत मिळत नसल्यामुळें फार नुकसान आहे. आपणांस इंग्रजींत दोन दोन तास बोलण्याची काय म्हणून जरूर वाटावी ? मराठी बोलणारा साहेब एक तरी निघाला आहे काय ? पण आमच्यापैकीं शेकडों लोक इंग्रजी बोलतात. आम्ही इंग्रजी भाषेचें ज्ञान शिकविण्यांत फुकट वर्षें घालविलीं. मला मिळालेलें ज्ञान मराठी भाषेत मिळालें असतें, देशी भाषेंत मिळालें असते-तर हें सर्व ५२ वर्षांचें ज्ञान २५ व्या अगर ३० व्या वर्षीच मला मिळालें असतें. या इंग्रजी भाषेमुळें वर्षें फुकट जातात. राष्ट्रास परकी भाषेंत शिक्षण देणें म्हणजे त्याची खच्ची करण्यासारखें आहे. याकरितां देशी भाषेंत ज्ञान दिलें पाहिजे. यामुळें विद्यार्थ्यांचें आयुष्य वांचणार आहे. धर्माचें शिक्षण मिळणार आहे. आम्ही बॅरिस्टर झालों तरी धर्मासंबंधीं भोपळ्या एवढें पूज्य ! धर्मासंबंधीं आमच्या देशाची प्रौढी आहे. धर्माच्या बाबतींत

हिंदुस्थान पकदेश आलें असलेलें गोरें लोक कबूल करतात, पण आमचे लोक, मॅक्समुलर वेदांत अमूक आहे म्हणून सांगतात, असें म्हणतात! लहान मुलांस पूर्वपरंपरेचें ज्ञान दिल्यास त्यांच्या मनांत उदात्त तत्वें बिंबलीं जातात--त्यांच्यांत अभिमान उत्पन्न होतो, व त्यामुळें देशाची आणि देवाची नौकरी करण्यास त्यांच्या अंगीं अधिक योग्यता येते. अशा तऱ्हेचें शिक्षण आम्हीं राष्ट्रीय शाळेंत देणार आहों. या शिक्षणाविरुद्ध आमच्यांत कांहीं लोक आहेत; पण त्यांना मी सांगतों कीं, प्रत्येक जमातीचे धर्म शिकविले जावे, अशी येथें व्यवस्था होणार आहे. या शाळेंत मराठींत शिक्षण द्यावयाचें आहे. ही शाळा कोणत्याही एकट्या धर्मांच्या लोकांकरतां नाहीं. एकट्या ब्राह्मणांकरतां ही शाळा नाहीं, किंवा एकट्या जैनांकरतां नाहीं. प्रत्येकाच्या धर्माप्रमाणें शिक्षण निरनिराळें दिलें जाईल. बाकीचें शिक्षण एकसारखें दिलें जाईल. हा या राष्ट्रीय शाळेचा उद्देश आहे. निरनिराळे पंथ कबूल करून त्यांतील द्वैतभाव काढून टाकून देशाकरितां काम करतां यावें असें शिक्षण देण्यांत येईल. नोकरी मिळावी म्हणून आम्ही शिक्षण देणार नाहीं. आमचीं मुलें सरकारी परीक्षेकरितां तयार करावयाचीं नाहींत. प्रत्येकास आपलें पोट भरतां येईल असें शिक्षण आम्ही देणार आहों. मी काय करूं, अशी पंचाइत पडूं नये, ब्राह्मणांनीं उपदेशाचें काम करावें, थोडक्यांत सांगावयाचें झाल्यास चातुर्वर्ण्याच्या व्यवस्थेला लागणाऱ्या निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांचें शिक्षण देतां यावें, अशा तऱ्हेची या ठिकाणीं व्यवस्था केली जाईल. हल्लीं अशी स्थिति नाहीं.अलीकडे ब्रह्मचारी विद्यार्थ्यांची वहिवाट मोडत चालली आहे. पण या शाळेंत येणारास शिक्षण होईपर्यंत ब्रह्मचारी रहावें लागणार. देशांत कर्तबगारीचे कर्ते पुरुष निर्माण व्हावेत म्हणून ही शाळा काढण्यांत आली आहे. लोकांच्या तोंडाकडे बघण्याची त्यांना वेळ येऊं नये असें शिक्षण देण्यांत येईल. एका पिढींत रामदासाप्रमाणें १,२०० उपदेशक महाराष्ट्रांत पसरावे व उद्योगधंद्यांस अधिक योग्य करावेत एवढ्याकरतां ही शाळा आहे. आमचें हें करणें सरकारास रुचणार नाहीं, हें कबूल आहे. पण आमचा हा प्रयत्न बंद करावयाला सरकार तयार होईल कीं नाहीं याची शंका आहे. उन्नतीचा मार्ग

स्वीकारूं नये असें सांगणारें सरकार टिकत नाहीं; असें सांगणारें सरकार पाप करतें. आमचें सरकार शहाणें आहे, तें असें करणार नाहीं, अशी माझी खात्री आहे. तथापि त्यांनीं आमच्या कार्यास बंदी केल्यास त्या वेळीं देव बुद्धि देईल तसें करूं. त्या परिस्थितीला जीं माणसें असतील, त्यांच्यावर हा विषय सोंपवून द्या. त्याच्याविषयीं आज विचार करूं नका. पुढें संकट येईल म्हणून आज कामाला जो सुरवात करीत नाहीं तो 'प्रारभ्यते न खलुविघ्नभयेन नीचैः' या साधूक्तीप्रमाणें हलक्या प्रतीचा समजला जाईल. अडथळा आला म्हणजे थांबणारे दुसऱ्या प्रतीचे लोक होत. आम्हांस राष्ट्रीय शिक्षणाचें देऊळ बांधावयाचें आहे; आंत सरस्वती देवीची स्थापना करावयाची आहे. देवळावर वीज पडली तर तें देऊळ आपण पुनः बांधणार नाहीं काय? उत्तम प्रतीचे जे लोक असतात ते 'विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः' त्यांच्यावर वरचेवर जरी संकटें आलीं तरी आपला उद्योग सोडीत नाहींत. आपण उत्तम पुरुषांत जाणार नाहीं असें जर वाटत असेल तर मग ही राष्ट्रीय शिक्षणाची गोष्ट सोडून द्या. विघ्नें येतील, पण उमेद पाहिजे. विघ्नांची सबब सांगून खालीं बसावयाची आम्हांस संवय लागली आहे. ही दुष्ट संवय काढून टाकणें हेंच या राष्ट्रीय शाळेचें पहिलें काम आहे. या संवयी आम्हांस नकोत. विघ्नें हीं येणारच. तीं अधिक येतील तर बरें, त्यामुळें आम्ही कसोटीला तरी लागूं. सैन्य तयार ठेवण्याकरतां झांकाखलसारखी लढाई उपस्थित करावी लागते. विघ्नें यावींत, येऊं नयेत अशी मी ईश्वराची कधीं प्रार्थना करणार नाहीं. विघ्नामुळें उत्कर्ष होतो असें म्हणणारा मी आहें. तथापि सरकारचा रोष होणार नाहीं, झाला तरी त्याचा प्रतिकार करूं, असें मला वाटतें.

आतांपर्यंत राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधीं व शाळेसंबंधीं जें सांगावयाचें तें थोडक्यांत सांगितलें. ही शाळा कशी निर्माण करतां येईल यासंबंधीं दोन शब्द सांगावयाचे आहेत. शाळा बांधावयासच जवळ जवळ १०।१२ लाख रुपये खर्च येईल. वास्तविक सरकारचें हें काम करावें; पण तें करीत नाहीं. मी म्ह-

णतों, तुह्मी तरी कमर बांधून हें करणार कीं नाहीं ? या जिल्ह्यांत जवळ जवळ दहा लाख लोक आहेत. त्यांना माणशीं रुपया जास्त नाहीं. आह्मी सरकारास माणशी चार रुपये देतों. आमची संख्या तीस कोटी असून सरकारचें उत्पन्न १२० कोटी आहे. दर मनुष्य दरसाल सरकारला ४ रुपये देतो आणि आह्मी एकदां एक रुपाया मागितला तर तो त्यास विशेष आहे असें नाहीं. मात्र सगळ्यांच्या मनांत ही गोष्ट आली पाहिजे. सगळ्यांच्या फायद्याकरतां ही गोष्ट आहे. त्यांनीं मनांत आणल्यास ती दुर्घट नाहीं. ज्यास ज्या तऱ्हेनें मदत करतां येईल त्यानें ती तशी करावी. **महाराष्ट्रांत शिक्षणाचें हें एक देऊळ बांधावयाचें आहे. तें तुमच्या सहाय्यानें बांधलें जाईल अशी माझी खात्री असल्यामुळें मी आपल्यापुढें उभा राहिलों आहे.** या गोष्टी मोठ्या खऱ्या, पण आपल्या पुढील हें देऊळ(श्रीसिद्धेश्वराचें)जर आपणांस बांधतां येतें तर राष्ट्रीय शिक्षणाचें देऊळ आपणांस कां बांधतां येऊं नये? हें देऊळ माझ्याकरितांही नाहीं व तुमच्याकरतांही नाहीं. तें पुढील पिढीकरतां आहे. त्या पिढीत कांहीं जोम यावा, तीस स्वातंत्र्यशिक्षण मिळावें, तिच्या अंगीं आपण ओढीत आणलेलें गाडें पुढें एक कोसभर तरी नेण्याची ताकद यावी, तिच्यांत महत्वाकांक्षा उत्पन्न व्हावी, आह्मी सर्वजण एक आहोंत असें त्या पिढींतील लोकांना वाटावें, त्यांचें शरीरसामर्थ्य वाढावें व हातीं घेतलेली गोष्ट तडीस नेऊं अशी त्यांस धमक यावी अशी जर आपल्याला अपेक्षा असेल तर त्यांस राष्ट्रीय शिक्षणाखेरीज दुसरा मार्ग नाहीं. ह्मणून या कामाकरितां आपल्या प्राप्तांपैकीं कांहींतरी भाग आपण द्या, अशी माझी आपणांस विनंति आहे. भिक्षा मागून शिकवूं पण हें राष्ट्रकार्य सोडणार नाहीं, अशा निश्चयाचे प्रो. विजापूरकरासारखे लोक या संस्थेंत काम करावयास मिळाले आहेत, त्यामुळें ही शाळा चालेल किंवा नाहीं याची शंका घेण्याचें कारण नाहीं. या शाळेशीं—या समर्थविद्यालयाशीं—सरकारचा संबंध नाहीं व पुढेंही तो ठेवावयाचा नाहीं. आपणास जें योग्य वाटेल तेंच येथें शिकवावयाचें आहे. सरकार चांगलीशी शाळा निघाली कीं, तिला ग्रँट देतें. सरकारचें अन्न वाईट, पोटांत जिरत नाहीं.

सरकारच्या पैशाबरोबर त्यांची बुद्धि येते.

आमच्यांतील कित्येक विद्वान राष्ट्रीय शिक्षण आह्माला कळत नाहीं, असें सांगतात. राष्ट्रीय शाळेंत आह्मी ' दोन आणि दोन चार ' हेंच शिकविणार. पण त्याच्याबरोबर ' दोन आणि दोन चार ' हें आम्हांस इंग्रज सरकारच्या कृपेमुळें समजलें असें म्हणतां येऊं नये अशी आह्मी तजवीज करणार. आह्मी शिक्षण देतांना कलकत्ता कलकत्त्याच्याच ठिकाणीं आहे ह्मणून सांगणार; पण त्याबरोबर तेथें पूर्वी हिंदुस्थानांतील लोकांचें राज्य होतें,हल्लीं इंग्रजांचे आहे,असे सांगणार. आह्मींही इंग्लंडचा इतिहासच शिकवूं. पण राजाचा जुलूम तेव्हां इंग्लिशांनीं कसा टाळला, संपत्ति कशी मिळविली, हेंही पण शिकविण्यास आह्मी विसरणार नाहीं. हिंदुस्थानचा इतिहासही तोच आहे; पण तो शिकवितांना हल्लींची स्थिति कशी आहे, इंग्रजी राज्यांत धंदे कसे नाहींसे झाले, हें आह्मी समजून सांगणार. हल्लींची परिस्थिति कशी बदलतां येईल हें जाणणारी माणसें या शाळेंतून बाहेर पडावीं ह्मणून हा उद्योग आहे. लोकांनीं फाजील शहाणे होऊं नये असें सरकारास वाटतें. बैलास झांपण घातली कीं, त्यानें वाटोळेंच फिरलें पाहिजे; त्याप्रमाणें आमची स्थिति झाली आहे. असलें शिक्षण आह्मांस बंद करावयाचें आहे आह्मांस पाहिजे तें शिक्षण द्यावयाचें आहे. याकरतां आह्मांस राष्ट्रीय शाळा पाहिजे आहेत.१२० कोटि रुपये आमच्याजवळ नाहींत, पण त देणारीं माणसें आमच्याजवळ आहेत. याकरतां माझी अशी प्रार्थना आहे कीं, आपण सर्वांनीं शक्य ती मदत या राष्ट्रीय कार्याला करावी आह्मी ही मदत मागण्याकरतां येथें आलों आहों. आज एक वर्षभर ' समर्थविद्यालय ' चाललें आहे. आतांपर्यंत त्याचें धोरण सांगितलें. हें पुढें कसें चालेल याबद्दल शंका नको. **ज्यांस आमची ही दिशा आवडत नसेल त्यांनीं आमच्या मार्गांत विघ्नें आणण्याची तरी खटपट करूं नये** एवढेंच त्यांना सांगणें आहे. मदत दिली तर तीं आह्मांस पाहिजे आहे, नाहीं दिलीत तर निदान स्वस्थ बसा. आमच्या मार्गांत दगड न टाकलेंत तरी पुष्कळ केलेंत असें आह्मी समजूं. राष्ट्रीय शिक्षणाची

योग्यता आम्हांस आतां कळूं लागली आहे. आम्हांस ज्ञान इंग्रजांनींच दिलें हें खरें; व त्याबद्दल त्यांचे आम्हांवर उपकार आहेत; पण त्यांचें पुढचें धोरण वाईट आहे. इंग्रजांनीं मला शिक्षण दिलें तरी पुढें काय करावयाचें, हें माझें मीच ठरविणार. पुढच्या पिढीची काळजी नसेल तर काय उपयोग ? हल्लींच उशीर झाला आहे; पण अद्यापि वेळ गेलेली नाहीं. बंगाल्यांत अशा तऱ्हेच्या शाळा सुरू आहेत. तिकडील धनिक लाखो रुपयांची मदत करीत आहेत. या कार्यास मदत देण्यापेक्षां अधिक लोकोपयोगी असें दुसरें काम पैसेवाल्यांस नाहीं हें शाश्वत कार्य आहे. याकरितां यास होईल तितकी मदत करा. बंगाल, पंजाब, मद्रास इकडे असा उपक्रम सुरू झाला आहे. महाराष्ट्र निजणार कीं काय ? तो निजणार नाहीं. अशी माझी समजूत व उमेद आहे, पण ही खोटी ठरविण्याचें पाप आपण माथीं घेणार असाल तर गोष्ट निराळी ! माझ्या अनुभवावरून माघार घेणार नाहीं, अशी मला उमेद आहे. हें कार्य तडीस नेण्याबद्दल परमेश्वर महाराष्ट्रांतील लोकांना बुद्धि देवो अशी मी त्याची प्रार्थना करतों. आतांपर्यंत सर्व मुद्दे सांगितले. शंकेचें उत्तर देण्यास मी तयार आहें. पोटांत शंका ठेवून परत घरीं जाऊं नका, अशी माझी आपणांस विनंति आहे. तसें केल्यास राष्ट्राचा घात केल्यासारखें होईल. ब्राह्मणांनीं, व्यापाऱ्यांनीं, सगळ्यांनीं प्राप्तीप्रमाणें मदत करावी. हा राष्ट्रीय डोलारा आहे व तो उभारला पाहिजे आहे. तो उभारण्यास ईश्वर आपल्याला बुद्धि देवो एवढेंच आमचें मागणें आहे.

स्वावलंबनाची आवश्यकता.

शुक्रवार, ता. १८ फेब्रुवारी १९०८ रोजीं सायंकाळीं सोलापूर येथें, म्युनिसिपल दवाखान्यासमोरील पटांगणांत लो. रा. टिळक यांचें व्याख्यान झालें तें येणेंप्रमाणें:—

" अध्यक्ष आणि सभ्य गृहस्थहो, आज आपणापुढें तिसऱ्यांदा उभे राहण्याचा प्रसंग आहे. या प्रसंगी मागच्या व्याख्यानांचा उपसंहार करण्याचा

माझा विचार आहे. कालच्या परवांच्या व्याख्यानांवरून सामान्यतः आपल्या लक्षांत आलें असेल कीं, आमच्या कल्याणाच्या गोष्टी सरकारच्या हातून पार पडत नाहींत. वास्तविक पाहतां राजा हा प्रजेच्या कल्याणाकरितां आहे, स्वतः-ची चैन भोगण्याकरितां नाहीं. राजा ही संस्था प्रजेनें चौथा अगर पांचवा हिस्सा देऊन निर्माण केली आहे. राजाला ' षष्ठांश भाग ' असेंही ह्मणतात. राजाला पोसावयाचें तें त्यानें लोकांचें कल्याण करावें ह्मणून. प्रजेस पोटभर खावयास घालून तिचें मुलाप्रमाणें पालन करण्याकरितां ही संस्था निर्माण झाली आहे. राजा कांहीं आकाशांतून पृथ्वीवर पडलेला नाहीं. तो परस्परांच्या संमतीनेंच निर्माण झाला आहे. घरच्या कामांत ज्याप्रमाणें एकादा कर्ता पुरुष लागत असतो, त्याप्रमाणें राष्ट्राच्या कल्याणाकरितां राजा नेमावा लागतो. जो राजा आपल्या प्रजेच्या कल्याणाकरितां झटत नाहीं तो राजा नव्हे, व जी प्रजा आपलें कर्तव्य बजावीत नाहीं ती प्रजाही पण नव्हे. प्रजेचे ज्याप्रमाणें धर्म आहेत त्याप्रमाणें राजाचेही पण आहेत. सरकारचें ऐकलेंच पाहिजे हा एकच आमचा धर्म नव्हे. राजानेंही आपले धर्म पाळले पाहिजेत, ही पुरातन वहिवाट आहे. प्रजेनें राजास कर्तव्य करावयास लावावें हीही पूर्वापारची वहिवाट आहे. घरांतील एखादा कर्ता पुरुष, घरांतील सर्व इस्टेट गहाण टाकून अगर दुसऱ्या कोणत्या तऱ्हेनें त्याची वास-लात लावूं पाहील तर घरांतील इतर मंडळी कोर्टापर्यंत जाऊन त्याचा कर्तेपणा घालवून आपले हक्क शाबीत करतात; तोच न्याय राजकीय बाबतींत लागू आहे. राजकीय बाबतींत परमेश्वर हें कोर्ट आहे. त्यास असा अर्ज करावयाचा कीं सरकारनें ज्या कांहीं गोष्टी करावयास पा-हिजेत त्या त्याच्या हातून होत नाहींत, त्या करण्याची त्यास बुद्धि यावी. हा एक मार्ग झाला.

दुसरा मार्ग ह्मणजे राजानें केलें नाहीं तर आपल्या हातून जें काय हो-ण्यासारखें असेल तें आपण स्वतः करावयाचें. आपण सर्वस्वीं पराधीन नाहीं. सरकार आह्मांस जमूं देतें, अजून आह्मांस बोलूं देत आहे,

ऐकूं देते आहे; आपणाजवळ कांहींतरी शक्ति आहे, ती सर्व एकत्र करा. आपण लंगडे आहों, पण घरांत संचारतां येईल इतकी शक्ति राहिली आहे, तिचा उपयोग करून घेतां येईल कीं नाहीं हा प्रश्न आहे. हल्लीं जो मुख्य वाद आहे तो आम्ही आमची सर्व शक्ति, पैसा व वेळ नुसती सरकारची विनंति करण्यांत खर्च करावा कीं आम्ही स्वतः कांहीं करावयाला लागावें व किल्ला घालून द्यावा, यासंबंधीं आहे. सरकारनें केलें तर तें आम्हांस नको आहे असें नाहीं. पण सरकार निजलें आहे. या मुदतींत आमचें जें नुकसान होत आहे तें थोडेंबहुत कमी करण्याचा आम्ही कां उद्योग करूं नये ? आतां हा उद्योग कसा करावयाचा, हा प्रश्न आहे. आपल्या गांवांत शिरलेला वाघ पोलिस सुपरिंटेंडंट येऊन मारीपर्यंत आपण घरें लावून स्वस्थ बसायचें कीं, शस्त्र नसलें तरी धोंड्यासारख्या अन्य उपायानें वाघ मारतां येईल कीं नाहीं, हें पहावयाचें, अशा तऱ्हेची हिंदुस्थानची स्थिति आहे. सरकार आमचें हित करीत नाहीं, हें ठरलें आहे. अशा वेळीं स्वस्थ बसणें हें मनुष्याचें लक्षण नव्हे. माणुसकीला ही गोष्ट शोभत नाहीं. आपणांस बुद्धि आहे, हातपाय आहेत, आपणास काय करतां येईल इकडे आपलें लक्ष लागलें आहे, अशावेळीं कोणच्या स्वदेशी संस्था काढतां येतील हें पहावयाचें आहे.

हिंदुस्थानांत जागृति झाली आहे, अंतःकरणें खळबळून गेलीं आहेत, सरकारवरचा विश्वास कमी होत चालला आहे ! राष्ट्राच्या हिताच्या गोष्टी सरकारला करावयाच्या नाहींत—अशा गोष्टी कांहीं मर्यादेपर्यंत सरकार करील, पण त्याच्यापुढें जाण्याची त्यांची इच्छा नाहीं. त्यांत त्यांचें नुकसान आहे, एवढें पुरें कळून चुकलें आहे. अशा वेळीं राष्ट्रीय शिक्षणाची संस्था स्वार्थत्यागानें स्थापावयास पाहिजे. त्याखेरीज दुसरे दोनतीन प्रकार अलीकडे निघाले आहेत. बहिष्कार हा त्यांपैकींच एक आहे. कित्येकांस असें वाटतें कीं बहिष्कार घातला कीं आम्ही सरकारचा द्वेष करतों. सरकारशीं फाटून वागूं नका, तें चिडेल असें करूं नका, असें त्यांचें म्हणणें आहे. यास आमचें असें उत्तर आहे कीं, फाटून वागण्याची आमची इच्छा नाहीं. आम्ही मिळून वागण्यास तयार आहों,

पण आमच्या कल्याणाची ज्यांना अपेक्षा नाहीं, ज्यांना इंग्लंडच्या हिता-खेरीज दुसरें कांहीं दिसत नाहीं, त्यांना राग येईल म्हणून आम्ही नम्र रीतीनें वागण्यांत आमचें कल्याण नाहीं. आम्हांस कळतें आहे तें करावयास लागलें पाहिजे. परकी वस्तूंचा अनावर संचार झाला आहे तो आम्ही बंद करावयास लागणें अवश्य आहे, हा संचार सरकार एकदम बंद करील. आम्ही तो हळूहळू करूं. पण यांत आम्ही द्वेष करीत आहों असें जर सरकार समजत असेल तर तें चुकीचें आहे. सरकार या देशाचें कल्याण करणार आहे कीं नाहीं? या प्रश्नास 'नाहीं' म्हणून उत्तर आल्यास आम्ही फटकून वागलें पाहिजे. कल्याणाची बुद्धि असेल तर त्याप्रमाणें वर्तन ठेवावें. नसेल तर आम्ही फटकून वागल्याबद्दल रागावूं नये. पण असल्या सबबी आम्ही ऐकणार नाहीं. तुम्हीही ऐकूं नये. हा स्वतःचा हक्क आहे. आमचें आम्हांस कल्याण कळत आहे. अशा वेळीं अमुक रागावेल म्हणून आमच्या कल्याणाची गोष्ट आम्हीं केली नाहीं तर आत्मा रागावणार नाहीं काय? सदसद्विवेकबुद्धीची आज्ञा पाळण्याला जर मनुष्य तयार होत नसेल तर तो आत्मज्ञान विसरला असें म्हटलें पाहिजे. सरकारनें आमच्या हिताच्या गोष्टी केल्या नाहींत, त्या आपण करावयाच्या आहेत, अशा वेळीं स्वदेशी आणि बहिष्कार या दोहोंचा अंगिकार केला पाहिजे, ही जोडी तुटावयाची नाहीं. जें तुटणें शक्य म्हणतात त्यांना एक बाजू दाखवावयाची असते. स्वदेशी वापरणें याचा अर्थच परदेशी टाकणें असा आहे. पण हें उघड बोलण्यांत काय हंशील? असें कोणी म्हटल्यास मी म्हणतों, माझ्या मनांतील विचार उघड बोलावयास जर मी तयार नसेन तर मी मनुष्यच नव्हे. कांहीं बोलणारे असतात, पण करणारे नसतात. कांहीं करणारे असतात, पण बोलत नाहींत. कांहीं करतात व बोलतात. बोलतो त्याचप्रमाणें करतो आणि करतो त्याचप्रमाणें बोलतो तो उत्तम मनुष्य होय. बाकीचे खालच्या प्रतीचे होत. जो करीत नाहीं व बोलतही नाहीं तो देशाचा शत्रू होय. अशी

विचारांची परंपरा देशांत चालू आहे. याकरतां काय करावयाचें याचा विचार होऊन त्याप्रमाणें उपक्रम सुरू झाला आहे.

या स्वदेशी संस्थांचा उद्देश स्वदेशीचा प्रसार करावा, होण्याजोग्या गोष्टींचा प्रयत्न करावा, असा आहे. मागें अशा संस्था झाल्या आहेत. जो स्वदेशीची शपथ घेणार नाहीं तो या संस्थेचा सभासद नसावा, आचरणानें कित्ता घालून देईल अशा तऱ्हेचा गृहस्थच सभासद असावा. सही झाली कीं तो सभासद झाला, ही कल्पना जाऊन आचरण करणारा सभासद, ही कल्पना आली पाहिजे. या स्वदेशी संस्था आचरणाच्या पायावर रचल्या जाव्या अशी व्यवस्था झाली पाहिजे. प्रत्येकानें थोडाबहुत आश्रय दिल्याखेरीज राष्ट्राचीं कामें होत नाहींत. नियमानें देशाकरितां कांहीं तरी देईन, असा प्रत्येकानें निर्धार केला पाहिजे. तिसरी गोष्ट दारूच्या व कोर्टाच्या बाबतींत निर्बंध असावा. जेथें दारू मुळींच नव्हती तेथें लक्षावधि रुपयांची दारू खपूं लागली आहे ही दुःखाची गोष्ट आहे. सरकारच्या राजकारस्थानांत ही मोठी चूक झाली आहे. पंचाईत मोडून लोकांस कोर्टाच्या नादीं लावल्यानें हजारों लोकांची वेळ व वित्त या कामीं विनाकारण खर्ची पडत आहे. याकरतां लवादकोर्टें स्थाप व गांवांतल्या लोकांना आपापला बंदोबस्त करावयास शिकवा. हीं कामें आपल्याला केलीं पाहिजेत. आपल्याला मिळावयाचें तें पुढें मिळेल. योग्य झाल्याशिवाय कांहीं देणार नाहीं, असें सरकारनें आह्मांस सांगितलें आहे. ' योग्य ' याचा अर्थ आह्मी 'बी. ए.' असा करतों. तुमच्या अंगांत हिसकावून घेण्याची शक्ति येईल तेव्हां तुह्मी योग्य झालां असें सरकार समजतें. पंचांना आणल्याखेरीज दाता देत नाहीं. आपले दावे आपसांत तोडा ह्मटलें तर शंकराचार्यसुद्धां कबूल होत नाहींत. कोर्टांतील लोक आमच्यापेक्षां कांहीं शहाणे नाहींत, पण साहेबांच्या तोंडून आपल्या खटल्याचा निकाल ऐकण्याची आपणास फार हौस आहे. ही वेडेपणाची संवय घालविली पाहिजे. इंग्रज सरकार येथून गेलें तरी आह्मी आपलें राज्य चालवूं, अशी आपल्यांत धमक पाहिजे.

महाभारतांत एका पर्वांत धर्म आणि नारद यांचा संवाद दिला आहे. त्यांत नारदांनीं धर्मास अनेक प्रश्न विचारले आहेत. लोकांची स्थिति कशा प्रकारची असावी तें नारदांनीं या प्रश्नांत ध्वनित केलें आहे. पाऊस, कृषिकर्म, वाणिज्य, व्यापार वगैरे कसे काय आहेत ? ब्राह्मण आपला धर्म पाळतात किंवा नाहीं? वगैरे अनेक तऱ्हेचे हे प्रश्न आहेत. तुह्मीही अशा तऱ्हेचे प्रश्न विचारून त्यांचीं उत्तरें देण्याचा प्रयत्न केल्यास तुमची स्थिति तुह्मांस कळून येईल.

हल्लीं राज्य इंग्रजांचें आहे. पहिला प्रश्न असा उद्भवतो कीं हिंदुस्थानांत पाऊस नीट पडतो कीं नाहीं, व नीट पाऊस पडत नसला तर जितका पाऊस पडतो तितका शेतकऱ्याकरतां सांठवून ठेवण्याची तजवीज केली आहे किंवा नाहीं ? शेतकी पावसावर अवलंबून न ठेवतां जे राजे कालवे, तलाव वगैरे करतात ते चांगल्या तऱ्हेचे, अशी पूर्वीची समजूत असे. अशा तऱ्हेचा हल्लीं प्रश्न केल्यास शेतकीची व पदार्थ उत्पन्न होतात त्यांची स्थिति कळून येईल. आपण इसमाची स्थिति न पाहतां देशाची स्थिति पाहिली पाहिजे. हल्लीं आह्मीं दरसाल १२० कोटि रुपयांचा माल बाहेर पाठवितों. व त्याच्या मोबदला ८० कोटींचा माल देशांत आणतों. ह्मणजे दरसाल आमचे अशा रीतीनें ४० कोटि रुपये जातात ! इतके दिवस आह्मांस हें कळत नव्हतें. आह्मीं दरिद्री होत चाललों आहों, एवढेंच आपणास समजत होतें. देशाचा विचार करणारीं माणसें निपजलीं नव्हतीं तोंपर्यंत देशास कोठें कीड लागली आहे हें समजणें कठीण होतें. कुटुंबाचा व देशाचा विचार निराळा आहे. तसा विचार करणारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, ३० कोटि लोक जितकें उत्पन्न करतात त्यांतील $\frac{2}{3}$ किंमत पदरांत पडते, $\frac{1}{3}$ किंमत परदेशांत जाते; ती निरनिराळ्या रूपानें जाते. इंग्लिशांचें राज्य कायम रहावें ह्मणून दरसाल ४० कोटि रुपये येथून परदेशीं रवाना होतात. दरसाल ४० कोटि रुपये देण्याइतकें हें राज्य उत्तम आहे कीं नाहीं हा दुसरा प्रश्न आहे. आह्मीं दंगाधोपा करूं देत नाहीं, ह्मणून हे ४० कोटि रुपये, नेतों असें त्यांचें ह्मणणें आहे. प्रथम त्यांच्या दृष्टीनें आपण विचार करूं. काम करणाऱ्यास पैसा

नाहीं म्हणणें म्हणजे एक प्रकारचा कृतघ्नपणा होय हें खरें आहे. पण प्रश्न असा आहे कीं काम करावयाला यांना बोलाविलें कोणी ? कोणी न बोलावितां, इकडे येऊन आमच्या लोकांस त्यांच्यासारखीं कामें करतां येणें शक्य असतां त्यांना तीं न देतां आपल्या हातांत ठेवून, मग म्हणावयाचें कीं 'आम्ही काम करतों म्हणून मोबदला घेतों ! ' यांच्यांतील हीच गौणता आहे. यासंबंधीं विचार चालू आहेत व होत आहेत, पण जे वाद सिद्ध झाले नाहींत ते मी सांगूं इच्छित नाहीं. दरसाल ४० कोटी रुपये येथून बिनमोबदल्यानें परदेशीं नेले जातात ही पहिली विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. सोलापुरांतून दरसाल २ लाख कोणी नेऊन जाऊं लागला तर हें शहर किती दिवस श्रीमान राहील ? इकडून दरसाल विलायतेंत जो पैसा जात आहे तोच तेथील कंपन्यांना भांडवल मिळून त्या कंपन्या तें भांडवल याच देशांत व्याजी लावून पुनः दुसऱ्या वर्षास त्याबद्दलचें व्याजही आमच्याकडून घेत असतात !

दरसाल ४० कोटि खंडणी देऊन श्रीमान राहणारा असा कोणता देश आहे ? हिंदुस्थान म्हणूनच त्यानें आजपर्यंत कळ सोसली. दुसरा एखादा देश असता तर त्याची धुळधाण उडाली असती. ही पैशाची गोष्ट झाली. संपत्तीलाच ऱ्हास आहे असें नाहीं. धर्मोलाही ऱ्हास लागला आहे. धर्माच्या बाबतींत सक्ति करावी असा कायदा नाहीं; पण आम्ही गरीब झाल्यानें पैसेवाल्यांकडून अनेक तऱ्हेचे धर्मविरुद्ध उद्योग होत असतात; आणि अशा हल्ल्यानें धर्म बिघडत चालला आहे. धर्माचें शिक्षण नसल्यामुळें आम्हीं धर्मास पारखे झालों आहों. विद्वान जर धर्मपरांङमुख झाले तर खालच्या प्रजेस त्राता रहात नाहीं—त्यामुळें ती मिशनऱ्यांच्या कचाट्यांत सांपडते. गोवधासारखे अनिष्ट प्रकार चालले आहेत. शीख मुसलमान यांनाही अनिष्ट प्रकार होत आहेत. राजा अधिकार बजावीत नाहीं, व शंकराचार्यासारख्या धर्मगुरूंस अधिकार नाहीं, यामुळें अनवस्था होते व धर्म ढिला पडतो. धर्माबरोबर लोकांतील उत्साहही कमी झाला आहे. लोकांस नोकऱ्या मिळेनाशा

झाल्या आहेत. लष्करांत हलक्या जागा मिळतात. सर्व तंत्रें सरकारनें आपल्या हातीं ठेवल्यामुळें लष्करी बाण्याची तयारी नाहींशी होत चालली आहे. बंदोबस्त ठीक असेल, सडका, आगगाड्या झाल्या असतील, कलकत्त्याहून हुकूम सुटल्याबरोबर तो पाटील मान्य करीत असेल, राज्याचें गाडें सुयंत्रित चाललें असेल, पण शांततेपेक्षां अधिक लाभ आह्मांस होत नाहीं, ही गोष्ट पहिल्यांदा आमच्या लक्षांत आली नव्हती. एकीच्या बाबतींत नामशेष झालेले, धर्माच्या बाबतींत खालावलेले, शेतकीचा धंदा बुडालेला, कोष्ट्यांचा धंदा बुडालेला, लष्करी शिक्षण नसल्यामुळे दुर्बलता आलेली, व सर्वजण एका इंग्रज सरकारच्या वेसणींत सांपडलेले, असे आह्मी आहों. आपला देश इतक्या तऱ्हेनें खालीं गेलेला आहे. खेडेगांवांतील कुंभार लोहार नाहींसे झालेले आहेत. त्यांचे धंदे बुडाले! कोष्ट्यांचा धंदा बुडाला व त्यांचा धंदा इंग्रजी कोष्ट्यांनीं आपल्या हातांत घेतला. विलायतेंतील दोन शहरें आमच्या येथें कापड खपवून गबर झालीं आणि हें कापड विलायतेंत एकही कापसाचें बोंड तयार न होतां तेथें तयार होतें. इकडील धंदे इकडून तिकडे गेले ते इंग्रजी राज्यांत गेले. मुसलमान राजे या देशांतील पैसा परदेशांत टाकीत नसत—सर्व येथल्या येथेंच ठेवीत. आपण पाठविलेल्या मालाचे सर्व पैसे ज्यास परत येतात तो खरा सुपीक प्रदेश होय.

दुष्काळ पडला तर त्यास आह्मीं काय करावें? पाऊस पडला नाहीं तर त्यांत आमचा काय दोष? असें सरकारतर्फे सांगण्यांत येतें. यांस मी उलट असा प्रश्न विचारतों कीं, इंग्लंड हा त्यांचा देश आहे, तेथें चांगलें पीक आलें तर चार पांच महिने पुरें इतकें धान्य येतें. बाकीचें आठ महिने पुरेसें धान्य बाहेरून आणावें लागतें; असे असून तीन तीन वर्षे पुरेल इतकें धान्य पिकणाऱ्या या देशांत दुष्काळ कां, व इंग्लडांत कां नाहीं? दोन्हीही राज्यकर्त्यांचे देश आहेत. यावरून दुष्काळचा पावसाशीं विशेष संबंध नाहीं, हें दिसून येईल. येथील कारागिरी बुडविल्यामुळे हे दुष्काळ पडत आहेत. दुष्काळांत रिलीफ कर्में काढून लोकांस मरूं न दिल्याबद्दल आह्मीं वाटल्यास सरकारचे आभार मानूं, सरकार

करतें आहे तें मी वाईट ह्मणत नाहीं; पण सावकारानें आपल्या कुळाकडून आपला वसूल येण्याकरतां त्यास मरूं दिलें नाहीं ह्मणून त्याचे जसे आभार मानावयाचे नाहींत, तशाच तऱ्हेची ही गोष्ट आहे. आमच्या जवळ पैसे असतील तर आह्मांस धान्य खरेदी करता येईल. पाऊस पडला नाहीं तरी आमचें चालण्यासारखें आहे; पण पैसा नाहीं! दुसरा धंदा नसल्यामुळें सर्वांना दुष्काळकामावर जाण्याची पाळी येते. त्यांतच हल्ली सर्व बाबतींत अतिशय महागाई झाली आहे.

ही स्थिति सुधारण्यास एकच मार्ग आहे. सरकारचा अधिकार बराचसा आपल्या हातीं आल्याखेरीज हें बंद होणार नाहीं. हल्लींची ही स्थिति सरकारच्या पुस्तकांतूनच निघाली आहे. ह्या गोष्टी अनेक तऱ्हेनें सरकारच्या कानावर गेल्या आहेत. पण त्यांचा उपयोग झालेला नाही. **आह्मी स्वराज्य मिळविणें ह्मणजे इंग्रजांना हांकून देणें हा अर्थ नव्हे.** सर्व तंत्रें आमच्या हातीं येऊन मग बरोबरीच्या नात्यानें ते राहिले तर हरकत नाहीं. आह्मी असहिष्णु नाहीं. आमच्या हातीं अधिकार आल्यास तीस चाळीस वर्षांत आह्मांस दृष्ट त्या सुधारणा घडवून आणतां येतील. या सुधारणा विनंति करून होणार नाहींत. ते सुधारणा करीत नाहींत, त्यांना त्या करण्याची बुद्धि आहेसें दिसत नाहीं. त्यांना स्वार्थ आहे.आह्मी प्रयत्न करतों, पण त्यास राजाश्रय नसल्यामुळें आह्मी लंगडे आहों. याची पूर्तता स्वराज्याचे हक्क मिळवून त्याचा देशहितार्थ उपयोग करण्यानें होणार आहे. हा उपाय आंवाक्याच्या बाहेरचा आहे; तरी प्रयत्न करणें हें आपलें काम आहे. ते स्वराज्याचे हक्क मिळावे अशी जर आपली बुद्धि असेल, तर आपण जरा आत्मानिरीक्षण केलें पाहिजे. हल्लीं सर्व अधिकार सरकारला आहे, पण तो बजावण्याचें काम आह्मी करीत आहोंत. अधिकार बजावण्याची आमच्या इतक्या लोकांची जोंपर्यंत खुषी आहे—सरकारनें काम सांगावें, आणि आह्मी तें बजावावें, अशीच केवळ जोंपर्यंत स्थिति आहे—तोंपर्यंत सरकारनें आह्मांस हक्क काय ह्मणून द्यावे? कोणीही हक्क सुखासमाधानानें देत नाहीं. जोंपर्यंत आमच्यापैकींच सरकारचे नोकर,

आपली रकम पोष्टांत ठेवण्याऐवजीं लहान लहान संस्था काढून परस्परांस मदत होईल अशा तऱ्हेनें त्या रकमा त्या संस्थेंत ठेवतां येतील अशी व्यवस्था करावी.

अशा तऱ्हेनें आपण उद्योग करावयास लागलों तर अधिकाऱ्यांना ही गोष्ट रुचणार नाहीं, हें मी जाणून आहें. संकटें येणारच. अडचणी येतील, पण त्यांस डगमगतां कामा नये. पूर्व बंगाल्यांत स्वदेशी संस्था स्थापन झाल्या आहेत, आणि त्या एकाच मनुष्याच्या खटपटीनें झाल्या आहेत. ते गृहस्थ बाबु अश्विनीकुमार दत्त हे होत. त्यांनीं आपलें वजन खर्च करून बंगाल्यांतील प्रत्येक जिल्ह्याला राष्ट्रीय शाळा व स्वदेशी संस्था स्थापन केली आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवकांची कामगिरीही अनुकरणीय आहे. स्वतः-चीं कामें स्वतःस करावयास लावणें याचेंच नांव स्वातंत्र्याचें शिक्षण. कण्ठशोष करून स्वातंत्र्य मिळणार नाहीं. ज्यानें त्यानें आपल्या योग्यतेप्रमाणें स्वतंत्र व्हावयास शिकलें पाहिजे. लहान मुलांना असें शिक्षण दिलें पाहिजे. बंगालप्रमाणें महाराष्ट्रांत स्वदेशी संस्था स्थापन होऊन त्या ठिकाणीं स्वदेशी, बहिष्कार, लवाद, वगैरे ज्या ज्या गोष्टी आपल्या हातीं असतील त्या त्या करण्यास सुरुवात केली पाहिजे. आयलंडनें अशाच स्वदेशी संस्था स्थापन करण्याचें मनांत आणलें आहे. इंग्लिश भाषा वापरूं नये, असाही प्रयत्न ते करीत आहेत. आपण एकमेकांना मदत करावी, परदेशी माल घेऊं नये आणि राष्ट्राला पुरें स्वातंत्र्य मिळाल्याखेरीज आपलें काम हातचें खालीं ठेवूं नये, असा ते लोक निश्चय करीत आहेत. ते गोरे आहेत. आमच्या स्थितींत जर इंग्रज असते तर त्यांनीं आपल्यापेक्षां फार प्रयत्न केले असते. आपणांस चैन पडूं दिलें नसतें. इंग्लिशांनीं आपल्या राजाला चैन पडूं न देतां आपले हक्क मिळविले आहेत. आम्ही त्यांचेच इतिहास व ग्रंथ वाचीत आहोंत व त्यांचा अभ्यास करीत आहोंत. त्यांनीं आपले स्वातंत्र्याचे हक्क मिळवण्याकरतां जी खटपट केली ती आपण केली पाहिजे. **प्रत्येक गोष्ट क्रमाक्रमानें करा; पण निश्चयाच्या पाठिंब्याशिवाय तो उद्योग सफल होणार**

नांहीं हें लक्षांत ठेवा. या कामीं आपलें आयुष्य खर्चलें तरी हरकत नाहीं पण निश्चय सोडूं नका. हल्लीं मनुष्यें व्यवहार करतात पण देश व्यवहार करीत नाहीं. महाराष्ट्रांत प्रत्येक जिल्ह्यांत अशा संस्था स्थापन झाल्यास महाराष्ट्र जिवंत झालें असें ह्मणतां येईल. **देश आपला आहे, ही बुद्धि मनांत ठेवा.** उन्नतीची उमेद बाळगा आणि लहान लहान संस्था स्थापा. कै. माटे, कै. चक्रदेव व कै. जोशी, यांनी अशा तऱ्हेचा उद्योग मागेंच सुरू केला होता, पण असे योग पुनः पुनः भ्रष्ट होतात त्यांस पुनः पुनः चलन द्यावें लागतें. बंगाल्यानें हल्लीं अशा तऱ्हेचें चलन दिलें आहे अशा वेळीं परमेश्वरावर भक्ति ठेवा, आणि सर्व उद्योगाचें मूळ जो निश्चय तो कायम ठेवा, ह्मणजे परमेश्वर तुह्मांस साह्य करील. आपल्या राष्ट्राचें चाक ह्याहून अधिक खालीं जाणें अशक्य आहे. **आपल्या राष्ट्ररूपी गाडीचें चाक आतां वरच आलें पाहिजे** तें कसें हें सांगण्याची जरूर नाही. तयारीला लागा. यश देणार परमेश्वर समर्थ आहे.

आपले शत्रु आपणच !

शनिवार, ता. २९ फेब्रुवारी १९०८ रोजीं, सोलापूर येथें सदरबाजारांत लो. रा टिळक यांचें व्याख्यान झालें. तें येणेप्रमाणेः—

अध्यक्ष आणि सद्गृहस्थहो ! सदरबाजारांतील लोकांनीं या ठिकाणीं जो आमचा सन्मान व गौरव—आह्मी तितके योग्य नसतांनाही—केला त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतों. आज लोकसमुदाय फारच मोठा जमला आहे; पण उशीर झाला असल्यामुळें थोड्या अवधींत मला जे चार शब्द सांगतां येतील तेवढ्यांत आपण पूर्तता करून घ्याल व कमी अधिक असल्यास ते परिपूर्ण करून गोड करून घ्याल अशी आशा आहे. सद्यःस्थिति या विषयाचे, हल्लीं काय चाललें आहे, पाठीमागें काय होतें, आणि ही स्थिति सुधारतां येईल किंवा कसें, असे तीन भाग होऊं शकतात. प्रत्येकाचें विस्तृत विवेचन एका वेळीं होणें अशक्य आहे.

'अंमलबजावणी होणें अशक्य आहे' असें सांगण्यास तयार नाहींत, तोंपर्यंत आमच्या मागण्याचा काय अर्थ? अर्जांना कोणीही भीक घालीत नाहींत. अंतःकरणें जळत असतील तर सरकारास दहा वर्षांत हक्क द्यावे लागतील अशा तऱ्हेचा मार्ग स्वीकारावा लागेल. हा मार्ग कांट्याचा आहे. आह्मी निश्चय केला तर अशक्य नाहीं. तुह्मी इंग्रज सरकारचें राज्य आपण होऊन चालवीत आहां. तुमच्या हातूनच जुलूम करण्याची हातोटी सरकारास साधली आहे. याकरतां ज्या वेळीं तुह्मी एकजुटीनें प्रयत्न कराल त्या वेळीं हें राज्य तुमचेंच आहे. इंग्रज सरकारची अशीच इच्छा आहे. हिंदुस्थानांतील लोक तयार झाले कीं आह्मी येथून जाऊं, असें त्यांनीं अभिवचन दिलें आहे. तुमचा निश्चय झाला पाहिजे. लहान उद्योगांत सरकारकडे न पाहतां, आपण आपल्या उदाहरणानें, उद्योगानें, निश्चयाने त्यांचें बोलणें खरें करावयास लावणें हें आपलें कर्तव्य आहे. हे कठीण आहे, पण आपण माणसें आहोंत हें लक्षांत ठेवा. **तीस कोटि पशूदेखील इंग्रजांना आकलन करतां आले नसते;** पण दुही, व जातिमत्सर यांच्यामुळें आमची कोणतीही गोष्ट सिद्धीस जात नाहीं. अशी मनाची समजूत झाल्यामुळें आह्मीं पंगू झालों आहों. याकरितां एकी करा, जूट करा, ह्मणजे धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक सर्व उन्नती तुमच्या हातीं आहेत. तुमचे तुह्मीच शत्रू व तुमचे तुह्मीच मित्र आहां. आधीं तुमची तुह्मी मदत करून घेतली पाहिजे. आह्मीं धैर्य दाखविल्याखेरीज आह्मांस कोणी मदत करणार नाहींत. आह्मी बुडत असलों तरी बुडत नाहीं अशी बुद्धि धरली पाहिजे. परमेश्वराचा न्याय अन्यथा होणार नाहीं. त्याच्या सहाय्यानें आपली स्थिति सुधारो !

मद्यपाननिषेध.

सोमवार, ता. २ मार्च १९०८ रोजीं, सोलापूर येथील साखरपेठेंतील खंडोबाच्या तलावाजवळील तुरीच्या मैदानांत लो. रा. टिळक यांचें व्याख्यान झालें, तें येणेंप्रमाणें:—

अध्यक्ष आणि सद्गृहस्थहो! आज आपणांपुढें—एवढ्या मोठ्या समाजापुढें—मद्यपाननिषेध या विषयावर दोन शब्द बोलावे अशी आपण विनंति केली व त्या विनंतीस मी मान देऊन त्याकरतां येथें बोलावयास उभा राहिलों या दोन्ही गोष्टी आपणांस लज्जास्पद आहेत! येथें जमलेल्या या समाजांत बरेचसे हिंदु आहेत व बरेचसे मुसलमानही आहेत. दोन्ही जातींच्या धर्मांत मद्यपान हें निषिद्ध मानलें आहे. जैनधर्म, बुद्धांचा धर्म, जगांतील ख्रिस्तीधर्मांखेरीज यच्चयावत सर्व धर्म मद्यपान निषिद्ध मानीत आहेत. ख्रिस्ती लोकांत तेवढें मद्यपान निषिद्ध नाही. ख्रिस्ती लोक या देशावर राज्य करीत आहेत. अशा प्रसंगीं, आपणांस धर्माज्ञा दारू न पिण्याबद्दल असतांना, 'दारू पिऊं नका' असा उपदेश करण्याची पाळी यावी हें आमचें दोघांचेंही दुर्दैव होय. दारू न पिण्यास सांगण्याचा प्रसंग आला कसा? याचा विचार करणें अवश्य आहे. ज्यांनीं दारू निषिद्ध मानली होती, ज्यांनीं दारू पिणें हें पंचमहापातकांत घातलें होतें, ज्यांचें धर्म या पातकासारखें दुसरें पातक नाहीं ह्मणून सांगत आहेत, त्यांतील लोकांना दारू न पिण्याबद्दलचा उपदेश करण्याचा हा विचित्र योग आला आहे. याचें कारण शोधून काढणें अवश्य आहे.

दारू कां पिऊं नये, याचीं कारणें सांगण्याची अवश्यकता नाहीं. याच्या योगें शरीर, बुद्धि आयुष्य वगैरे नाश पावतात. दारू हा पौष्टिक पदार्थ नाहीं, असे डॉक्टर लोक सांगत आहेत. ईमजसुद्धां दारू पिऊं नये ह्मणून सांगतात. परंतु राज्यकर्त्यांचें ह्मणणें व कृति

हीं निरनिराळीं आहेत. आपल्या महाराष्ट्र देशांत पूर्वी श्रीशिवाजी महाराज, पेशवे वगैरेंचें राज्य होतें. त्या वेळीं ह्मणजे पेशवाईअखेर त्यांच्या मुलुखाचें दारूचें उत्पन्न १०,००० रुपये होतें. ह्मणजे १० जिल्ह्यांचें हें उत्पन्न आहे; यांत कोंकणांतील ताडीचें माडीचेंही उत्पन्न शामील आहे. पेशव्यांचा मुलूख इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला त्या वेळीं एल्फिन्स्टन साहेबांनीं केलेल्या रिपो-र्टांतील हे आंकडे आहेत. त्या रिपोर्टांत आणखी असेंही ह्मटलें आहे कीं, राजानें हा बंदोबस्त ठेवल्यामुळें लोकांची नीति चांगली राहिली आहे, त्यांना सौख्य उपभोगावयास सांपडत आहे; व त्यांच्याजवळ पैसा शिल्लक आहे.इंग्रज सरकारनें हेंच धोरण ठेवल्यास महाराष्ट्र बिघडणार नाहीं. एल्फिन्स्टन साहे-बांनीं अशा तऱ्हेचा इषारा दिला आहे. हा रिपोर्ट इ. स. १८२० सालचा आहे. तेव्हांपासून आतांपर्यंत ८७ वर्षें झालीं. एवढ्या अवधींत पूर्वी प्रत्येक जिल्ह्यास सरासरी जें एक हजार रुपयांचें दारूचें उत्पन्न होते तें हल्लीं प्रत्येक जिल्ह्यास ५।६ लाख रुपये झालें आहे !!! सबंध इलाख्याचें दारूचें उत्पन्न १ कोटि २५ लक्ष रुपये आहे ! ज्या जिल्ह्यांचें सरासरीचें उत्पन्न एक हजार होतें त्याच ठिकाणीं इंग्रज सरकार तुह्मांला दारू पाजून दरसाल ५।६ लाख रुपये वसूल करीत आहे ! ही गोष्ट पुष्कळांना माहित नाहीं. दारू न पिण्याबद्दल उपदेश करण्याचा आह्मांस अधिक अधिकार नाहीं—धर्माज्ञेपेक्षां माझें वाक्य अधिक प्रमाण नाहीं. धर्मानेंच आपणास दारू न पिण्याबद्दल आज्ञा केली आहे. धर्मानें निषिद्ध मानल्यामुळें ज्या लोकांस आज कित्येक पिढ्या दारू पिण्याचें माहित नव्हतें त्यांस दारू पिण्यास को-णी शिकविलें ? पूर्वीच्या राजांनीं अगर वाडवडिलांनीं हें शिकविलें नाहीं. मग हें शिकविलें कोणी आणि कां शिकविलें ? ज्यांना दारू हें विष वाटत होतें त्यांच्यांत ह्या व्यसनाचा प्रसार झाला आहे. आमच्या इंग्रजी राज्यकर्त्यांनीं हा प्रसार आपली तिजोरी भरण्याकरतां केला आहे. ही गोष्ट येथेंच नव्हे तर राज्यकर्त्यांपुढेंही उघड सांगण्यास मी तयार आहे, इंग्रज हे पिढीजाद दारू पिणारे आहेत. आह्मी हजारों वर्षांपासून दारू सोडून दिलेली आहे. राज्यकर्ते

दारू पिणारे आहेत; आह्मी न पिणारे आहोंत. अशांचा योग आला. याचा परिणाम काय झाला? सर्व देशभर दारूचा प्रसार होऊन त्याचें सरकारास ५।७ कोटींवर उत्पन्न होऊं लागलें. सरकारनें या व्यसनाचा प्रसार न होऊं दिल्यास लोक अधिक नीतिमान, अधिक संपन्न व अधिक सुखी होतील यांत शंका नाहीं. विलायतेंत दारू न पिण्याबद्दल सभा निघाल्या आहेत. त्यांना तुमचा आचार चांगला वाटतो. पण दुर्दैव कीं, तुह्माला त्यांचा आचार चांगला वाटतो. आपलें राज्य होतें त्या वेळीं या दारूस त्या सरकारनें बंदी केली होती. इंग्रजांस हें कां करतां येऊं नये? पोलिसांस चोऱ्या बंद करतां येतात, सरकारास 'फॉरेस्ट' राखतां येतें, मग त्यांना दारू बंद कां करतां येऊं नये? ही बंदी त्यांस करतां येणार नाहीं असें नाहीं. पण सरकारच्या मनांत हें बंद करावयाचें नाहीं. त्यांच्या मनांत आल्यास हें दोन महिन्यांत होईल. सरकार आपल्या १० कोटी उत्पन्नाकरितां लोकांस दारू पाजीत आहे. सरकारच्या कागदपत्रांतील शास्त्र बरोबर असेल. पण त्यामुळें दारूच्या व्यसनास आळा न बसतां तें वाढतच आहे. लोकांस आह्मांला स्वराज्याचे हक्क पाहिजे आहेत ह्मणून सांगतों, त्याचें हें एक महत्वाचें कारण आहे. आमच्या हातीं अधिकार आल्यास आह्मी सात आठ वर्षांत दारू अजीबात बंद करूं. सरकारला ही गोष्ट माहित आहे. दारूसंबंधाचें काम लोकलबोर्ड व म्युनिसिपालट्या यांच्या हातीं देण्याबद्दल सरकारकडे कळविलें होतें. पण हें काय लोकलबोर्ड किंवा म्युनिसिपालट्या यांच्या हातीं दिलें तर जातीजातींत तंटे होतील, अगर त्यानें (Lead to political discontent) ह्मणजे राजकीय असंतोष उत्पन्न होईल, हें कारण दिलें आहे! पण हें बरोबर नाहीं. कांहीं तरी निमित्त काढून लोकांना व्यसनांत घालणें हें राज्यकर्त्यांचें काम नव्हें.

इंग्लंडांत दरमाणशीं वर्षास तीस गॅलन दारू लागते. ह्मणजे सरासरीनें दरमाणशीं दररोज अर्धी बाटली लागते. पिणारे न पिणारे धरून पुण्यांत दर एक माणशी वर्षास १ गॅलन दारू लागते. ह्मणजे माणशीं महिन्याला अर्धी बाटली लागते. यावरून कोणी ह्मणेल कीं, संध्येच्या आचमनाइ-

तर्कीही प्रत्येकजण दारू घेत नाहीं मग ही हाकाटी कां? पण ही चूक आहे. कलेक्टरचा हा हिशेब चुकीचा आहे. याबद्दल अर्ज झाले आहेत, ओरड केली आहे, तरी पण सरकार आमचें ऐकत नाहीं.

दारू पिऊं नये असें आमचा धर्म आम्हांस सांगत आहे, आमचे वाडवडील तेंच सांगतात, डॉक्तर वैद्य वगैरे तेंच सांगतात, एवढयानें जर दारू बंद होत नाहीं तर मी सांगून तरी दारू कशी बंद होणार? दारू बंद करावयास उपाय काय? विलायतेंत दारू बंद केली तर बंडें होतील, विलायतेंत लोकांना आवडेल असा कायदा करावा लागतो. पण दारू पिणाऱ्या देशांत तेथील लोक दारू बंद करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. दारूपासून अनेक वाईट परिणाम होतात हें इंग्रजांना माहित आहे; तिकडे मिशनरी दारू न पिण्याबद्दल उपदेश करीत आहेत आणि हा उपदेश सफल झाला कीं, सरकार तिकडे दारू न पिण्याबद्दल कायदाही करील. पण हिंदुस्थानांतील प्रकार निराळा आहे. इकडे प्रथम दारू नव्हती. इंग्रज सरकार इकडे आलें त्यावेळीं, 'मतस्वातंत्र्य, कृतिस्वातंत्र्य मला आहे, माझी मोकळीक तुम्ही कोण नाहींशी करणार?' अशा तऱ्हेचें तत्त्व—निदान दारूच्या बाबतींत तरी—पहिल्यांदा शिकविलें गेलें. या तत्त्वाच्या प्रसारामुळें, व सरकारास दारूमुळें पैसे मिळतात त्यामुळें, हें व्यसन वाढत चाललें. विलायतेंत दारू बंद करण्याबद्दल खटपट चालू आहे. येथें बंद होती ती सुरू करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत, अशा तऱ्हेची दोन ठिकाणीं ही निरनिराळीं राजनीति सुरू आहे. या राजनीतीमुळें, ज्या देशांत दारूचें उत्पन्न शून्य होतें त्या ठिकाणीं तें दहा कोटी झालें आहे. चीनमधील अफू बंद करण्याबद्दल विलायतेंत खटपट चालू आहे, पण हिंदुस्थानला दारू न पाठविण्याबद्दल मात्र ते खटपट करीत नाहींत!

दारू पिऊं नका म्हणून सांगण्याचें कारण नाहीं. सर्वांचें बहुमत दारू बंद करावी असेंच आहे. मग थोड्याशा लोकांकरतां दारूचें मुक्तद्वार ठेवलें आहे; तें बंद करण्यास सांगणें अवश्य आहे. दारूचीं दुकानें कॉन्ट्राक्टनें देण्यांत येतात. दारूचें दुकान प्रिय व्हावें म्हणून ही मंडळी तेथें नाच, तमाशे उभे

करतात. हें करूं नये ह्मणून कायदे आहेत; पण तिकडे सरकारचें लक्ष जात नाहीं. कांट्रॅक्टर लोक लोकांस दारू पिण्याकडे अधिक प्रवृत्त करतात म्हणून कांहीं मामलेदार व कलेक्टर यांचे रिपोर्ट आहेत. पण ते सरकारच्या दप्तरीं पडले आहेत. सरकारास लोकांस दारू फार पाजावयाची नाहीं, पण जी थोडी-बहुत आहे ती बंद व्हावी, व त्याचें उत्पन्न कमी झालें तरी चालेल, असें त्यांस वाटत नाहीं. कारण ते पिढीजाद दारूबाज आहेत, त्यांस दारू बंद करावी असें वाटणार नाहीं. यांकरतां दारू बंद करण्यास इतर ठिकाणीं जे उपाय योजण्यांत येतात तेच येथें योजले पाहिजेत. दारू पिणारावर बहिष्कार घालून दारूच्या दुकानास जागा द्यावयाची नाहीं, तेथें जाणाराला परावृत्त करायाचें, व इतकेंही करून एखादें दुकान आलें तर तें चालूं द्यावयाचें नाहीं, असा आपण मनाचा निश्चय करून त्याप्रमाणें कृतीस सुरवात केली पाहिजे. दारू बंद करण्यास दुसरा मार्ग नाहीं. आह्मी उपदेश करण्याचें कारण नाहीं, धर्मच आपणांस दारू पिऊं नये ह्मणून सांगत आहे. लोकांस दारू पिण्यास लावल्याचा दोष सरकारच्या माथीं आहे. आमच्या हातीं सरकारनें व्यवस्था दिल्यास आह्मी दारू बंद करूं, पण आमच्या सरकारनें खोट्या सबबी सांगून अबकारी खातें जिवंत ठेवलें आहे, आणि तें खातें वाढत आहे! ही देशावर एक प्रकारची आपत्ति आहे, दारू पिणें बंद झालें तर निम्में पोलीस कमी करितां येईल. दारूचे तंटे मिटविण्याकरितां बरेंच पोलीस लागतें. अबकारी कमिशनर दरसाल चाळीस हजार रुपये नेतो, ते तो सव्वा कोटीची दारू खपवितो ह्मणून. याशिवाय, कलेक्टर्स, सुपरिंटेंडेंट वगैरे लोक पगार नेतात तो निराळाच. इतका खर्च करण्याऐवजीं हें खातें अजीबात काढून टाकलें तर फारसा तोटा होणार नाहीं. मुळींच दारू न पिण्याबद्दल इतर ठिकाणीं हल्लीं कायदे होऊं लागले आहेत. आमच्यांत तसे कायदे नाहींत. आह्मीं दारू बहिष्कारयोगानेंच बंद केली पाहिजे. दारू पिणारांशीं व्यवहार बंद ठेवला पाहिजे, तरच दारू बंद होईल, व सरकारला लाज वाटेल. अशा तऱ्हेची कृति

केलीपाहिजे झाली पाहिजे. हें काम बिनसंकटाचें नाहीं. या रीतीनें एकदां-केला प्रयत्न केल्यास कदाचित तुरुंगातही जावें लागेल. कुलाबा, ठाणे-वगैरे जिल्ह्यांकडे असा तऱ्हेचा अनुभव आला आहे. दारू न पिण्याबद्दल शपथ घेणारांच्या मार्गे कॉंट्रॅक्टरच्या नुकसानीमुळें पोलिसांचा त्रास सुरू झाला व त्यांनीं शपथ मोडून दारू पिण्यास पुनः सुरवात केली. नुसतें दारू पिऊं नका म्हणून सांगण्यानें काम भागत नाहीं. दारू ही आईच्या रक्ताप्रमाणें माना म्हणून सांगितलें तर लोक ऐकतात, पण पोलीस त्यांच्या मागें लागले कीं पुनः दारू सुरू होते. मद्यपाननिषेधावर माझें हें पहिलेंच व्याख्यान नाहीं. आजपर्यंत मी अनेक वेळां या विषयावर बोललों आहें. हल्लींची स्थिति फार वाईट झाली आहे. दारूचे एक कोटि रुपये आपल्या हातीं पडले तर आपणांस काय करतां येणार नाहीं ! हे एक कोटी रुपये आपण होऊन घालवितों. जगांतील कोणचेंही सरकार दारू वाढावी अशी तजवीज करीत नाहीं. हिंदुस्थानांत मात्र अशी व्यवस्था होत नाहीं. अशा वेळीं आपल्या हातीं एकच उपाय आहे व तो बहिष्काराचा. या वेळीं आपण निश्चयानें दारूच्या पिपावर, दारू पिणारां-वर आणि दारू पाजणाऱ्या सरकारावर बहिष्कार घातला पाहिजे. आम्ही सर-कारच्या विरुद्ध बोलावयाचें म्हणून बोलत नाहीं. आमची ही ओरड आज पन्नास वर्षांपासूनची आहे. पण आमचें कोणी ऐकत नाहीं. तुम्ही तरी माझें ऐका एवढी माझी आपणांस विनंति आहे. हें महापातक—दारू—आज या सर्व देशांत वाढलें आहे. अशानें आपलें राष्ट्र ऊर्जित दशेस यावें कसें ? दारू पिण्यांत काय दोष आहे ? असें पहिल्या पहिल्यानें इंग्रजी शिकलेले प्रतिष्ठित लोक विचारीत असत. अलीकडे असले लोक कमी झाले आहेत. कांहीं लोक शास्त्रांतील खोटीं वचनें देऊन या दारूची तरफदारी करीत ! अशानें देश वर कसा यावा ? या दारूनें ब्राह्मण, मराठे, जैन, लिंगा-यत, मुसलमान वगैरे सर्वांना भ्रष्ट केलें आहे; अशांच्या हातून करामत काय होणार आणि हे करणार तरी काय ? याचा विचार करा. हें व्यसन अगदीं घातुक आहे. दारू न पिण्याचा आमचा सद्गुण आमच्या स्वातंत्र्याबरोबर

नाहींसा झाला. आमच्यांतील दारूचा दुर्गुण घालविण्याकरितां कांहीं ठिकाणीं चित्रें दाखविण्यांत येतात. चित्रें दाखविणें विलायतेंत ठीक आहे, इकडे वास्तविक त्याची अवश्यता भासूं नये. ज्या देशांत आम्हीं दारू बंद केली होती त्या ठिकाणीं विलाईमुळें हें व्यसन पुनः शिरलें आहे. ही विलाई इंग्रजी शिक्षण, गोरें सैन्य, नेटिव शिपाई व गिरणींतील मजूर यांच्यामुळें झाली. पण दारूचें व्यसन हा दुसरा प्लेग आहे. प्लेगाइतका हा भयंकर रोग आहे, ही गोष्ट मोर्ले साहेबांससुद्धां मान्य आहे. पण त्यांनीं दारू बंद करण्याची काय तजवीज केली आहे ? दारू वाईट आहे वगैरे कोरड्या थापा रिपोर्टांत दाखल करतात, हातून कृति मात्र कांहीं होत नाहीं ! यास वळणीवर आणण्यास एकच मार्ग आहे. आम्हां शहरांत दारूचें दुकान येऊं देतां उपयोगी नाहीं. शपथ घेऊन जातीच्या पूर्वीच्या संस्था जोरांत आणून बहिष्कार अमलांत आणला पाहिजे. दारू पिणारा बाटला तो असो, त्यास समाजानें शासन केलें पाहिजे. तसें न केल्यास दारू बंद होणार नाहीं. दारू बंद करण्यास एक तर स्वराज्याचे हक्क मिळविले पाहिजेत, नाहीं तर सर्वतोपरी दारूशीं संबंध तोडला पाहिजे. हा मुलाबाळांच्या सुखाचा प्रश्न आहे. दारू न पिण्याबद्दल धर्माची आपणांस आज्ञा आहे. त्याची आज्ञा पाळा. धर्माच्या आज्ञेपेक्षां सरकारची आज्ञा अधिक योग्यतेची नाहीं. प्रतिकार करणें तुमच्या हातीं आहे. दारू नको असेल तर जूट करून लोकांना बहिष्कार व अडवणुकीच्या मार्गानें दारू बंद करावयास लावा. असें न केल्यास थोडक्याच दिवसांत सर्व हिंदुस्थान देश बाटल्यांत बुडून जाईल. कोणत्याही शास्त्रानें या दारूस उत्तम पेय म्हटलेलें नाहीं. अशा या दारूची आम्हांस चीड आली पाहिजे. चीड हा आमच्यांतील पदार्थ नाहींसा झाला आहे. दारूच्या गल्लींतून जातांना नाकाला पदर लावण्याऐवजीं आम्ही तेथील दारूच्या दुकानास पदर लावला पाहिजे. सर्वांपेक्षां दारू बंद पाडण्यास आपण अधिक प्रयत्न केला पाहिजे. सरकार ऐकेल असें केलें पाहिजे; न ऐकेल तर त्यास दारू बंद करावयास भाग पाडतां येईल इतका हट्ट धरला पाहिजे, म्हणजे सर्व कांहीं होईल. आमच्यांत निश्चय

नाहीं, तो आणला पाहिजे. ठिकठिकाणीं मंडळ्या स्थापन झाल्या पाहिजेत. अबकारी अधिकारी पोलीस अगर कलेक्टर, यांस भिऊं नका. सरकारचा कायदा आमच्या उलट असल्यामुळें एकच मार्ग आह्मांला उरला आहे व तो मार्ग सांगितलेला होय. कांट्रॅक्टरची कींव येण्याचें कारण नाहीं. तो पापी आहे. त्याच्या नुकसानीबद्दल आह्मी जबाबदार नाहीं याकरतां एक निश्चयानें दारू बंद कराल तर त्यामुळें पुष्कळ ठिकाणीं फायदा होईल. या बाबतींत सरकार दोषी आहे; आह्मी निर्दोषी आहों आह्मी अबकारी खात्यास एकजुटीनें बहिष्कार घातल्याची तार परकी देशांत गेल्यास ते लोक तुमची तारीफच करतील. स्वराज्य जें पाहिजे आहे तें याचकरतां होय. तें असतें तर तीन चार वर्षांत दारू बंद करतां आली असती. खरा दोष सरकारचा आहे. बायकांपोरांस उपाशी मारून आह्मी दारू पिण्यापेक्षां दुष्काळांत मेलेले चांगलें, अशी माझी समजूत आहे. आमच्यांत चीड नाहीं; ती उत्पन्न झाली पाहिजे. चार वर्षें दारू खपली नाहीं तर पोलीस खटले करील हें मी जाणून आहे. पण दारूच्या विरुद्ध बोलणें हें पुण्य आहे. दारू पिऊं नका ह्मणून मी सांगण्याचें कारण नाहीं. धर्माची ती आज्ञा आहे. त्याप्रमाणें वागण्यास ईश्वर सर्वांस सुबुद्धि देवो एवढी त्याजवळ प्रार्थना आहे."

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा.

मंगळवार, ता. ३ मार्च १९०८ रोजीं सायंकाळीं, बार्शी येथें 'लायब्ररी' मागील पटांगणांत लो. रा. टिळक यांचें व्याख्यान झालें तें येणेंप्रमाणें:—

आज मी आपणापुढें 'राष्ट्रीयशिक्षण' या विषयावर बोलणार आहे. हे शब्द व्यवहारांतले नसल्यामुळें त्यांची फोड करून सांगणें जरूर आहे. नुसतें लिहितां वाचतां येणें ह्मणजे शिक्षण नव्हे; लिहिता

वाचतां येणें हें ज्ञान मिळविण्याचें—सुशिक्षित होण्याचें—साधन आहे. मागील पिढ्यांचा अनुभव पुढील पिढीस प्राप्त करून देणें याचें नांव शिक्षण, मग तें पुस्तकद्वारा मिळो अथवा अन्य तऱ्हेनें मिळो. प्रत्येक धंद्यास शिक्षण लागतें व प्रत्येक मनुष्य तें आपापल्या परीनें आपल्या पुढील प्रजेस देत असतो. कारागीर लोक आपल्या मुलास आपल्या धंद्याचें ज्ञान देतात. तेल्याच्या धंद्याचें ज्ञान तेल्यास मिळालें पाहिजे. चांभाराचा धंदा कसा चालवावा, त्यांत काय सुधारणा केली पाहिजे, वगैरे शिक्षण त्यांस मिळालें पाहिजे. आपल्यांतील लष्करी धंदा बुडाला, पण तो जर असता तर त्या धंद्याचें ज्ञान आमच्या मुलांस देण्याकरितां त्या तऱ्हेचें शिक्षण॰ त्यांनें लागलें असतें. बरोबर, असा धंदा नाहीं की ज्यांत शिक्षणाची जरूर नाहीं. लोकांनीं आमचे धंदे बुडविले, पण हें कळत नाहीं. कुंभारास चिनी मातीच्या भांड्यांचा आकार करतां येतो, पण चिनी माती कशी करा॰ वयाची हें माहीत नसल्यामुळें तो धंदा बुडाला आहे. त्याच प्रमाणें धर्मशिक्षणाचीही अवश्यकता आहे. धर्माचें ज्ञान नसेल तर धर्माभिमान कसा उत्पन्न होईल? धर्मशिक्षणाचा अभाव हें 'मिशनरी ' च्या सुळसुळाटाला एक कारण झालें आहे. त्या तऱ्हेचें शिक्षण आम्हांस मिळतें कीं नाहीं याचा आजवर आम्ही विचार केला नाहीं; आज व्यापारी येथें आले आहेत; ते आपलीं मुलें शाळेंत नाखुषीनें पाठवितात किंवा पाठवीतही नाहींत; कारण त्यांस उपयोगी आहे असें शिक्षण तेथें मिळत नाहीं. शिवाय व्यापाऱ्यांची हल्लींच्या पद्धतीनें शिकलेलीं मुलें पोषाखी बन॰ तात. कारकून होण्यास इच्छितात. ज्या गादीच्या आश्रयानें त्यांच्या वाड॰ वडिलांनीं पैसे मिळविले त्या गादीवर बसण्याची त्यांस लाज वाटते. किंबहुना असा कसा त्यांच्या स्वच्छ कपड्यास मळ लागलेलासुद्धां त्यांस खपत नाहीं, अशी त्यांची स्थिति होते! याचें कारण हल्लीं मिळणारे शिक्षण एकांगी आहे हें होय. सरकारास इंजनेर, डॉक्टर, कारकून वगैरे पाहिजे होते, तेवढेच त॰ यार होतील अशा तऱ्हेच्या शाळा सरकारनें काढल्या, आणि म्हणूनच असा

शाळांतून बाहेर पडलेल्या लोकांची प्रवृत्ति प्रथम नोकरीकडे झाली. कांहीं दि-वस अशी स्थिति होती कीं, तीन चार परीक्षा दिल्या म्हणजे उदरनिर्वाहाशी काळजी राहत नसे; पण अलीकडे इतक्या परीक्षा देऊनही पोट कसें भरावें, याची पंचाईत पडूं लागली आहे; आणि म्हणून आमच्यांत आतां विवेक उत्पन्न झाला आहे. मी शिकलों असून मला पोट भरतां येऊं नये हा माझा दोष नसून तो शिक्षणाचा आहे, हें आतां कळलें आहे. हें शिक्षण कसें सुधारावें हा प्रश्न नंतर आमच्या डोळ्यापुढे साहाजिकच उभा राहिला. शिक्षणखातें जर आम-च्या हातांत असतें तर आम्ही ताबडतोब इष्ट सुधारणा करूं शकलों असतों. पण हें नसल्यामुळें आम्हीं प्रथम सरकारास विनंति केली. अगदीं आरंभीं, ज्ञान मिळविण्याची किल्ली-पुस्तकें वाचतां येणें-आमच्याजवळ देण्याविषयीं आम्हीं सरकारास विनंति केली. आतां आम्हांस नागरिक बनविणारें शिक्षण पाहिजे, असें वाटत आहे. हल्लीच्या शिक्षणांत सुधारणा करणें जरूर आहे, ही गोष्ट हल्लींचे गव्हर्नरसाहेब यांनीसुद्धां कबूल केली आहे. पण ते म्हणतात सरकारा-जवळ पैसा नाहीं. ही सबब खरी असो अगर खोटी असो—मला स्वतःला ती सयुक्तिक वाटत नाहीं. पण सरकार या गोष्टीचा विचार करूं शकत नाहीं, एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे. पण सरकार कांहीं करीत नाही म्हणून आम्हींही स्वस्थच बसावयाचें कीं काय ? हा प्रश्न आहे. धर्मशिक्षण सरकार देऊं शकत नाहीं व तें परधर्मी असल्यामुळें त्यानें तसें करणें इष्टही नाही. देशासंबंधानें विचार करण्याचें शिक्षण तर आमच्या इकडे मुळींच मिळत नाहीं. स्वतंत्र देशां-त अशी स्थिति नाहीं. अमेरिकेंत चवथ्या पांचव्या इयत्तेंत स्वतंत्रतेचा जाहि-रनामा शिकविला जातो. अशा रीतीनें तेथें शाळेंतील मुलांस राजकीय शिक्षण दिलें जातें; ऐशीं नवद वर्षांपूर्वी इंग्लंडच्या चढाओढीनें जर्मनींतील धंदे बुडा-ले. तेव्हां जर्मन सरकारनें शास्त्रीय व यांत्रिक शिक्षण वाढविण्याचा हुकूम करून धंद्यांचें पुनरुज्जीवन केलें. अशा रीतीनें जर्मनीच्या उद्योगधंद्यांची इतकी भरभराट झाली आहे कीं, हल्लीं त्या देशाचें इतर देशांस भय वाटूं लागलें आहे. वास्तविक हें काम सरकारचें आहे; व आम्हीं जे सरकारास कर देतों ते

तरी एवढ्याचकरितां कीं सरकारनें आमच्या कल्याणाच्या गोष्टी कराव्या. पण सरकारच्या मनांत आम्हांस लंगडें ठेवावयाचें आहे. विलायत व हिंदुस्थान यांच्या व्यापारविषयक हितांत विरोध आहे. म्हणून सरकार या बाबतींत फारसें कांहीं करूं इच्छित नाहीं. नाहीं म्हणावयास मुंबईस सरकारनें असा उपक्रम थोडासा केला आहे. पण आमच्या खेड्यापाड्यांतील धंदे ऊर्जितावस्थेस येण्यास त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. खेड्यांतील लोकांस सोयिस्कर अशा शाळा खेड्यांत नसल्यामुळें शेतकऱ्यांचीं मुलें शाळेंत जात नाहींत. म्हणून आम्हीच ह्या गोष्टी करण्यास सुरवात केली पाहिजे. ह्या विषयासंबंधानें पुष्कळ वादविवाद झालेले आहेत. आणि विचारांतीं असें दिसून आलें आहे कीं **सर्व बाजूंनीं उपयुक्त असें शिक्षण मिळण्यास राष्ट्रीय शाळाच काढल्या पाहिजेत.** सरकारी मदतीच्या खाजगी शाळा यापूर्वी निघाल्या आहेत; पण त्यांतही सरकारी मदतीच्या निंधपणामुळें पाहिजे तसें शिक्षण मिळत नाहीं. हें देण्यासाठीं आपण स्वतःच शाळा काढिल्या पाहिजेत; मग ही गोष्ट सरकारास रुचो वा न रुचो. स्वार्थावर पाणी सोडून बंगाल्याप्रमाणें उद्योग करण्यास सुरवात केली पाहिजे. असा उद्योग सर्वत्र सुरू आहे. पंजाबांत गुरुकुल नामक संस्था अशाच धोरणावर निघाली आहे. वऱ्हाड, मद्रास वगैरे ठिकाणींही हा उद्योग सुरू झाला आहे. आपला महाराष्ट्र जरा ह्या कामांत मागें आहे. अशा तऱ्हेचा इकडेही उपक्रम झाला आहे, पण त्यास लोकांकडून साहाय्य झालें पाहिजे आहे. द्रव्यबलाची या कामास फार जरूर आहे. म्हणून या विषयाचें महत्व आपल्या मनावर जर ठसलें असेल तर आपण या कामास मनापासून मदत कराल, अशी माझी खात्री आहे. येथवर या विषयाचा पूर्वभाग झाला. आतां असें विद्यालय काढून तेथें आम्ही काय करणार हें मीं आपणांस सांगतों.

येथें आम्ही ज्या गोष्टी करणार आहोंत, त्यांत पहिली गोष्ट विद्यार्थ्यांना धर्मशिक्षण देणें ही आहे. नुसतें व्यावहारिक शिक्षण मनुष्यास मनुष्यपणा आणण्यास पुरें होत नाहीं. धर्मांत जीं मोठीं तत्वें असतात त्यांचें अध्ययन मन पा-

पापासून परावृत्त होण्यासाठीं फार जरूर आहे. धर्म आपणास ईश्वराचें स्वरूप शिकवितो. मनुष्य करणी करील तर परमेश्वर होऊं शकतो असें आपल्या धर्मांत सांगितलें आहे. उद्योग केल्यानें मनुष्य जर परमेश्वर होऊं शकतो तर गोऱ्या लोकांप्रमाणें आपणांस शहाणें व कर्तृत्ववान होतां येणार नाहीं काय? धर्मामुळें तंटे होतात असा कित्येकांचा आक्षेप असतो. पण मी विचारतो, धर्मांत तंटा करावा असें कुठें सांगितलें आहे? पृथ्वीवरील सर्व धर्मांत अत्यंत सहिष्णु, ज्यानें त्यानें आपापल्या धर्मानें वागावें व सर्वांशीं प्रेमानें वागावें असें सांगणारा जर कोणचा धर्म असेल तर तो हिंदुधर्म आहे. या नवीन राष्ट्रीय शाळांमधून हिंदूंस हिंदुधर्माचें, मुसलमानास त्यांच्या धर्माचें, अशा रीतीनें धर्मशिक्षण देण्याचा विचार आहे. निरनिराळ्या धर्मांतील व पंथांतील विरोध कसा नाहींसा करावा, हेंही शिक्षण येथें देण्यांत येईल.

दुसरी गोष्ट म्हटली म्हणजे येथें परकीय भाषाध्ययनाचा बोजा नाहींसा करण्यांत येणार आहे. आज इतकीं वर्षें हिंदुस्थानांत राहूनसुद्धां एकाही साहेबास मराठी भाषेंत तास दोन तास चांगलें भाषण करतां येत नाहीं; पण आमच्या प्राज्वेटांस मात्र इंग्रजींत उत्तम बोलतां आलें पाहिजे अशी सक्ती आहे. इंग्रजी बोलतां अगर लिहितां येणें म्हणजे सुशिक्षित होणें अशी शिक्षणाची व्याख्या झाली आहे. पण नुसतें भाषाज्ञान हें खरें ज्ञान नव्हे. परकी भाषा इतक्या उत्तम रीतीनें शिकावी लागण्याचा जुलूम दुसरीकडे कोठेंही नाहीं. आह्मांस परकी भाषेंतून ज्ञान संपादन करावें लागत असल्यामुळें सात आठ वर्षांत मिळण्यासारख्या ज्ञानासाठीं आह्मांस १०।२५ वर्षें खर्चावीं लागतात. इंग्रजी अजिबात न शिकून आमचें भागावयाचें नाहीं; पण ज्ञान मिळविण्यास साधन ह्मणून त्या भाषेंत प्राविण्य मिळविण्याचें आह्मांस बिलकूल कारण नाहीं; व मुसलमानी अंमलांत आह्मांस फारशी भाषा शिकावी लागत होती, पण आतांप्रमाणें त्या भाषेचा बोजा आमच्यावर पडत नव्हता. हा व्यर्थ कालापव्यय होऊं नये ह्मणून या शाळेंत शिक्षण स्वभाषेंतून—मराठींतून—देण्याचें आह्मी योजिलें आहे. आरंभी कानडी, गुजराथी वगैरे भाषाद्वारां शिक्षण

देण्याइतकी अनुकूलता नसल्यामुळें महाराष्ट्राची प्रमुख भाषा जी मराठी तिच्या द्वारा शिक्षण देण्याचें ठरविण्यांत आलें आहे.

तिसरी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे उद्दीमधंद्याचें शिक्षण. सावकारांच्या मुलांस पेढीचें शिक्षण कोणच्याही शाळेंत मिळत नाहीं. उद्योगधंदे व व्यापार यांचें शिक्षण या शाळेंत दिलें जाणार आहे. ही फार महत्वाची बाब आहे. आज शंभर वर्षांत आह्मांस आगकाडी कशी करावी हें समजलें नाहीं; ह्मास मोठी विद्वत्ता लागते अशांतली गोष्ट नाहीं. सोलापुरांत गवताच्या काड्या करतात; व आमच्या देशांत गवताची कमतरता नाहीं, ह्मणून हा धंदा वाढविल्यास परदेशी काड्या पुष्कळ कमी येऊं लागतील. साखरेचा धंदा असाच आहे. मॉरिशस येथील उंसाइतका चांगला उंस आमच्या देशांत आहे; तेथील उंसाइतकी साखर पुण्याच्या आसपासच्या उंसांत असते असें त्या उंसाचें पृथःकरण करून पाहतां दृष्टोत्पत्तीस आलेलें आहे. साखरेचे पायीं सहा कोट रुपये आपण परक्यांच्या पदरांत टाकतों. असें कां व्हावें ? काय येथें ऊंस नाहीं ? कां यंत्रें मिळत नाहींत ? याचें कारण हें शिक्षण आह्मांस मिळत नाहीं. जर्मनींत असा प्रकार नाहीं; तेथें व्यापारीखात्याकडून कोणच्या धंद्याची कशी स्थिति आहे ह्याची चवकशी करण्यांत येते व बुडणाऱ्या धंद्यास उत्तेजन देऊन त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्यांत येतें. इंग्लिश सरकार आपल्या देशांत असेंच करीत आहे. पण इकडे सरकार तसें करीत नाहीं. ही चूक असो; वा तसें मुद्दाम करण्यांत येत असो; एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं सरकार या बाबतीत कांहीं करीत नाहीं, ह्मणून आपण स्वस्थ बसतां कामा नये. या कामासाठीं एखादी मोठी रसायनशाळा अथवा यंत्रशाळा काढण्याचा विचार आहे. साखरेपासून राब निघते, तिची दारू करण्याची परवानगी सरकार देत नाहीं त्यामुळें साखर स्वस्त पडणें कठीण पडत आहे. २० हजार टन काकवी मॉरिशस बेटांतून इकडे येते. या सर्व गोष्टींस सरकारी धोरण कारण आहे; पण आह्मांस तें कळत नाहीं. लोक आग्रह धरतील तर सरकारास आपलें धोरण बदलावें लागेल. ह्या गोष्टी आह्मांस शाळा सोडून पंचवीस

वर्षें झाल्यावर समजूं लागल्या आहेत. त्या आमच्या पुढील पिढीस तरुणपणींच समजावयाला पाहिजे आहेत.

नववी गोष्ट राजकीय शिक्षण, हें सरकारी शाळांतून मिळत नाहीं. राणीचा जाहिरनामा हा आमच्या हक्कांचा पाया आहे, हें मुलांस समजलें पाहिजे. मुलांस असल्या गोष्टी कळूं नयेत, तीं अडाणीं रहावीत म्हणून सरकारचे प्रयत्न चालू आहेत. आपले परमपूज्य गुरु दादाभाई नौरोजी यांनीं पन्नास वर्षें दीर्घोद्योग करून जी गोष्ट सिद्ध केली आहे ती तरुण पिढीस लहानपणींच समजली पाहिजे. दरसाल मोबदल्याशिवाय तीस चाळीस कोटि रुपये परदेशी जातात; ह्यामुळें आह्मीं दरिद्री झालों आहों. ह्या गोष्टी लहानपणीं समजल्या म्हणजे त्या मनावर जशा ठसतात तशा मोठेपणीं ठसत नाहींत. म्हणून हें शिक्षण शाळांतून द्यावयास पाहिजे. प्रो. विजापुरकरांसारखी विद्वान मंडळी या कामास आपणांस सर्वस्वी वाहून घेण्यास तयार झाली आहेत. विद्वान लोक आपली विद्या देण्यास तयार आहेत. आतां धनवान मंडळींनीं आपल्या धनाची जोड त्यांच्या विद्येस करून दिली पाहिजे. पुढील पिढ्या चांगल्या निपजून त्यांस पोटभर खावयास मिळावें व त्यांतील लोकांनीं उत्तम नागरिक बनावें ही आपल्या सर्वांच्या हिताची गोष्ट आहे. सरकारानें हें केलें असतें तर आह्मांस आनंद झाला असता. सरकार करीत नाहीं तर आह्मांस तें केलें पाहिजे. सरकार ह्या कामाच्या आड येणार नाहीं व आलें तरी त्याची आपण परवा करतां कामा नये. सूर्यास उगवूं नको म्हटल्यानें तो जसा उगवावयाचा रहात नाहीं तसें हें आहे. आह्मी अद्याप सर्वस्वी गरीब झालों नाहींत. अमेरिकेंत एकेकटा माणूस हीं कामें करतो; आमच्यांत एकेकटा धनिक जरी हे करूं शकणार नाहीं तरी सर्वांनीं मनांत आणल्यास हें काम आपण करूं शकूं, आपण तीस कोटी आहोंत. सोलापुराहून नुसत्या दारूबद्दल जर चार पांच लाख रुपये जातात तर या कामास आपणास मदत करतां येणार नाहीं काय ? इच्छा पाहिजे आहे. सरकार रुसो किंवा रागावो—सरकार या बाबतीत सक्ती करील असें वाटत नाहीं—आपण आपलें कर्तव्य केलें पाहिजे. सरकारानें लग्नें करूं नका म्हणून

सांगितलें तर आपण तसें थोडेंच करणार आहों त? शिक्षणाची गोष्ट अशीच आहे. उंदीर व घुशी बिळें करतील या भीतीनें ज्याप्रमाणें कोणी घरें बांधण्याचें सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें सरकार रागावेल या भीतीनें आपण उद्योगास लागण्याचें सोडून देणें उपयोगीं नाहीं. संकटें आल्यास पुढच्या पिढीस जो मार्ग सुचेल त्याप्रमाणें ती वागेल. संकटाला भिऊन डगमगणें हें मनुष्यपणास कमीपणा आणणारें आहे. संकटें येतील तितकीं चांगलीं; कारण त्यामुळें अंगीं धैर्य येईल व संकटें सोसण्याची संवय लागेल. संकटें काढल्याशिवाय राष्ट्राचा संसार चांगला चालत नाहीं. स्वराज्याचे हक्क आमच्या ताब्यांत नाहींत म्हणून हें शिक्षण आम्हांस मिळत नाहीं. पेशवाईत असें झालें नाहीं—आमचें राज्य चांगलें होतें कां वाईट होतें हा प्रश्न स्वतंत्र आहे—पण पेशवाईत दारूचें उत्पन्न दहा हजार होते तें हल्लीं साठ लक्ष झालें आहे. इंग्रजांच्या कांहीं गोष्टी चांगल्या आहेत; पोलिस आहे, बंदोबस्त चांगला आहे, हें सर्व खरें आहे; पण लोक जास्त दारू प्यायला लागले व कफल्लक झाले हें वाईट आहे. हल्लीं स्वराज्याची ओरड एवढ्याचसाठीं आहे. आमच्या हातांत अधिकार येईपर्यंत वाट पाहून उपयोग नाहीं; त्या कामास सुरुवात आतांच केली पाहिजे. ह्या सर्व गोष्टी होण्यासाठीं राष्ट्रीय शिक्षण हवें आहे; व यासाठीं गांवोगांव जाऊन मदत मागण्याचा आमचा संकल्प आहे; तेव्हां आपण ह्या कामास यथाशक्ति मदत कराल, अशी आशा करून मी आपली रजा घेतों.

स्वदेशी व्रत.

बुधवार ता. ४ मार्च १९०८ रोजीं सायंकाळीं, बार्शी येथें, रा. ब. वैद्य यांचें ' स्वदेशी चळवळ ' या विषयावर व्याख्यान झालें. तेव्हां अध्यक्ष या नात्यानें लो. रा. टिळक म्हणाले:—

व्यवहारोपयोगी व्रतांमध्यें श्रेष्ठ—व्रतानामुत्तमं व्रतम्—असें हें स्वदेशी व्रत आहे, व तें व्रत फार कडकडीतपणानें आज आम्ही पाळलें पाहिजे. ज्या दे.

शांत कापसाचें एक बोंडही पिकत नाहीं व आठशें वर्षांपूर्वी जेथें लोक इतके अज्ञानांत होते कीं, लोंकर झाडावर पिकते अशी त्यांची समजूत होती, त्या देशानें आज आह्मांस कापड पुरवावें अशी स्थिति आली आहे. कापूस इकडे पिकावा, त्याची सरकी इकडे काढावी, त्याचे गट्ठे इकडे बांधावे व कापड विलायतेंतून यावें याचें कारण काय ? यांत्रिक सुधारणा विलायतेंत निघाली ती इकडे कां आली नाहीं ? यंत्रें इकडे आणूं नका अगर यांत्रिक कला आह्मांस शिकवूं नका असा कोणी सरकारास अर्ज केला होता काय ? हें काम वास्तविक सरकारचें होतें. कारण प्रजेचें कल्याण करणें हें राजाचें कर्तव्य आहे. पण सरकारनें तें केलें नाहीं. एवढेंच नाहीं, तर उलट आपले उद्योगधंदे वाढविण्याकरितां खटपट करून आमचे उद्योगधंदे बुडविले. डाक्याच्या तलम कापडासारखें कापड अद्याप यंत्रांवर निघत नाहीं. पूर्वी जेव्हां डाक्याची मलमल विलायतेंत जात होती, तेव्हां तिचा प्रसार बंद करण्याकरितां तिच्यावर त्यांनीं जकात बसविली. लोंकरीचा धंदा ऊर्जितावस्थेस आणण्याकरितां त्यांनीं मेंढ्या तिकडे नेऊन लोंकरिकरितां एक स्वतंत्र खातें स्थापन केलें. ह्या सर्व गोष्टी विलायतसरकारनें आपल्या देशाच्या फायद्याकरितां केल्या, पण आमचे हिंदुस्थानचें सरकार ह्या देशाच्या फायद्याकडे लक्ष देत नसून गोऱ्या लोकांच्या कल्याणाकडे त्यांची जास्त दृष्टि आहे हें आह्मांस आरंभीं कळलें नाहीं. शंभर वर्षांनीं घर धुवून गेल्यानंतर ही ओळख आह्मांस पटूं लागली आहे. खेड्यांतील लोकांस सुद्धां ह्या गोष्टी आतां थोडयाथोडया कळूं लागल्या आहेत.

कच्चा माल आमच्याकडे व्हावा व पक्का माल बाहेरून यावा अशी स्थिति सध्यां चालू आहे. तीळ आह्मी पिकवावा, तेल विलायतेंतून यावें; भुइमूग आह्मी तयार करावा, तेल बाहेरून यावें. अशी स्थिति कां झाली ? याचें कारण आमचे राज्यकर्ते नुसते क्षत्रियच नाहींत, तर ते क्षत्रिय असून वाणीही आहेत, हे आहे. व्यापाराच्या रस्त्यानें, अंमलदारांच्या पगारांच्या द्वारानें वगैरे रीतींनीं इंग्रज आमचा पैसा नेत आहेत; यास कारण सावत्रपणाचें नातें हें होय.

सख्खा–सावत्रभाव जेथें उत्पन्न झाला तें घर बुडालें, असा संसारांतला अनुभव आहे. इंग्रज सरकारास दोन मुलें आहेत; सख्खी मुलें विलायतेंत असून सावत्र हिंदुस्थानांत आहेत. या सावत्र मुलांची योग्य जोपासना होत नाहीं. अशी अनास्था होऊं लागल्यामुळेंच स्वदेशी चळवळ निघाली आहे. सरकारनें शेतकीखातें काढलें आहे. इजिप्तसारख्या लांब धाग्याच्या कापसाची गेल्या पंचवीस वर्षांत किती तरी लागवड करतां आली असती! पण शेतकीखात्याचें लक्ष दुसरीकडेच आहे. येथें रबर कसा होईल ह्याची काळजी शेतकीखात्यास आहे. हेतू हा कीं, रबर इकडे झाला ह्मणजे विलायतेस त्याचा चीक पाठवितां येऊन रबरी सामान तिकडून इकडे यावें! सारांश, कच्चा माल इकडे व्हावा व पक्का तिकडे तयार होऊन इकडे यावा व मजूरी वगैरे नफा गोऱ्यांच्या हातांत पडावा, असें सरकारचें धोरण आहे. रंगाला रंग ओळखतो, पैशाला पैसा ओळखतो. त्याप्रमाणें गोऱ्यांची ओढ गोऱ्यांकडे राहणार; सरकाराकडून साहाय्य होत नाहीं असें जेव्हां दिसून आलें तेव्हां स्वावलंबनाचा व प्रतिकाराचा प्रश्न निघाला. स्वदेशी व बहिष्कार हे आपल्या हातचे उपाय आहेत. स्वदेशी मालच वापरावयाचा असा निश्चय करण्यांत स्वदेशी मालास उत्तेजन देण्याचाच हेतु आहे. परकीयांचें नुकसान व्हावें हा हेतु नाहीं; माझें पोट प्रथम भरलें पाहिजे, मग लोकांचें भरलें तर माझी हरकत नाहीं. लोकांचें पोट अगोदर भरावें व मी उपाशीच रहावें इतके साधु आह्मी अद्याप बनलों नाहीं; हा स्वसंरक्षणाचा उपाय आहे. परद्वेषाचा हा प्रयत्न नव्हे. हल्लीं आपले दिवस फिरलेले आहेत; आपण साधु जर बनूं तर साधूस योग्य असें जें ठिकाण तेथें ह्मणजे स्वर्गास आपणास लवकरच जावें लागेल. व्यापारी साधु झाला कीं बुडालाच ह्मणून समजावें. हिंदुस्थानास सवलत देण्याचा प्रश्न निघाला कीं पार्लमेंटांत पंचवीस लोक उभे राहून विचारतात कीं आपण हिंदुस्थान कशाकरितां काबीज केलें आहे? असो, कारड विणण्याची

कला आमच्या देशांत निघाली, पण हल्लीं पंचवीस कोटींचें कापड बाहेरून येत आहे. रंग देखील तिकडून येत आहेत. अशी स्थिति कशानें आली, त्याचा आपण विचार केला पाहिजे.हा कांहीं आवांक्याबाहेरचा प्रश्न नाहीं, अथवा मोठमोठ्या ग्रंथांतून काढून आपल्यापुढें ठेवलेला नाहीं; हा रोजच्या व्यवहाराचा प्रश्न आहे. पक्का रंग प्रथम इकडे निघाला. आजमाबा तांबडा रंग इकडेच निघाला. फार काय, पण तेलांत बुचकळल्यानंतर रंग पक्का होतो ही गोष्टसुद्धां ते आमच्यापासूनच शिकले;पण हल्लीं पक्का रंग तिकडून इकडे यावा अशी स्थिती आली आहे. या गोष्टींचा आमचा आह्मीच विचार केला पाहिजे. आह्मांस हिंदुस्थानाबाहेर कोठें थारा नाहीं; आमचा देशच काय तो आह्मांस उरला आहे; पण येथेंही आमचें घर आमच्या ताब्यांत राहते कीं नाहीं, असा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे.राज्यकर्ते या बाबतात बहुतकरून कांहीं करणार नाहींत. या स्थितीचा प्रतिकार आमचा आह्मांसच केला पाहिजे. परदेशी माल स्वस्त असला तरी घ्यावयाचा नाहीं असा निश्चय आपण केला पाहिजे. विदेशी मालास अडीच रुपये पडत असून स्वदेशीस तीन पडत असले तरी स्वदेशीच माल आपण घेतला पाहिजे. कारण तिकडे गेलेला पैसा पुनः परत येणार नाहीं. अशा रीतीनें परदेशांत आठ आणे जाण्यापेक्षां आपल्याच देशांत आपल्याच देशबांधवांजवळ रुपाया राहणें हें अधिक इष्ट आहे. देशी माल महाग आहे व कित्येक देशबुडवे लोक लबाडी करून या चळवळीचा फायदा घेत आहेत,हें मला कबूल आहे. असले देशबुडवे आपल्यांत आहेत ह्मणूनच हें संकट आपल्यावर आलेलें आहे.बांगड्या विलायती,पोत विलायती,फार काय सौभाग्यदायक कुंकू विलायती झाल्यामुळें आमचें सौभाग्यसुद्धां परक्यांच्याहातांत गेलेलें आहे.सगळ्यांची बुद्धि भ्रष्ट झाली आहे. इंग्रज लोकांची अशी स्थिति होती तेव्हां त्यांनीं शेंकडा पन्नास टक्के जकात बसवून स्वदेशी चळवळ केली. जर्मनी, आस्ट्रिया, वगैरे देशांनीं हेंच केलें आहे. आमच्याही हातीं सत्ता आली तर आह्मी ह्या गोष्टी उद्यां करून दाखवूं. पण अशी सत्ता नाहीं, स्वराज्याचे हक्क आह्मांस नाहींत, ह्मणून तुमच्यापुढें येऊन एकीनें एवढें कार्य करा, असें सांग-

ण्याचा प्रसंग आला आहे. हें लहानसहान व्रत नाहीं. तुह्मी तयार व्हाल तितकें थोडें आहे. विदेशी माल घेऊन आह्मी गोरा लोहार, गोरा कुंभार, गोरा कोष्टी यांचीं पोटें भरीत आहोंत तुह्मांला गोऱ्यांची जर अधिक आवड असेल तर गोऱ्यांचीं पोटें भरा. पण जवळ आपला भाऊ मरत आहे, त्यास सोडून लांबच्यांची काळजी तुम्हांस वाटत असेल हें कधींही शक्य नाहीं. आमचे व्यापारी परकी माल आणून देशद्रोह करीत आहेत. ही देशबुडवेपणाची दलाली सोडून द्या. मुंबईत एकदां बोलण्याचा प्रसंग आला असतां मी सांगितलें होतें कीं, नुसत्या बहिष्कारानें आपलें काम भागणार नाहीं. परकी मालास बहिष्कार घालून आपल्या देशांत तो माल कसा उत्पन्न होईल याचें ज्ञान लोकांस करून दिलें पाहिजे. राष्ट्रीय शाळा तरी ह्याकरितांच पाहिजे आहेत. आपण ह्या उद्योगास मनःपूर्वक लागलें पाहिजे; **नुसती मांडीवर मांडी ढाळून स्वदेशी व्रताची चेष्टा करणें ह्यासारखें दुसरें महापातक नाहीं.** तुमच्यानें फार कांहीं होत नसेल तर जें थोडेबहुत लोक करीत आहेत त्यांच्या आड येऊं नका. परकी मालास बहिष्कार घातला तर त्यांचें कसें होईल? याची काळजी तुह्मांस नको. हिंदुस्थानाशिवाय त्यांस इतरत्र पुष्कळ गिऱ्हाइक आहे. तुमच्या अज्ञानामुळें व सरकारच्या काळजीमुळेंच आह्मांस अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे. स्वदेशी व्रत गिऱ्हाइक तयार करतें. उद्योगानें काय होत नाहीं? शंभर वर्षांपूर्वी जेथें एकही गिरणी नव्हती, त्या मँचेस्टर शहरीं हल्लीं शेंकडो गिरण्या झाल्या आहेत; व ज्या हिंदुस्थानांत पूर्वी कोट्यवधी माग होते, त्यांची आज वाताहात झाली आहे. हिंदुस्थान हा जर वाळूचा तुकडा असता तर त्याच्याकडे कोणी ढुंकूनही पाहिलें नसतें. पण हा सोन्याचा तुकडा आहे ह्मणून ह्यावर सर्वांची दृष्टि आहे. ह्या सोन्याच्या तुकड्याचा हल्लीं पितळ होत आलें असून शेवटीं माती तरी हातीं राहते कीं नाहीं याची शंका आहे.

ही स्थिति सुधारण्याचा उद्योग शुद्ध अंतःकरणानें केला पाहिजे. आपला देश अशा स्थितीस यावा ही गोष्ट मनास एकसारखी टोंचली

पाहिजे. या विचारांचा परिणाम वृद्धांवर फारसा होणार नाहीं, पण पुढच्या पिढीच्या तरी मनावर हे विचार उत्कृष्ट रीतीनें ठसावे म्हणुन हा प्रयत्न आहे. आपण उद्योग करा, म्हणजे परमेश्वर सहाय्य करील. परमेश्वराची कृपा केवळ इंग्रजांवरच आहे असें नाहीं. आपल्या देशावर प्रेम करण्यास कोणास भिण्याचें कारण नाहीं. अथवा त्यांत कोणाचा दोषही होत नाहीं. मी दुसऱ्या एका प्रसंगीं एक दृष्टांत देऊन सांगितलेंच आहे कीं, आपल्या बायकोवरच प्रीति करा असें सांगितल्यानें दुसऱ्या बायकांचा द्वेष करा असें होत नाहीं. एकपत्नीव्रताप्रमाणें हें स्वदेशी व्रत आहे. हा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे. आमच्या पोटावर प्रेम करणें हें आमचें कर्तव्य आहे; त्यामुळें दुसऱ्याचें पोट भरलें नाहीं तर त्याबद्दल आम्ही जबाबदार नाहीं. शुद्धान्तःकरणानें आपण काम केलें म्हणजे परमेश्वर साहाय्य करीलच करील. म्हणून राष्ट्रीय इमारतीचे चार खांब—स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण यांचें अवलंबन करण्याविषयीं प्रार्थना करून मी आपलें भाषण संपवितों.

बाबू बिपिनचंद्र पाल यांची मुक्तता.

सोमवार ता. ९ मार्च १९०८ रोजीं रात्रीं, मुंबई येथें कावसजी पटेल तलावाजवळील हिराबागेंत, 'नॅशनल् यूनियन' मार्फत, नवीन पक्षाचे बंगाल्यांतील पुढारी बाबू बिपिनचंद्र पाल यांची कारागृहांतून सुटका झाल्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करण्यासाठीं डॉ. नानासाहेब देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखालीं जाहिरसभा भरली होती, तींत लो० रा. टिळक यांचें भाषण झालें तें येणेंप्रमाणें:—

आजचा दिवस फार आनंदाचा आहे. हा आनंद सर्व देशभर सारख्या प्रमाणानें झालेला आहे. आज येथें ज्याप्रमाणें सभा भरवून आनंदाचा दिवस पाळला गेला आहे, त्याप्रमाणेंच तो सर्वत्र पाळला जाईलसें वाटतें. आज आपणांस आनंद कां झाला आहे याचें कारण सांगण्याची जरूरी नाहीं. बिपिन

बाबूंची कारागारांतून आज मुक्तता झाली म्हणून आपणास आनंद झाला आहे. अशा प्रसंगीं जिव्हा विस्तृत पाल्हाळिक रीतीनें सुटतात असा नियम आहे. मनोविकार जेव्हां प्रबल होतात, तेव्हां ते अनावर होतात. बाबुसाहेब सुटले म्हणून आनंद झाला; परंतु दुःखाची गोष्ट ही कीं, हा त्यांचा कारागृहवास आपणास बंद करितां आला नाहीं.आपली फार दुर्बल अवस्था झाली आहे! प्रेम, खेद; अन्यायाच्या शिक्षेबद्दल मनांत असलेला संताप,या तिघांचा मिलाफ झाला पाहिजे. बिपिन बाबूंवर जो प्रसंग आला होता तो या देशांतील पुढाऱ्यांवर येऊं नये म्हणून जर कांहीं तजवीज करितां आली तर आजचा आनंदाचा दिवस खरा म्हणावयास हरकत नाहीं. बाबू बिपिनचंद्र पाल विद्वान् आहेत, धार्मिक आहेत, तत्ववेत्ते आहेत म्हणून आपणास आनंद झाला असें नव्हे, ते सुटले म्हणून नव्हे, सुटले हें निमित्त कारण आहे; पण आनंदाचें कारण तिसरेंच असलें पाहिजे. एका पुढाऱ्याला अन्यायाची शिक्षा झाली, ती आपणांस बंद करितां आली नाहीं, व अशा रीतीनें राष्ट्राला जो धक्का बसला, त्याच्या स्मारकाची ही सभा आहे. ज्याप्रमाणें मनोधर्म त्याप्रमाण न्याय व कायदेशीरपणा यांत अंतर आहे. कायदा जेव्हां जुलमी होतो, तेव्हां तो तोडणें हें मनुष्याचें कर्तव्य होतें. मनोदेवता त्याला जें सांगतें तेंच करणें हें माणुसकीचें लक्षण होय, असें मला वाटतें. हें तत्व पूर्णपणे प्रत्येकाच्या मनांत बिंबलें पाहिजे. आजच्या सभेपासून अशा बऱ्याच गोष्टी शिकतां येतील. राष्ट्रावरील संकटाला बाबू बिपिनचंद्र पाल हे पहिले बळी पडले आहेत. असें न व्हावे, म्हणून आजचा उत्सव आहे. प्रयत्न करा म्हणजे परमेश्वर तुमचा पाठीराखा होईल. मी जास्त बोलूं इच्छित नाहीं.पुण्यास नाहीं तरी मुंबईस अशा प्रकारच्या सभेस मला हजर राहतां आलें याबद्दल मला आनंद होत आहे. पुणें बेळगांव वगैरे ठिकाणांही अशाच सभा भरावयाच्या होत्या. परमेश्वर करो व अशा प्रकारच्या आनंदप्रदर्शक सभा भरविण्याचा प्रसंग आपणावर पुन्हां न येवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून मी आपली रजा घेतों.

राष्ट्रीय शिक्षण व लोकांचें कर्तव्य.

शनिवार ता. २१ मार्च १९०८ रोजीं, म्हणजे रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या पुणें जिल्हासभेच्या बैठकीचे दुसऱ्या दिवशीं, राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधींचा सहावा ठराव लो. रा. टिळक यांनीं सभेपुढें मांडला. तेव्हां त्यांनीं भाषण केलें, तें येणेंप्रमाणे:—

सभ्य गृहस्थहो, आपल्यापुढें जो ठराव मांडण्याची अध्यक्षांची मला आज्ञा झाली आहे, तो ठराव आधीं मी आपल्याला वाचून दाखवितों. तो ठराव असा आहे.— ' राष्ट्रीयशिक्षण ' [अ] राष्ट्राच्या गरजा व इष्ट साध्य लक्षांत आणून त्याअन्वयें हल्लींच्या शिक्षण-पद्धतींतील दोष नाहींसे करून अशा शिक्षणाचा प्रसार करण्याकरतां चालू शिक्षणसंस्था सुधारणें व स्वावलंबनाचे तत्त्वावर निव्वळ लोकांच्या ताब्यांतील नवीन शिक्षणसंस्था काढणें अवश्य आहे, असें या सभेचें मत आहे. [ब] वरीलप्रमाणें राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधानें विचार करण्याकरितां व पुढील जिल्हासभेपुढें रिपोर्ट सादर करण्याकरितां खालील गृहस्थांची कमिटी नेमण्यांत येत आहे. रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी [अध्यक्ष] रा. बाळ गंगाधर टिळक, डॉ. नानासाहेब देशमुख, प्रो. वि. गो. विजापूरकर, रा. ल. ब भोपटकर, रा. रा. दा. देसाई, प्रो. ह. गो. लिमये, प्रो. के. रा. कानिटकर, रा. न. आ. द्रविड, प्रो. वा. ब. पटवर्धन, रा. वि. रा. जालनापूरकर, रा. विनायक गोविंद आपटे.—'' प्राथमिक शिक्षणासंबंधानें बोलतांना रा. आपटे (हरी नारायण) यांनीं सांगितलें कीं, आम्ही मागतों तें सरकार देत नाहीं, त्याच्यापुढें भाग असा कीं, सरकार जें कांहीं देत आहे तें पुरेसें नाहीं आणि सरकार देत आहे त्यांतील बऱ्याच गोष्टी आम्हांस नको आहेत. बंगालची विभागणी हें राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न पुढें येण्यास कारण झालें. सरकार विवक्षित मर्यादेपलीकडे शिक्षण जाऊं देत नाहीं—सरकारचें धोरण

ठरून गेलें आहे, आणि म्हणूनच राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधाचा विचार आपल्याला करावा लागत आहे. राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न दुसऱ्या देशांत निघत नाहीं. सरकार व लोक यांचें जेव्हां एकमत असतें तेव्हां ही चळवळ होत नाहीं, हें साहजिक आहे. लॉर्ड रॉबर्ट्स यांचा लष्करी शिक्षणासंबंधानें कांहीं विचार अ- सला तर त्यास सरकारचा व लोकांचा पाठिंबा मिळणें सहज शक्य असतें. जर्मनींत उपयुक्त शिक्षण कालानुसार देण्याची व्यवस्था करतात—जपानांतही असेंच होतें. राष्ट्राला काय पाहिजे, राष्ट्राची इभ्रत, संपत्ति, वैभव कसें वाढेल, रा- ष्ट्राची छाप इतरांवर कशी बसेल, हें जें शिकवील तें शिक्षण. व्यापारी पैसा मिळ- वितो, पण तो पैसा आपल्याबरोबर घेऊन जात नाहीं. त्याचें जें संचित द्रव्य असतें त्या द्रव्यावर व्यापार करून मुलानें तें वाढवावें, हें शिक्षण त्यास देणें म्हणजे व्यापारी शिक्षण त्यास दि- ल्यासारखें आहे. मागील पिढीच्या शिक्षणाचा शेवट हा पुढील पिढीच्या शिक्षणाचा आरंभ करून मागील पिढीच्या शिक्षणांत पुढील पिढीला ज्या शिक्षणानें भर घालतां येईल तें खरें शिक्षण. नुसतें लिहिणें वाचणें हें शिक्षण नाहीं. लिहिणें वाचणें शिकणें म्हणजे केवळ ज्ञानाच्या प्रदेशांत प्रवेश करणें आहे. कालिदासांनींसुद्धां म्हटलें आहे कीं, ‘ लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयम् । नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्’ लिहावाचावयास शिकविणें म्हणजे अंगणांत सोडणें आहे. शिक्षणाचें द्वार बंद करणें व पुढला मार्ग संकुचित करून बुद्धीचा वि- कास न होऊं देणें, हे हल्लींच्या शिक्षणपद्धतींतील दोष आहेत. सरकारला हें कळत नाहीं असें नाहीं. जपान, जर्मनी हीं राष्ट्रें शिक्षणासंबंधानें काय करीत आहेत हें सरकारला ठाऊक आहे. पण राणी सरकारच्या स्मारकाकरितां जमलेले पैसे लोकांच्या शिक्षणाकडे खर्च करण्यास सरकार तयार झालें नाहीं; लॉर्ड कर्झन यांनीं नवा ताजमहाल बांधण्याचें ठरविलें पण त्याप्रीत्यर्थ लागणारे कित्येक लाख रुपये औद्योगिक शिक्षणाकडे खर्च करण्यास ते तयार झाले नाहींत. सरकार स्वतः करीत नाहीं, व दुसऱ्याला स्वतंत्रपणें करूं देत नाहीं, अशी स्थिती

आहे. अमूक एक मर्यादेपर्यंतच आह्मी जावें, असें त्यांचें धोरण आहे. आह्मांस पाहिजे तसें शिक्षण सरकारी शाळांत मिळणें शक्य नाहीं. असें शिक्षण सभांतून वगैरे जाऊन मिळवावें, असें जर मनांत आणलें तर त्यालाही शिस्तीच्या नांवाखालीं बंदी करण्यांत आली आहे. इंग्लंडच्या आगबोटीमागचें हिंदुस्थान हें एक होडगें व्हावें अशी सरकारची इच्छा आहे.आमच्या मतें हिंदुस्थान इंग्लंडच्या बरोबरीची आगबोट व्हावी.आह्माला पाहिजे आहे तें शिक्षण देण्यास सरकार तयार नाहीं; आणि त्याचें कारण उघड आहे. आम्ही आमचा अंतिम हेतु कोणता ठरवावा,आमची महत्वाकांक्षा आह्मी कोठपर्यंत ठेवावी,यासंबंधींचे आमचे विचार सरकारी अधिकाऱ्यांना पसंत वाटत नाहींत. मोर्ले साहेबांच्या नजरेच्या टप्प्यांत येतें तोंपर्यंत Bureaucracy अधिकारीवर्गानें राज्य चालावें, असें त्यांचें ह्मणणें आहे. हिंदुस्थानानें मँचिस्टरसारखीं शहरें पोसावीं अशी त्यांची इच्छा आहे. राष्ट्राच्या गरजा किंवा इष्टसाध्य यांसंबंधाच्या सरकारच्या व आमच्या कल्पना भिन्न असल्यामुळें त्यांच्या व आमच्या शिक्षणविषयक विचारांत भेद होणें साहजिक आहे. सरकारच्या ताब्यांत काय आहे आणि आपल्यास त्यांतील भाग कसा मिळवितां येईल हें सरकार कधींही शिकविणार नाहीं. पण 'आई जेऊं घालिना व बाप भीक मागूं देईना' अशी आमची स्थिति झाली आहे. ' रिस्ले सर्क्युलर ' काढून बाहेरचें शिक्षण बंद करावयाचें आणि सरकारी शाळेंत योग्य शिक्षण द्यावयाचें नाहीं, अशी स्थिति आहे. अशी स्थिति राहूं नये ह्मणून बंगाल इलाख्यांत राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रयत्न झाला असून इतरत्र तो होऊं लागला आहे. हल्लीं आहेत त्या शाळा असाव्या तशा नाहींत, या शाळांनीं देशाची गरज भागत नाहीं. त्यांतून धार्मिक शिक्षण दिलें जात नाहीं—कारण सरकार धर्माच्या बाबतींत तटस्थ आहे. राजकीय व औद्योगिक बाबतींत सरकार तटस्थ आहे; याचें कारण सरकार परकीय आहे. आर्ट्स-कॉलेजांत, मेडिकल-कॉलेजांत वगैरे, सरकाराच्या गाड्याला मदत करावयास इष्ट तितकींच माणसें सरकाराला पाहिजे आहेत. लोकांना उच्च शिक्षण

अधिक मिळणें सरकाराला नको आहे, असें स्पष्ट दिसत आहे. सरकारी शिक्षणानें हजारांत एखादा रा. ब. रानडे होतो—नाहीं असें नाहीं—ज्यानें भव्य व उदात्त विचारांचें परिशीलन केलें त्याच्या डोक्यांत विचार येत नाहींत असें नाहीं. आजच्या सभेचे अध्यक्ष हे सरकारी शिक्षणक्रमांतूनच बाहेर पडलेले आहेत. अशीं माणसें सरकारी शिक्षणक्रमांतून मुळींच बाहेर पडत नाहींत असें माझें ह्मणणें नाहीं; पण यापेक्षां— ह्यांपेक्षां—असलीं माणसें अधिक निपजावीं असें माझें ह्मणणें आहे. सरकारला सर्व कांहीं कळतें. त्यांच्याच पुस्तकांतील आंकडे घेऊन आह्मीं त्यांच्यापुढें मांडतों. सरकार आह्मांस काय उत्तर देत असेल तें देवो. पण ते लोक आपल्या घरीं याबद्दल आपल्याला हांसत असतील. त्यांनींच इतिहास लिहिलेला; त्यांच्यापुढें त्यांतील माहिती काय मांडतो ! त्यांना सर्व ठाऊक आहे. इंग्लंड देश कसा वाढला, हें त्यांना माहित आहे; पण तुमच्या देशाला उच्च करण्याचा त्यांचा विचार असेल तर कीं नाहीं ! सरकारी धोरणानें आमची प्रगति खुंटत आहे. दारिद्र्यामुळें सारी शिक्षणसंस्था आपल्या हातांत घेतां आली नाहीं तरी एक राष्ट्रीय कॉलेज स्थापिलें तर सरकारजवळचे पैसे आमचेच आहेत, ते आह्मांला पुढें आमच्यासारखे करून घेतां येतील. संस्थानांतून स्वतंत्रता असली तरी ते परिस्थितीमुळें बांधले गेले आहेत. माझ्यासारखा आगापिछा नसलेला माणूस एखाद्या संस्थानिकापेक्षां अधिक काम करूं शकतो, अशी स्थिति आहे. पहिलें ‘ कावळ्याचा रंग काळा, ’ दुसरें ‘ मेंढ्यावरी लोंकर दाट भारी, ’ तिसरें ‘ माळीबोवा ! मला निरनिराळ्या रंगाचीं फुलें द्या, ’ हीं तत्वें ज्यांत आहेत त्या पुस्तकांतील शिक्षणानें मुलांच्या मनावर संस्कार होणार काय, व त्या मुलाचा पुढें राष्ट्राला उपयोग होणार काय ? राष्ट्राच्या कामाकरितां माणसें तयार करावयाचीं,असा सरकारचा हेतु दिसत नाहीं. राजकीय–नाहीं राष्ट्रीय–शिक्षण, ज्यानें ‘ राष्ट्राकरितां मी वेळ आल्यास मरेन देखील ’ अशी बुद्धि उत्पन्न होईल असें शिक्षण राष्ट्रीय शाळेंत दिलें गेलें पाहिजे. तुह्मी रानटी होतां, इंग्रजांना देवानें तुमच्याकरितां पाठविलें, त्यांना प्रत्येक गोष्टींत अनुकूल रहाण्यांत

तुमचें हित आहे, असें शिक्षण हल्लीं दिलें जात आहे. कमिशनपुढें मला विचारलें होतें कीं, सरकार जर पैसे खर्च करील तर त्यावर सरकारची देखरेख नको का ? मी सांगितलें कीं, पैसे द्याल तर द्या, पण देखरेखीचें ब्याज त्याबरोबर आम्हा-ला नको, देखरेखीचा विटाळसुद्धां नको. राष्ट्रीय बाण्याचें शिक्षण स्वतंत्रपणेंच अधिक चांगलें देतां येईल. परावलंबनाचे शिक्षणक्रमांतून तरुण पिढी कचरी व नाउमेद अशीच निघावयाची. देवाचें, ऋषीचें व ब्राह्मणांचें अशीं तीन ऋणें सांगितलीं आहेत. याच कल्पनेप्रमाणें तुह्मी पुढल्या पिढीचें ऋण देणें आहे; तें न द्याल तर तुमचें व पुढल्या पिढीचें नुकसान कराल. दे. दादाभाई नौरोजी यांनीं पन्नास वर्षे खर्चून हिंदुस्थानांतून इंग्लंडाकडे द्रव्याचा कसा सारखा ओघ चालला आहे हें सिद्ध केलें. ही दे. दादाभाईंनीं सिद्ध केलेली गोष्ट जी दादा-भाईंना त्यांच्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी कळली ती गोष्ट जर पुढील पिढीं-तील मुलाला त्याच वयांत कळेल तर मग दे. दादाभाई यांनीं श्रम केले ते कशाला ? न्यूटननें एक सिद्धांत स्थापित केला. त्या सिद्धांताचें ज्ञान मुलाला एकदम प्रथम मिळून त्यापुढें अधिक शिक्षण मिळालें पाहिजे, तरच प्रगति होईल. पुढली पिढी नेहेमीं मागल्या पिढीच्या पुढें जात राहिली पाहि-जे. सध्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळांतील विद्यार्थी युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांना घेणार नाहींत, पण ह्मणून राष्ट्रीय शाळा काढावयाच्या नाहींत असें करतां कामा नये. सरकारी शाळेतून बाहेर पड-णाऱ्या लोकांपेक्षां राष्ट्रीय शाळेंतून बाहेर पडणारे लोक अधिक चांगले व अ-धिक विद्वान असले पाहिजेत. राष्ट्रीय शाळांतून शिक्षणाचा दर्जा कमी करावयाचा आहे, असें मुळींच नाहीं. राष्ट्रांत विद्वान लोक निपजतील ति-तके पाहिजे आहेत. राष्ट्रांत विद्वान नसणें ह्मणजे तें राष्ट्र बुडालें असें सम-जावें. इंग्लंडासारख्या देशांत मार्गदर्शक असे मुत्सद्दी विद्वान आहेत, आणि ह्मणूनच त्यांचा उत्कर्ष झाला आहे. सरकारला बुडवितां येणार नाहीं, अशी विद्वत्तेची परंपरा आपली आहे. परिक्षा सोप्या कराव्या, त्या पास हो-ण्याम कमी विद्वत्ता पुरावी, असा राष्ट्रीय शिक्षणाचा हेतु नाहीं. राष्ट्रीय शा-

ह्यामुळें इतर शिक्षणसंस्थांचें नुकसान न होतां हितच होणार आहे. तेव्हां या राष्ट्रीय महत्वाच्या विषयाकडे लक्ष देऊन राष्ट्रीयशिक्षणास आपण मदत करावी, अशी विनंति करून मी खालीं बसतों.

मद्यपाननिषेधाच्या चळवळीची दिशा.

रविवार ता. २२ मार्च १९०८ रोजीं, रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यां-च्या अध्यक्षतेखालीं पुणें येथें भरलेल्या पुणें जिल्हा सभेच्या बैठकीच्या तिसऱ्या दिवशीं 'मद्यपाननिषेध अथवा अबकारी' या विषयावरील ठराव सभेपुढें आला होता, तेव्हां त्यावर लो. रा. टिळक यांनीं जें भाषण केलें त्याचा गोष-वारा येणेंप्रमाणे:—

अध्यक्ष महाराज आणि सभ्य गृहस्थहो, पुढल्या एका ठरावावर माझें नांव असल्यामुळें या ठरावावर मी बोलणार नव्हतों, पण, आतां जें एक भाषण झालें तें ऐकून या विषयावर बोलावें, असें मला वाटलें व अध्यक्षांच्या परवानगीनें मी आपल्यापुढें उभा आहें. रा. लवाटे, रा. खाडिलकर, रा. देवधर, रा. नातू यांनीं या विषयाचें विवेचन केलेंच आहे, आणि ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, इंग्रज सरकारामुळें आमच्या इकडे दारूचा प्रसार झाला. दारूचा प्रसार बंद करावा म्हणून सरकाराकडे अर्ज करण्यांत आले, पण सरकारनें—ते दारूबाज असल्यामुळें—आमचें म्हणणें ऐकलें नाहीं. सरकारच्या मनावर दारूचा कुरसा चढला असल्यामुळें—आमच्या म्हणण्याकडे त्यांचें लक्ष लागलें नाहीं. रा. देवधर यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं, मद्यपाननिषेधावर लहान लहान चोपडीं छापवून तीं सर्वांस वांटावी, मद्यप्राशनापासून होणारे दुष्परिणाम दाखविणारे देखावे 'म्याजिक् लँटर्न' च्या द्वारें लोकांस दाखवावे, घरोघर जाऊन स्त्रियांस मद्यपाना-विरुद्ध उपदेश करावा, मद्यपानाचा तिटकारा येईल अशा प्रकारचीं चित्रें

मुलांमध्यें वाटावीं आणि त्यांनी वाचावयाच्या पुस्तकांतून मद्यपाननिषेधपर सचित्र धडे घालावे. मला या उपदेशांत कांहीं अर्थ वाटत नाहीं. इंग्लंडांतील लोक पिढीजाद दारूबाज आहेत, तेव्हां त्यांच्या पुस्तकांत चित्रें घालून किंवा 'मॅजिक-लॅंटर्न ' नें त्यांना मद्यपान वाईट आहे हें दाखवावयाचें आहे. आमच्या इकडे या गोष्टींची जरूरी नाहीं. आह्मी पिढिजाद दारू पिणारे नसून आमच्या धर्मानें दारू निषिद्ध ह्मणून सांगितलें आहे. पूर्वीं आमच्यांत दारूचा प्रसार झालेला नव्हता; तेव्हां आमच्या बायकापोरांच्या मनावर दारुच्या दुष्परिणामाचा ठसा उमटविण्याकरितां क्रमिक पुस्तकांतून सचित्र धडे घालण्याची अगर 'मॅजिक लॅंटर्न ' नें देखावे दाखविण्याचा आवश्यकता नाहीं. माझ्या घरांत येऊन कोणी मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करूं लागला तर मी त्याला प्रथम घराबाहेर घालवून देईन. जेथें मद्यपान निषिद्ध मानलें जातें तेथें मद्यपानासंबंधानें उपदेश करावयास जाणें ह्मणजे तेथील लोकांचा अपमान करणें आहे. मद्यपान बंद करावयाचें ह्मणजे त्यासंबंधानें चीड आली पाहिजे.तरुण कुमारींच्या विक्रयासंबंधानें विलायतेस'रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यूज'चे मि.स्टेड यानीं ज्या प्रकारची चळवळ केली त्या प्रकारची चळवळ इकडे झाली पाहिजे. केवळ अर्जानें असलीं कामें होत नसतात. नीतीला, धर्माला, आईबापाला, पूर्वजांना स्मरून जर या कार्याला उद्युक्त व्हाल तर—कांहीं अधिकाऱ्यांचें शाप घ्यावे लागले तरी—सर्व जग तुमची पाठ थोपटील. तुह्मी जर दारू बंद करूं शकला नाहीं तर तुह्मी स्वराज्याला नालायक आहां, असें मी समजतों. 'मॅजिक लॅंटर्न ' नें हें होणें नाहीं —त्या निमित्तानें पैसा मात्र विलायतेला जाईल. तुह्मी मद्य खरोखरच निषिद्ध मानतां हें स्वार्थत्यागाचा व नीतीचा जोर दाखवून सिद्ध करा. कायदा मोडूं नये हें सामान्य तत्व मला कबूल आहे. पण ट्रान्सव्हालसारखी स्थिति आली ह्मणजे कायदा पाळणें अशक्यच होतें. सरकार येथ बंदोबस्त ठेवावयाला आलें आहे, नीति शिकवायला आलेलें नाहीं. तें अनीति शिकवीत नाहीं; पण नीती शिकविण्याचा प्रत्यक्ष उद्योगही तें करणार नाहीं. आमच्या इकडे

वर्ध्यां खपते इतकी दारू खपणें ह्मणजे कांहीं विशेष नाहीं, असेंच त्यांना त्यांच्याकडच्या मानावरून स्वाभाविकपणें वाटत असून दारूच्या खपापासून जो फायदा होतो तो ते करून घेत आहेत. दारू बंद करण्याचें काम तरुण पिढीनें केलें पाहिजे. अन्यायी अधिकाऱ्यांच्या अरेरावी अंमलबजावणीस बळी पडून तुरुंगांत जावें लागलें तरी त्यास तरुण पिढीनें तयार असलें पाहिजे; आणि त्यांना त्यांच्या आळींतील लोकांची मदत मिळाली पाहिजे. तुमची मद्यपानासंबंधाची चीड इतकी प्रबल असली पाहिजे कीं, अन्यायी अधिकाऱ्यांनी उगीचच्या उगीच तुरुंगांत टाकलें असतां त्याचें दुःख मद्यपानानें येणाऱ्या चिडीपेक्षां कमी वाटलें पाहिजे. कांहीं लोक आपल्या पवित्र उद्देशाकरितां तुरुंगांत गेले तर तुह्मांला चीड आणणाऱ्या गोष्टी कमी झाल्याखेरीज राहणार नाहींत. फार तर काय, पण आपल्या थोर उद्देशाकरितां परिश्रम करीत मरण्याचीही तुमची तयारी असली पाहिजे, तरच तो सफळ होईल. तुमचा निग्रह कमी, तुमचा निश्चय कमी, ह्मणून तुह्मांस मिळणारें फलही कमी. एक दारूचें दुकान कमी करीन तर मी स्वर्गाला जाईन, असें वाटलें पाहिजे; मग हें व्यसन परत इंग्लंडांत जाईल. स्त्रियांना मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करावयाचा असें ह्मणून आमच्या हिंदी स्त्रियांचा समावेश मद्यप्राशनास अनुकूल असलेल्यांत कशाला करता? त्या मद्यपी आहेत काय? त्यांना मद्यप्राशन आवडतें काय? त्यांना मद्यप्राशनाविरुद्ध उपदेश करावयास जाण्यासंबंधानें बोलतांना लाज वाटली पाहिजे. आमच्या बायका कांहीं दारू पीत नाहींत किंवा आपल्या मुलांनां दारू पाजीत नाहींत. त्यांना कशाचा उपदेश करतां? आमच्याइकडे होत असलेला मद्यप्राशनाचा प्रसार बंद करावयाचा ह्मणजे त्याची तुह्मास चीड आहे असें तुह्मी दाखविलें पाहिजे, त्याकरितां स्वार्थत्याग करावयास तुह्मी तयार झालें पाहिजे, आणि आळींत दारूचें दुकान उघडणें अशक्य केलें पाहिजे, हाच त्यास उपाय आहे. नाहीं तर चित्रें व 'मॅजिक लँटर्न' बायकापोरांनां दाखवून कांहीं होणें नाहीं.

रयतेचीं दुःखें !

रविवार, ता. २२ मार्च १९०८ रोजीं, ह्मणजे रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुणें येथें भरलेल्या पुणें जिल्हासभेच्या बैठकीचे तिसऱ्या दिवशीं, ' जंगलखातें, जमीनसारा, हत्यारांचे परवाने, जमीन महसुलाचा कायदा, गांवकुळकर्ण्यांचे पगार, साऱ्याची तहकूबी, प्राप्तीचा कर, वगैरेसंबंधाचा ठराव ' लो. रा. टिळक यांनीं सभेपुढें मांडला. तेव्हां त्यांनीं केलेल्या भाषणाचा गोषवारा येणेंप्रमाणें:—

घोड्यावरील कंठाळींत ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या वस्तु ठेवलेल्या असतात त्याप्रमाणें ' कंठाळी ' ठरावांत निरनिराळ्या अनेक विषयांचा समावेश केलेला असतो. शेतकऱ्यांचे प्राण ज्यांनीं कंठांत येतात त्या बाबींचा समावेश झालेल्या ठरावास मी ' कंठाळी ' ठराव ह्मणतो. स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, वसाहतीसारखें स्वराज्य हें प्राप्तव्य असावें किंवा पूर्ण स्वातंत्र्य हें अंतिम साध्य ठरवावें, या मोठमोठ्या गोष्टींचा विचार व ऊहापोह शहरांतील सभांतून व राष्ट्रीयसभांतून होतो. पण खेड्यांतून संसारांत राहणाऱ्या लोकांना जीं दुःखें भोगावीं लागतात, ज्या अडचणी येतात व जे हाल सोसावे लागतात, त्यांचे स्वरूप शहरांतील लोकांच्या दुखांपेक्षां, अडचणींपेक्षां व हालांपेक्षां निराळें असतें. जंगल, पोलिस, अबकारी, रेव्हिन्यु, या प्रत्येक खात्याच्या फाजिलपणानें लोकांना अडचणी येत असतात व त्यानें त्यांस फार त्रास होतो. पेशवाईत जंगलखातें नव्हतें तें १८७६सालीं झालें; व या खात्यानें पुढें चांगलेच हातपाय पसरले. यामुळें शेतकऱ्यांना आपलीं गुरें चारण्यास रान राहिलें नाहीं, आणि लांकूडफांटा मिळण्याची पंचाईत झाली. दुष्काळांत चाऱ्याच्या अभावीं बहुतेक गुरें पटापट प्राणास मुकतात. पेशवाई अखेर कमाल दर होता, तो फार आहे, तो कमी

करा, असें लोकांचें ह्मणणें होतें. पण तिकडे लक्ष देण्यांत आलें नाहीं. आतां तर दुप्पट कमाल झाली आहे! ८० वर्षांत सारा दुप्पट झाला आहे! साऱ्याची मागणी भलत्याच वेळीं करण्यांत येते. सुपें, बारामतीकडे ७५ सालीं दंगा झाला. 'आग्रिकल्चरल' कमिशनच्या सूचना सरकारानें ऐकल्या नाहींत. शेतकऱ्यांचा जमिनीवरील हक्क सरकारानें काढून घेतला. आमच्या वाडवडिलांपासून चालत आलेला हक्क काढून घेण्यांत आला आहे. 'लँड रेव्हिन्यू' कोडाच्या एका कलमानें जमीन शेतकऱ्याची नाहीं, असें ठरविण्यांत आलें. कोडांत नाजूक शब्द आहेत,त्यांचा उपयोग करून असें फर्माविण्यांत आलें आहे कीं जमीन नांगरण्याचा हक्क 'वंशपरंपरेनें' चालावयाचा आहे.कै.रा.सा. मंडलीक यांनीं यास हरकत घेतली होती, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. सारा दिला नाहीं ह्मणजे हा 'नांगरण्याचा हक्क' ही नाहींसा होत असतो. जमीन दहा हात खणूं ह्मणाल तर तसें करतां येणार नाहीं. खालीं दगडाची खाण लागली तर ती सरकारची! साध्या नांगरानें जितकी खोल खणतां येईल तितकी जमीन खणावयाची. पाण्यावर कर बसला आहे. बागाइती विहिरीवर व कालव्याजवळच्या विहिरीवर कर! घरचें सागाचें झाड तोडतां येत नाहीं. जमीनीवर झोंपडी बांधली तर ती शेतकीच्या कामाकरितां बांधलेली असली पाहिजे—घर बांधलें तर दंड होईल! दहा पिढ्यांची शेतकऱ्याची जमीन सारा थकला कीं जाते! पोलीस खात्यानें शेतसनद्यांचीं वतनें खालसा केलीं! जंगलांतील लांकूड घ्यावयाचें नाहीं! जंगलाच्या आसपास स्वतःचें लांकूड कापण्याची सोय नाहीं! झाड तोडावयाचें झालें तर तें आपल्या नंबरांतलें आहे हे शेतकऱ्याला सिद्ध करावें लागतें.जंगलासंबंधाचा त्रास, पोलिसांचा त्रास, रेव्हिन्यू खात्याचा त्रास, असे अनेक त्रास रयतेस सोसावे लागतात. सावकार शेतकऱ्याला लुबाडतो ह्मणून सावकाराचे हक्क बुडवून सरकारानेंच शेतकऱ्यांस लुबाडण्याचे काम आपण करण्यास प्रारंभ केला! रयतेचीं दुःखें कशीं नाहीशीं करतां येतील हें पाहिलें पाहिजे आहे.आह्मी त्यांच्याकरितां अर्ज करून पाहिले आहेत, पण त्यांचा उपयोग झालेला नाहीं.

इंदापूर तालुक्याचा अर्ज तर पार्लमेंटपर्यंत पाठविला होता. पण सरकारनें जाणूनबुजून केलेल्या गोष्टी फिरत नाहींत. लहान सहान गोष्टी--गाऱ्हाणीं-दूर होतील, पण विलक्षण चळवळ केल्याखेरीज हें होणार नाहीं. अडवणुकीचा मार्ग स्वीकारण्याबद्दल शेतकऱ्याचें मन वळविलें पाहिजे." आपण सर्वजण शेत-तकऱ्याच्या श्रमावर उपजीवन करतों हें विसरूं नका. त्याला सोडूं नका. त्यांच्यांत निश्चय व जूट उत्पन्न करून त्यांना धीर द्यावयाचा, त्यांना संकटांतून मोकळें करावयाचें, हें तुमचें कर्तव्य आहे. हत्यारांचे पर-वाने अधिक मिळण्याचे तर एकीकडेच राहिलें, पण आहेत त्यांतील कमी करण्यांत येत आहेत. डुकरांचा त्रास झाला तर बंदुका नकोत, बरच्यांचा उपयोग करा म्हणतात. बंदुका देत नाहींत. जुन्नराकडे रामोशांचें बंड झालें होतें. यावर पोलिसांच्या रिपोर्टांत म्हटलें आहे कीं, चाव-डींत दगड जमा करावे व गोफणीनें दगड फेंकून दंगेखोरांना मारावें! दोन तीन तरवारी रामोशांना मिळाल्या कीं त्यांना एखाद्या तालुक्यावर राज्य करतां येतें अशी स्थिति आहे. बेळगांवकडे उंसाचीं पिकें डुकरें खातात हें कळलें; त्यावर उपाय काय सुचवितात तर नवीन कर बसवून डुकरें मारण्याकरितां एक गोरा अंमलदार नेमावा--एका गोऱ्याला ही जागा द्यावी. पण याची सरकारला पुढें लाज वाटली आणि तसें करण्यांत आलें नाहीं. कुळकर्ण्यांचे पगार फारच थोडे असून ते वाढणें अवश्य आहे. कुळकर्ण्यांवर कामाचा बोजा फार असतो. जें तें काम कुळकर्ण्याकडे द्यावयाचें असें आहे. गांवचें कावळे किती आहेत हें मोजण्याचें काम करावें लागलें तर तेंही कुळकर्ण्यानेंच करावयाचें ! तेव्हां म-हिन्यांतून एकदां कुळकर्णी मामलेदार-कचेरींत जातो व काय लिहावयाचें अ-सेल तें एकदां सगळें लिहून टाकतो; आणि त्यानें अशा रीतीनें केलेल्या कामांत जे आंकडे दिलेले असतात ते आपल्याला मिळतात. पिक चार आणे आलें आहे कीं कमी आलें आहे हें ठरविण्याचें कुळकर्ण्याकडेच येतें. तेव्हां कुळ-कर्ण्यांच्या कामाच्या मानानें पाहतां त्यांचे पगार वाढणें अवश्य आहे. अशी रयतेस अनेक प्रकारचीं दुःखें सोसावीं लागत आहेत व त्यांचीं अनेक गाऱ्हाणीं आहेत; तिकडे लक्ष देऊन तीं नाहाशीं करण्याचा प्रयत्न कराल व आपलें कर्तव्य बजावाल अशी आशा आहे.

साखरेचे कारखाने.

रविवार, ता. ११ मार्च १९०८ रोजीं, म्हणजे रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुणें येथें भरलेल्या पुणें जिल्हासभेच्या बैठकीचे तिसऱ्या दिवशीं, साखरेच्या कारखान्यासंबंधींचा १२ वा ठराव लो. रा. टिळक यांनीं सभेपुढें मांडला, त्यावेळीं त्यांनीं केलेल्या भाषणाचा गोषवारा येणेंप्रमाणें:—

हा शेवटचाच ठराव आहे आणि हा शेवटचा आहे यानें मला आनंद वाटत आहे; कारण, हा ठराव साखरेसंबंधाचा आहे. मॉरिशिअस बेट हें एका तालुक्याएवढें आहे, पण तें हिंदुस्थानास साखर पुरवीत आहे. हिंदुस्थानांत परदेशची तीन कोट रुपयांची साखर येते. इतकी साखर परदेशांतून कां यावी ? हिंदुस्थानांत ऊस पिकत नाहीं काय ? मग येथेंच साखर कां तयार होऊं नये ? आमच्या इकडचा ऊस तिकडल्या ऊसासारखा—किंबहुना सरस —असतां इकडे साखर तयार करण्याचे कारखाने निघून स्वदेशी साखर कां तयार होत नाहीं ? आपण कापूस उत्पन्न करावा आणि कापड तयार करूं नये, आपण गूळ तयार करावा पण साखर तयार करूं नये, हा असाच क्रम सर्व बाबतींत कां दिसून येतो ? याचा आपण विचार केला पाहिजे. गूळच पुरेसा तयार होत नाहीं, मग साखर तयार करण्याची हांव कशाला धरतां ? असा एक आक्षेप येतो. पण साखरेचा कारखाना झाल्यास जास्त गूळ होऊन गूळ व साखर दोन्ही तयार होतील, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. दारू गाळण्याची परवानगी आम्हाला देत नाहींत, ती मिळाली पाहिजे आहे. मनूनें सांगितलेली ' माध्वी ' दारू पाहिजे आहे, ' गौडी ' नको. सध्यां काकवी, काकवीची ' रम् ' व साखर, सारेंच परदेशांतून इकडे येत आहे. या गोष्टीचा विचार करून व जरूर लागल्यास हें काम शेवटपर्यंत नेऊन तें यशस्वी करावें

अशी सूचना आहे. एका मॉरिशिअस बेटांत ८० कारखाने आहेत. येथें निदान चाळीस पन्नास तरी होतील तर आपला कांहीं कोटींचा फायदा होणार आहे. तेव्हां हा ठराव आपण पसार कराल व या ठरावाप्रमाणें नेमण्यांत येणारी कमिटी, कसाचे कारखाने कसे काढतां येतील, ते काढण्यासंबंधानें अडचणी काय आहेत व त्या कशा दूर होतील, यासंबंधानें चौकशी करील, आणि त्याबद्दल शेतकरी, सावकार शेतकी खातें व सरकारी अधिकारी यांजबरोबर पत्रव्यवहार करून जरूर ती व्यवस्था करील, अशी आशा आहे.

कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व 'राष्ट्रीय शिक्षण.'

सोमवार ता. ३० माहे मार्च सन १९०८ रोजीं सायंकाळीं, पुणें येथें सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यांत 'सद्वर्तनप्रवर्तक मंडळी' तर्फे कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त जाहिरसभा भरली होती. या सभेंत राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न निघून त्याविषयीं ऊहापोह झाला. नंतर कांहीं गृहस्थांनीं आग्रह केल्यावरून लो. रा. टिळक यांनीं भाषण केलें. त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें:—

आज मी येथें आलों तो बोलण्याच्या उद्देशानें आलों नाहीं. सभेला उशीरा आलों—हा माझा दोष आहे. दुसरी गोष्ट पूर्वीचीं भाषणें मी ऐकलेलीं नाहींत. आणि तिसरी गोष्ट माझी बोलण्याची इच्छा नाहीं. पण मी बोलावेंच असें कित्येकांचें म्हणणें असल्यामुळें मी बोलावयास उभा राहिलों आहें. आज चिपळूणकर शास्त्रीबोवांच्या श्राद्धतिथीचा दिवस आहे. त्यांस परलोकवासी होऊन आज सव्वीस वर्षे झालीं. त्यांचे जे हेतु होते त्याप्रमाणें दोन-चार आणे काम झालेलें आहे—सोळा आणे झालें आहे असें मी म्हणत नाहीं. शास्त्रीबोवांसारख्यांची श्राद्धतिथि पाळणें हें त्यांच्यासंबंधीचें कर्तव्य नसून आपल्या स्वतः-

संबंधीचें कर्तव्य आहे. आपण कोणीकडे चाललों आहों, कोणीकडे जाण्याचा आपला उद्देश होता, आपली प्रगति होत आहे किंवा पिछेहाट होत आहे, यासंबंधींचा आढावा घेण्याकरितां, आपल्या उद्देशाविषयींची आठवण जागृत करण्याकरितां, असले प्रसंग उपस्थित केले जातात, आणि अशा प्रसंगीं आपल्या चळवळीचा आढावा घेणें हितावह असतें. शिक्षणाच्या प्रश्नाच्या दृष्टीनें पहातां, शास्त्रीबोवांनीं स्थापिलेल्या शाळेच्या तिसऱ्या वार्षिक रिपोर्टांत " Education of the people, to be useful, must be in the hands of the people themselves " (लोकांस द्यावयाचें. शिक्षण उपयुक्त करावयाचें असेल तर त्या शिक्षणाचा ताबा लोकांकडेच असला पाहिजे) अशा प्रकारचें वाक्य आहे. या वाक्यासंबंधानें त्या वेळीं वाद झाला होता व मी तेव्हां हजर होतों. शास्त्रीबोवांच्या हयातींत एकदां अशी वेळ होती कीं, ' डेक्कन कॉलेज ' सारखी संस्था—द्वय्यम प्रतीचें शिक्षण आमच्यावर सोंपविण्यास सरकार तयार होतें. तेव्हां प्राथमिक शिक्षणाकडे पैसा खर्च करण्याचा त्यांचा विचार होता. पण तेव्हांचा काळ आतां बदलला आहे. पुढें सत्ताधाऱ्यांची छाप बिनसत्ताधाऱ्यांवर पडली. राष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांनी शिक्षणाचें काम आपल्या हातांत घेऊन आपल्याला वाटेल तसें शिक्षण द्यावें हा तेव्हांचा हेतु होता. या हेतूचें आतां पुढें काय झालें, हें मी सांगत बसत नाहीं—तें आतां आपल्या सर्वांना दिसतेंच आहे. जिच्या योगानें राष्ट्रांत जागृति उत्पन्न होईल अशी शिक्षणाची एकच पद्धत नाहीं. शेवटचें साध्य लक्षांत ठेवून निरनिराळ्या पद्धतीनें राष्ट्रोन्नतीचा प्रयत्न करावा लागतो. परमेश्वराजवळ जाण्याला ज्याप्रमाणें भक्ति, कर्म, योग वगैरे मार्ग आहेत, तसेच शिक्षणाचेही अनेक मार्ग आहेत. ज्याला इंग्रजींत ' कॅरॅक्टर ' म्हणतात तें चारित्र्य—दानत—राष्ट्रांतील लोकांत असली पाहिजे, स्वार्थांत करारीपणा असला पाहिजे, आणि ' मी राष्ट्राकरितां मरण्यास देखील तयार आहें ' अशी बुद्धि राष्ट्रांतील तरुणांत उत्पन्न झाली पाहिजे. हें ज्या शिक्षणानें होईल तें राष्ट्रीय शिक्षण. ज्यांच्या अंगांत करा-

रीपणा येतो ते कधींही बपाशी मरत नाहींत. 'लॉंगमन्' चें रीडर शिकवावें कीं नाहीं, हा प्रश्न नाहीं. आह्माला करारी देशभक्त तयार करावयाचे आहेत. अधिकाऱ्यांना हें नको आहे. ख्रिस्ती देवाला ज्याप्रमाणें आपल्यासारखा दुसरा कोणी खपत नाहीं, त्याचप्रमाणें ख्रिस्ती अधिकाऱ्यांनाही आपल्यासारखा करारी माणसें उत्पन्न व्हावयास नको आहेत. शास्त्रीबोवांच्या वेळच्या व आत्तांच्या परिस्थितीत फरक पडलेला आहे. तेव्हां सध्यां काय परिस्थिति आहे हें लक्षांत ठेवून राष्ट्रीय शिक्षणाची आलेली दुसरी लाट आपण फुकट जाऊं देणार नाहीं, अशी आशा आहे.

पुणें येथील मद्यपाननिषेधाची चळवळ.

गुरुवार ता. २१ एप्रिल १९०८ रोजीं सायंकाळीं, पुणें येथें 'रे-मार्केट' च्या मैदानांत डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं जंगी जाहिरसभा भरली होती, तींत पसार झालेल्या ठरावांतील पहिला ठराव असा होता:—

"दारूच्या गुत्त्यांशेजारीं शांतपणें लोकांचीं मनें वळवून मद्यपाननिषेधाचें काम पुढें ढकलण्याकरितां पुणें शहरांत मद्यपाननिषेधक मंडळीनीं जो उद्योग सुव्यवस्थित रीतीनें चलविला होता तो हाणून पाडण्याकरितां स्थानिक अधिकाऱ्यांनीं सोडलेल्या हुकुमांचा व त्या हुकुमान्वयें केलेल्या धामधुमीचा अत्यंत जोराचा निषेध पुणें शहरवासी लोकांची ही सभा करीत आहे. ग्रेटब्रिटन, अमेरिका व जगांतील सुधारलेलीं इतर राष्ट्रें यांमध्यें जे मार्ग न्याय्य समजले जातात, व अधिकाऱ्यांकडून कोणताही अडथळा न होतां ज्या मार्गांचा उपयोग करण्यांत येतो, त्या मार्गांचा उपयोग करण्याचा हक्क पुणें शहरवासियांना आहे, असें या सभेचें मत आहे. लोकांमध्यें मद्यपानाचें व्यसन पसरलें असतां उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाकडे व अधोगतीकडे दुर्लक्ष करून व

केवळ उत्पन्नाच्या बाबीवरच लक्ष देऊन सरकार वागत आहे, असा अधिकाऱ्यांच्या ह्या कृत्यामुळें लोकांचा गैरसमज होण्याचा संभव आहे, इकडे सरकारनें लक्ष पोहोंचवावें, अशी या सभेची विनंति आहे; आणि ह्या गोष्टीचा पुन्हां विचार करून सोडलेले हुकूम रद्द करण्यास अधिकाऱ्यांना सरकार फर्मावतील, अशी ह्या सभेची विश्वासपूर्वक विनंति आहे, " हा ठराव लो. रा. टिळक यांनीं सभेपुढें मांडला, तेव्हां ते ह्मणाले:—

या शहरामध्यें गेले १५।२० दिवस जी चळवळ सुरू आहे तिचें पर्यवसान ही सभा आहे. पर्यवसान ह्मणजे चळवळ बंद करणे नव्हें, तर चळवळीस पुष्टी देऊन सरकारची तीवर वेडीवांकडी नजर—सरकारचा रोष—असेल तर तो काढून टाकावा, आपले हेतू सरकारास कळावे, सरकारचे हेतू आपल्यास कळावे, हा हेतू आहे. आज येथें सर्व जातींचे लोक जमले आहेत. एवढा आणि असा समाज गेल्या दहा पंधरा वर्षांत येथें कधींही जमला नव्हता. तीन आठवड्यापूर्वीं कांहीं तरुण मंडळींनीं गुत्यांपुढें उपदेशास सुरवात केली. दारू पिणें हें धर्माच्या व नीतीच्या विरुद्ध आहे व तुमच्या हिताच्या दृष्टीनेंही हें वाईट आहे, असें दारू प्यावयास येणाऱ्यास हातांपाया पडून स्वयंसेवक सांगत असत, व त्याची विनवणी करीत असत. पण प्रत्येक चळवळीस शत्रू हे असावयाचेच, आणि त्याप्रमाणें ते या चळवळीसही होते. गुत्तेवाल्यांचें नुकसान होऊं लागलें आणि त्यांनीं गाऱ्हाणें केलें. तेव्हां प्रथम त्यांचे मदतीस अँडरसन आले, व गुत्त्यापुढें दांडगाई सुरू केली. " स्वयंसेवकामुळें रस्त्यावर गर्दी होते, व त्यामुळें दंगा होण्याचा संभव आहे. तुह्मी येथून जा. " असे हुकूम पुढें करण्यांत आले. पण हे हुकूम बेकायदेशीर ह्मणून स्वयंसेवकांनीं ऐकले नाहींत; तेव्हां खटले होऊन आजपर्यंत सरकारनें स्वयंसेवकांपासून पांचशें रुपये दंड वसूल केला आहे! नीतीविरुद्ध, कायद्याविरुद्ध व सरकारी धोरणाविरुद्ध हा प्रकार झाला. गुत्त्यांसमोर उभे राहून उपदेश करण्याचा आमचा हक्क आहे, एवढेंच नव्हें तर कायद्याच्या व नीतीच्या दृष्टीनें ही चळवळ योग्य असतांही जर सरकार

तिला प्रतिबंध करील तर तें त्यांच्या ५८ सालच्या जाहिरनाम्याला बट्टा आणील ! दारू प्यायला आम्हीं सांगितलें नाहीं, आम्हीं फक्त दारूचीं दुकानें उघडिलीं आहेत, असें सरकारतर्फे म्हणण्यांत येतें. यासाठीं आम्हींही लोकांना मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करून मद्यप्राशनापासून परावृत्त केलें पाहिजे. लोकांच्या मनांत धर्मश्रद्धा अद्याप कायम आहे; त्यांना दारूच्या दुकानांत जातांना बोध केल्यास ते खास मागें फिरतील. दारू पिणारास अजून भीति व लाज वाटण्यासारखी स्थिति आहे. तेव्हां, दारूपासून लोकांना परावृत्त करण्याकरितां उपदेश करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. १८२० सालीं ज्या पुणें शहरांत दारूचा एक थेंबही खपत नव्हता तेथें आतां सात लक्ष रुपयांची दारू खपते ! नुसती ' लायसेन्स फी ' पन्नास हजार रुपये होते! शहरांत दारूचीं दहा दुकानें आहेत.येथील म्युनिसिपालिटीचें उत्पन्न चार लाख; तर दारूचें उत्पन्न सात लाख होत असतें ! मद्यपान जाईल तर हें दुर्धर व्यसन तर जाईलच,पण शिवाय शेंकडों लोकांच्या पोटाला मिळेल.मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करणारांवर केलेले खटले कायद्याच्या दृष्टीनें खरे असतील; पण तें नीतीच्या दृष्टीनें खरे नाहींत.पोलिसांनीं वाटेल तें मागावें व लोकांनीं तें निमुटपणें ऐकावें, असें जगांत कोठेंही नाहीं. सरकारला इष्ट अशी गोष्ट आम्ही करीत असतां जर कोणी अडचण आणील तर सरकारनें ती नाहींशी केली पाहिजे. पण तसें सरकारनें केलें नाहीं ! सर्व जातींचे व धर्मांचे लोक येथें आलेले आहेत; ही विद्यार्थ्यांची किंवा अडाण्यांची सभा नाहीं. मद्यप्राशन वेदाविरुद्ध, कुराणाविरुद्ध व बायबलाविरुद्धही आहे. मद्यपाननिषेधाचे चळवळीस परमेश्वराचा पाठिंबा खास आहे; अर्थात् यांत यश आलेंच पाहिजे. यश येईल, पण आपण नेटानें व एकजुटीनें प्रयत्न मात्र केला पाहिजे.

६

राष्ट्रीय शिक्षणाची दिशा.

मंगळवार ता. २८ एप्रिल १९०८ रोजीं, म्हणजे रा.ब.गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालीं धुळे येथें भरलेल्या मुंबई इलाख्याच्या पंधराव्या प्रांतिक सभेच्या बैठकीचे दुसऱ्या दिवशीं, परिषदेपुढें दुसरा ठराव राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधीचा आला होता.या ठरावास मि. जी.के.चितळे[अहमदनगर] यांनीं आपली अनुमति दिली.पण आपल्या भाषणांत'राष्ट्राची परिस्थिति लक्षांत घेऊन राष्ट्रीय शिक्षण द्यावें.' ह्याचा रा. चितळे यांनीं असा अर्थ करण्यास आरंभ केला कीं, 'अधिकाऱ्यांची सत्ता आपले सभोंवती आहे हें न विसरतां, अधिकाऱ्यांना न दुखवितां, आपण शिक्षण-संस्था चालविल्या पाहिजेत. उगीच 'राष्ट्रीय' 'राष्ट्रीय' अशी ओरड करून भलत्याचे नादीं लागतां कामा नये.रा० चितळे या विषयावर कांहीं विरुद्ध बोलत आहेत असें या वेळीं परिषदेच्या प्रतिनिधींना वाटल्यामुळें त्यांनीं 'पुरे करा' 'थांबा' असें आपलें मत जाहीर केलें. ठरावाचें समर्थन करावयास आलेल्या इसमानें ठरावाचें समर्थन केलें पाहिजे, असें त्यांचें ह्मणणें होतें. पण अध्यक्षांच्या विनंतीवरून सर्व प्रतिनिधी रा. चितळे यांचे भाषण ऐकावयास तयार झाले. पण 'मी बोलणार,' 'टेबलाजवळून जाणार नाहीं,' 'मला उचलून नेण्याची गोष्ट राहूं द्या' असें ह्मणणारे रा० चितळे लोकांच्या असहिष्णुतेची नुसती निंदा करूनच आपल्या जागीं जाऊन बसले. नंतर लो. रा. टिळक यांनीं या विषयावर भाषण केलें तें येणेंप्रमाणें:---

अध्यक्ष महाराज आणि सभ्य गृहस्थहो, आतां येथें जो प्रकार झाला तसला प्रकार येथें होईल, ही मला कल्पना नव्हती. रा. चितळे, मी व अध्यक्ष यांचें पुणें जिल्हासभेंत पसार झालेल्या राष्ट्रीयशिक्षणाच्या ठरावासंबंधानें भाषण झालें हें खरें-हें मी कबूल करतों. पण त्या ठरावाचा अर्थ रा. चितळे

यांना समजलेला नाहीं, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. येथें परकी राज्य आहे हें लक्षांत ठेऊन परकीय राज्यकर्त्यांना आवडेल असें शिक्षण द्यावयाचें असा त्या ठरावांतील शिक्षणाचा अर्थ मुळींच नाहीं. आपलें सरकार परकीय असल्यामुळें, राष्ट्राचा झेंडा सर्वत्र फिरवितां येईल अशा प्रकारचें शिक्षण तरुण पिढीस आपण दिलें पाहिजे, असा त्या ठरावांतील शिक्षणाचा अर्थ घेतला पाहिजे आहे. ज्यानें आमची पूर्ण वाढ होऊन आमची उन्नति होईल असें शिक्षण सरकार आह्मांला देत नाहीं—ही परिस्थिति लक्षांत आणून कोणत्या प्रकारचें शिक्षण द्यावयाचें हें आह्मीं ठरविलें पाहिजे. कांहीं गोष्टी अशा आहेत कीं, त्या परकी सरकाराकडून होणें नाहींत. त्यांनीं आम्हाला थोडें शिक्षण देऊन आमचे डोळे उघडले, पण हिंदी राष्ट्रास पूर्णपणें उन्नतीस पोहोंचलेलें राष्ट्र बनवावें, अशी राज्यकर्त्यांची इच्छा दिसत नाहीं. मग मिल व मोर्ले वाटेल तितका वेदांत सांगोत ! आमचें राज्य असतें तर राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्नच उपस्थित झाला नसता. **सरकार व लोक यांच्या अंतिम हेतूंत फरक असल्यामुळें हा प्रश्न उपस्थित झालेला आहे.** सरकारचे हेतु व आमचे हेतु कित्येक बाबतींत परस्परविरोधी आहेत. स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वराज्य, यासंबंधानें त्यांच्या आमच्या हेतूंत विरोध आहे रा. चितळे ह्मणतात, त्याप्रमाणें निरुपद्रवी गोष्टी करण्याचा या ठरावाचा हेतु नाहीं. प्रांतिक परिषद असल्या ठरावानें बेहेत्तर आहे बंद झाली तर ! पण निरुपद्रवीपणानें—कोणी साहेब कांहीं बोलणार नाहीं अशा रीतीनें केलेल्या गोष्टींनी—राष्ट्रीय कामें होत नसतात. अशा जोमानें व अशा बलानें काम झालें पाहिजे कीं, लहानमोठ्या अडचणी येतील त्या दूर करतां आल्या पाहिजेत. सध्यां नवी पिढी जुन्या पिढीहून बलवत्तर होत नाहीं; ती तशी व्हावी, याला साधन राष्ट्रीय शिक्षण आहे. भूगोल, इतिहास, हे विषय शिकवितांना राष्ट्रीय शाळेंतून, कलकत्ता ब्रह्मदेशांत किंवा सयाम चीनांत आहे, असें शिकविण्याचा हेतु नाहीं. पण भूगोल शिकवितांना देखील तो राष्ट्रास हितकर होईल अशा रीतीनें शिकवितां येत असतो. इंग्लंडच्या ' काउंटीज ' ठाऊक

असाव्या, तिकडील कारखान्यांची गादी माहीत असावी, आणि इकडील
कांहीं करूं नये, अशी सध्यां स्थिति आहे—राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळांतून
ही स्थिति बदलविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. ' राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळांत
दोन आणि दोन मिळून चार होतात, असेंच सांगाल कां दुसरें कांहीं सां-
गाल, ' असा प्रश्न करणें मूर्खपणाचें आहे. लहान मुलांचीं अंतःकरणें देशप्री-
तीनें भरून टाकणें, आमच्यावरील अभ्र काढून टाकणें हा प्रस्तुतच्या शिक्ष-
णाचा उद्देश नाहीं—तो राष्ट्रीय शिक्षणाचा उद्देश असला पाहिजे. लगाम
लोकांच्या हातांत व आपण घोड्यावर ही स्थिति नको आहे. लगाम आप-
ल्याच हातांत असला पाहिजे. रा. चितळे एका शिक्षणसंस्थेचे व्यवस्थापक
आहेत, मीही एकदां अशा संस्थेचा चालक होतों. गेल्या वीस वर्षांत सरका-
रच्या वृत्तींत फरक झाला आहे, सरकारचें धोरण पालटलें आहे. ' न्यू इंग्लि-
श स्कूल ' निघालें तेव्हां सरकार आह्मांला अनुकूल होतें. रे साहेब सर्व
शाळा आमच्या ताब्यांत द्यावयास तेव्हां तयार होते, पण आतां सरकारचें
धोरण निराळें आहे. लॉर्ड कर्झन विचारी आहेत, त्यांच्यासारख्यांना वाटतें
कीं, शिक्षणानें मुलांचीं मनें बनतात, तेव्हां लोकांना स्वराज्याचे हक्क
जर आपल्याला द्यावयाचे नाहींत तर तें शिक्षण कुंठवून शिक्ष-
णावर सरकारचा ताबा ठेविला पाहिजे—शिक्षण सरकारच्या मुठींत
राखलें पाहिजे. चांगली माती घेऊं द्यावयाची नाहीं, ती कमावूं द्याव-
याची नाहीं, असें सरकारचें सध्यां धोरण आहे. हिरण्यकश्यपूनें असा बंदोबस्त
केला होता कीं, प्रल्हादाचे कानीं नारायणाचें नांव पडूं नये. तशाच प्रकारची
स्थिति सध्यां इकडे शिक्षणाच्या बाबतींत आहे. इंग्रजी राज्यांत स्वतंत्रपणा-
च्या कल्पना ते येऊं देणार नाहींत. सध्यांच्या शिक्षणक्रमासारख्या निरुपद्रवी
शिक्षणक्रमानें पुढली पिढी अधिक निःशक्त व लंगडी होईल, हें तुह्मांला पाहिजे
असेल तर रा. चितळे यांचें ऐका. हरएक बाबतींत आपला गळा दुसऱ्यांच्या
ताब्यांत नको. या गोष्टीचा आह्मांला आतां वीट आला आहे. आह्मांला
स्वतंत्र राष्ट्रांत आहेत तसल्या शाळा स्थापावयाच्या आहेत. पुण्यांतील ठराव

अशा प्रकारचा आहे. तो न समजतां राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावावर भाषण करणें हा अज्ञानाचा परिणाम आहे. रा. चितळे हे आपलें भाषण पुढें बोलले नाहींत, हें बरें झालें नाहीं. ते अधिक बोलले असते तर त्यांच्या मुखांतून कांहीं अधिक विचार या विषयासंबंधानें बाहेर पडले असते व ते खोडून काढावयास बरें झालें असतें. 'Give him a long rope' असें इंग्रजींत म्हणत असतात, त्याप्रमाणें त्यांना अधिक अधिक बोलूं दिलें असतें म्हणजे त्यांचें खंडन करणें अधिक सुलभ व चांगलें होतें. तशी लांब दोरी स्वतः भोंवतीं गुंडाळून घेण्याकरितां रा. चितळे यांस आपण वेळ मिळूं दिली नाहीं याबद्दल मी दिलगीर आहे.

राष्ट्रीय सभा व राष्ट्रांतील पक्ष.

बुधवार ता. २९ एप्रिल १९०८ रोजीं, म्हणजे धुळें येथें भरलेल्या मुंबई इलाख्याच्या पंधराव्या प्रांतिक परिषदेच्या बैठकीचे तिसऱ्या दिवशीं, 'समेटानें राष्ट्रीयसभा भरविण्याची तजवीज करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यासंबंधीचा' सातवा ठराव लो. रा. टिळक यांनीं परिषदेपुढें मांडला. तेव्हां ते म्हणाले:—दोन प्रहरच्या उष्णतेंत स्वराज्याचा ठराव आपण पास केला हें ठीकच आहे; कारण ताप झाल्याशिवाय 'स्वराज्य' मिळत नाहीं. माझ्या हातांत जो ठराव आहे, तो शीतळ संध्याकाळच्या वेळेस विचाराकरितां घ्यावा, अशा प्रकारचा आहे. याचा विचार सायंकाळच्या वाऱ्यानें थंड झालेल्या डोक्यांनीं आपण करावा. सुरतेस मोडलेली राष्ट्रीयसभा सर्व पक्ष एकवटून होणें शक्य आहे किंवा नाहीं, हा प्रश्न आहे. राष्ट्रीयसभा हें राष्ट्राचें जीवन होतें. एकवीस वर्षांच्या अल्पवयीं, कायद्यांतून सुटली असतां, राष्ट्रीयसभेस प्रौढता आल्याबरोबर तिजवर असा प्रसंग गुजरावा ही दुःखाची गोष्ट होय. राष्ट्रीयसभा सुरतेस मोडली असली तरी माझ्या मतें हें संकट अपरिहार्य

नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर आपण सर्व पक्ष एकवटून समेटानें राष्ट्रीयसभा भरवूं शकतों, असें सिद्ध केल्यास आमच्यांत सौजन्य आहे, आमच्यांत सजीवपणा आहे आणि आमच्यांत देशप्रीति आहे, अशी जगाची खात्री होणार आहे. ज्या ठरावावर मी बोलत आहें त्यासंबंधानें पुष्कळशी जबाबदारी मजवर आहे; आणि ती ओळखूनच मी आज बोलत आहे. सुरतेस दुफळी झाली; आतां सर्व जातींच्या, धर्मांच्या, मतांच्या लोकांची सभा होईल कीं नाहीं, हा प्रश्न आहे. १८५८ च्या जाहिरनाम्यांत सरकारनें जाहिर केलें कीं, Caste, Creed, किंवा Colour जात, धर्म किंवा वर्ण, या गोष्टी बाजूला ठेऊन राज्यकारभार चालवूं. त्याचप्रमाणें जात, मत व धर्म या तिन्ही उपाधींनीं न ग्रासलेलें असें राष्ट्रीयसभेचें धोरण असलें पाहिजे. जात, मत व धर्म यांतील भेदाभेद लक्षांत न आणतां सर्व माणसें राष्ट्राचें कार्याकरितां एक होतात, याचें नांव एकी व याचें नांव राष्ट्र. एकदां राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष झालेले सर हेन्री कॉटन यांनीं आपल्या 'न्यू इंडिया' पुस्तकाचे प्रारंभीं अशाच आशयाचें विधान केलें आहे. "The test of a nation is that its members, among all kinds of partial differences, do, in the main, work together as fellow-citizens, linked by common memories and associations and common objects" असें तें वाक्य आहे. देशांत भिन्नभिन्न समाज, भिन्नभिन्न व्यक्ति, भिन्नभिन्न मतें, हीं असावयाचींच. हातांचीं पांचीं बोटें जशीं सारखीं नसतात तसें हें असावयाचेंच; नाहीं तर मग त्या देशांत माणसें रहात नाहींत तर मेंढरें राहतात, असें म्हणावें लागेल. राष्ट्र म्हणजे एका धर्माचे, एका जातीचे, एका मताचे लोक अशी व्याख्या नाहीं, आपलीं भिन्नभिन्न मतें सोडून विशिष्ट उच्च हेतूकरितां लोक एक होतात, तेव्हां त्यास राष्ट्र म्हणतात. बावीस वर्षें असें चाललें होतें. पण दुर्दैवाची गोष्ट कीं, हें पांच सहा महिने विसरलें गेलें. हिंदुस्थानचें कल्याण करण्याचा मक्ता एका जातीला, एका धर्माला किंवा एका मताला नाहीं. हें सर्वांचें काम आहे. देशकल्याण करण्याचा सर्वांस हक्क आहे. या बाबतींत कोणी दुसऱ्यांस दूर सारणें-

कमअस्सल म्हणणें—मूर्खपणाचें आहे. देशकल्याणाकरितां सर्व लोक प्रयत्न करीत आहेत.हा हक्क एकट्या मुसलमानांचा,एकट्या हिंदूंचा,एकट्या पारशांचा, अगर एकट्या जैनांचा नाहीं. हा प्रश्न मूळ असा निघाला आहे कीं, आकुंचित स्वातंत्र्य मागणाऱ्या लोकांना पूर्ण स्वातंत्र्य मागणाऱ्या लोकांशीं संबंध ठेवणें अनिष्ट वाटूं लागलें—येथून खऱ्या अडचणीस सुरुवात झाली आहे.या बाबतीतलें किल्मिष प्रथम मनांतून गेलें पाहिजे;तें मनांतून गेलें म्हणजे एकी होईल.म्हणून समेट घडवून आणण्यासाठीं कमिटी नेमण्याचा ठराव मी आपल्यापुढें आणिला आहे. इंग्लंडच्या पार्लमेंटांत लिबरल आहेत, रॅडिकल आहेत, युनियनिस्ट आहेत. तेथें कोणी असें म्हणत नाहींत कीं, अमुक एका पक्षाला पार्लमेंटांतून काढून द्या. हें तेथें चालणार नाहीं. ज्यांना लोकसत्तात्मक संस्थांचा अनुभव आहे,—अशा लोकांचा असा अनुभव आहे. त्यांचा असा नियम आहे—कीं अशा संस्थांतून सर्व पक्षांचे लोक घेतले पाहिजेत. त्यांत ज्या पक्षाच्या बाजूनें बहुमत असेल त्या पक्षाच्या मताप्रमाणें निकाल होत असतो. इंग्लंडांत ज्या पक्षाकडे बहुमत असेल त्या पक्षाला राजा प्रधानमंडळ तयार करावयास सांगतो. एका पक्षाचें अगर राजाचें तिकडे चालणार नाहीं; अगर एका पक्षाचे बाजूनें बहुमत झालें म्हणजे त्या पक्षाच्यानें दुसऱ्या पक्षाला काढून देणेंही होणार नाहीं.लोकसत्तात्मक संस्थांचें वळण अद्याप आम्हांला लागावें तितकें लागलेलें नाहीं. कांहीं आपलें घरांत महाराला येऊं देणार नाहीं, असें म्हणतात, त्याप्रमाणें आम्ही ज्यांना या बाबतींत महाराप्रमाणें लेखतों, त्यांना राष्ट्रीय सभेंत येऊं देणार नाहीं, असें म्हणणें म्हणजे घर व सार्वजनिक संस्था यांतील फरक न समजणें आहे. असें झाल्यास राष्ट्रीय सभा ही गोऱ्या अधिकारी वर्गाप्रमाणें (Bureaucratic) होईल, ती लोकसत्तात्मक संस्था राहणार नाहीं. राष्ट्रीयसभेमध्यें पूर्ण स्वातंत्र्य मागणाऱ्या, अर्धे स्वातंत्र्य मागणाऱ्या, चतकोर स्वातंत्र्य मागणाऱ्या, मुळींच स्वातंत्र्य न मागणाऱ्या अशा सर्व पक्षांना बोलाविलें पाहिजे. हें कसें करतां येईल, हें ठरविण्याकरितां एक कमिटी नेमावयाची आहे. या ठरावावर

एक उपसूचना येणार आहे. ठरावांत 'सर्व पक्ष' असें आहे, त्यांतील ' सर्व ' शब्द काढून टाकावा, अमर्याद स्वातंत्र्य मागणाऱ्या लोकांस राष्ट्रीयसभेंतून काढून टाकावें, अशी सूचना आपल्यापुढें येणार आहे! काय अमर्यादित स्वातंत्र्य असावें असें म्हणणारे आम्ही या देशांतील नाहीं ? आम्ही राष्ट्रीयसभेंत नसावें असें म्हणण्याचा हक्क कोणाला आहे ? हे कोण सांगणार ? आज हा पक्ष लहान असेल, पण पुढें तो मोठा होईल आणि दुसरा पक्ष कदाचित् थुर्कीस मिळेल. दुसऱ्या पक्षाला आंत न घेण्याची एवढी घमेंड कशाला ? या पक्षास काढून टाकल्यास ती ' राष्ट्रीय ' सभा राहणार नाहीं. सर्व पक्षांना खुला दरवाजा असला पाहिजे. सही करा मग आंत घेऊं, असें राष्ट्र म्हणूं शकत नाहीं. बाबू बिपिनचंद्र पाल व बाबू अरविंद घोस हे ज्या पक्षांत आहेत—व ज्यांत मी आपला अंतर्भाव करून घेतों—त्या पक्षाला बाहेर ठेवा, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. आपल्यापैकीं तरी कोणी म्हणेल असें मला वाटत नाहीं. कन्व्हेन्शनमध्यें मुसलमानांना सवलत आहे. पण राष्ट्रीय पक्षाकरितां मात्र सवलत नाहीं हें काय ? या पक्षाला मांडवाबाहेर ठेऊन जे स्वतः मांडवांत जेवतात, ते आपल्या पोरांना घराबाहेर ठेवून स्वतःच शिजविलेलें अन्न निर्दयपणानें खातात, असें म्हणावें लागेल. हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांनीं बंधुभावानें हातांत हात घालण्यास राष्ट्रीयसभेच्या मंडपासारखी दुसरी जागा नाहीं. स्वातंत्र्यदेवीच्या मंदिरांत जाण्यास कोणास मज्जाव करूं नका. राष्ट्रीयसभा हें हिंदूंचें देऊळ नव्हे, ही मुसलमानांची मशीद नव्हे, हें जैनांचें मंदिर नव्हे, हें मवाळांचें घर नाहीं, किंवा ही जहालांची जहागीर नाहीं. हें या सर्व लोकांचें घर आहे. पाहिजे तर या घरांतील एक खोली घेऊन त्यावर एका पक्षानें आपलें नांव लिहावें, आपली जागा आंखून घ्यावी; पण सर्वांना या एका घरांत राहण्याचा हक्क आहे. अशा गोष्टींत जर कोणी निर्बंध घालील—व त्यास जर आपण संमती द्याल—तर देश, बुडाला म्हणून समजावें. बाप मेल्यावर बापाची इस्टेट मागतां तेव्हां भीति वाटते कां ? बाप मेला म्हणून त्याची अर्धी इस्टेट स्वर्गाला पाठवाल काय ? कातडी बचावण्या-

करितां तुह्मी हें करीत असाल तर तें व्यर्थ आहे. Faith and Aspirations 'अंतिम साध्य व महत्वाकांक्षा' हीं पिनल कोडाच्या वर आहेत. तीं पिनल-कोडाच्या मर्यादेंत येत नाहींत, असें खुद्द मोर्ले-साहेब ह्मणतात. जो अंतिम हेतु डोक्यांत असेल तो साध्य करून घेण्यासाठीं योजिलेले उपाय पीनल-कोडांत येतात. पीनलकोड योजि-लेल्या उपायांस लागू आहे; मनोविकारांच्या पराकाष्ठेला पीनलकोड लागत नाहीं. मी मागें उदाहरण दिलें होतें, त्याप्रमाणें ' मी हिंदुस्थानचा बादशहा होईन ' अशी महत्वाकांक्षा मनांत धरली तर ही महत्वाकांक्षा कायदा व नीति याला धरून आहे. ' एडवर्ड बादशहाला तक्तावरून ढकलून देऊन मी बादशहा होईन ' असें जर मी ह्मणूं लागलों तर मात्र तो राजद्रोह होईल. ' मी ब्रह्म आहें ' असें जर ह्मणतां येतें तर मी बादशहा होईन असें ह्मणणें ही त्या मानानें किती लहान पायरी आहे ! ' मी ब्रह्म आहें ' असें ह्मणणा-रास गणपतीच्या, खंडोबाच्या, ह्मसोबाच्या उपासकांत मिसळूं देऊं नये काय ? योगसामर्थ्यांत कांहीं व्यत्यय झाला ह्मणजे त्याला राजकुलांत जन्म प्राप्त होतो. समजा कीं, मी योगसामर्थ्यानें अशा रीतीनें हिंदुस्थानचा राजा झालों, तर तें कायदेशीर होणार नाहीं काय ? समजा बादशहानें मला दत्तक घेतलें, तर मग मी पुढें बादशहा होईन. मग तें काय बेकायदेशीर झालें ? कोणतीही गोष्ट ज्याच्या त्याच्या कर्तबगारीवर अवलंबून आहे. कोणाला ह्मसोबाची भक्ती करूनच मोक्ष मिळवावयाचा असतो. 'मी लक्षाधीश होणार' ह्मटलें ह्मणजे मी चोरीच कर-णार असें होत नाहीं. जे स्वातंत्र्यवादी आहेत ते चांगले जाणते, सूज्ञ आहेत. काय इष्ट आहे, काय अनिष्ट आहे, हें काय त्यांना समजत नाहीं ? स्वातंत्र्य-वादी लोकांइतकी आपली दूरदृष्टी पोहोंचत नसली तर त्यांना हांकलून देणें देशद्रोहीपणाचें आहे. ज्याच्या त्याच्या कृतींचे परिणाम जो तो भोगील. तें राष्ट्रीयसभेला भोगावें लागणार नाहींत. भिणाऱ्या, चाचपडत जाणाऱ्या लोकांची भीति निर्मूल आहे. तुमचें मत नसेल तर 'नाहीं' ह्मणा; पण आमचे विचार आह्माला सांगूं द्या. भवभूतीनें ह्मटल्याप्रमाणें सूर्याच्या प्रकाशांचा

कवडासा आरशावर पडला तर त्याचें परावर्तन होऊन प्रकाश वाढेल; मातीवर पडला तर कांहीं होणार नाहीं. माझ्या कणगुल्यांत मावेल अशी राष्ट्रीयसभा पाहिजे; तिची लांबी, उंची, रुंदी, परीघ अधिक नको; असें म्हणतां येत नाहीं. कणगुल्यांतील सभा पाहिजे तर भरवावी, पण तिला राष्ट्रीयसभा म्हणतां येणार नाहीं. [मागें मी उदाहरण दिलें होतें, त्याप्रमाणें सर्व हिंदूंच्या सभेंत शैव व वैष्णव हे जरी दोन निरनिराळे पंथ असले तरी ते येतात; आणि सर्व जगांत हिंदु, रशियन, वगैरे सर्व लोक येतील. ज्याला त्याला स्वतःचें घर आहे, पण ' टाऊनहॉल ' सार्वजनिक असतो. तसें ज्याला त्याला आपलें ' क्रीड ' आहे; पण राष्ट्रीय कामांत सर्वांनीं खांद्याशीं खांदा लावूनच लढलें पाहिजे. राष्ट्रीयसभा एकट्या मवाळांची किंवा एकट्या जहालांची नाहीं. एकानें दुसऱ्याला ढकलून द्यावयाचें, याचा उपक्रम सुरतेस झाला; त्याचा परिणाम काय झाला, हें दिसतेंच आहे. तुम्ही म्हणाल " आम्ही निराळा यत्न करूं, तुम्ही निराळा यत्न करा. " पण परिस्थिति फार कठीण आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांना एका मोठ्या बलाढ्य अधिकारीवर्गाशीं—राजसत्तेच्या अधिकारमदानें धुंद झालेल्या बलवत्तर घमेंडखोरांशीं—झगडावयाचें आहे. एका कोपऱ्यांत एक लहानसा प्रयत्न, दुसऱ्या कोपऱ्यांत दुसरा लहानसा प्रयत्न, अशानें यश येणार नाहीं. सर्वांवर आलेलें अभ्र गेल्यावर " मी आपला सैपाक या खोलींत करूं कां त्या खोलींत करूं ? " याचा विचार करा. जहाल व मवाळ यांच्यांतील वैर पांडव कौरव यांच्यांतील वैराइतकें तर खास नाहीं. चित्रसेन गंधर्वानें दुर्योधनाला पकडलें व तो त्याला नेऊं लागला, तेव्हां धर्मराजानें सांगितलें कीं, आम्ही आपआपसांत भांडूं तेव्हां कौरव शंभर व आम्ही पांच; पण जेव्हां तिसऱ्याबरोबर प्रसंग येईल तेव्हां आम्ही एकशें पांच आहों ! सध्यांचा काळ असा आहे कीं आपण सर्वांनीं याप्रमाणें १०५ राहिलें पाहिजे. राष्ट्राचा प्रसंग सध्यां असा आहे कीं, जगांतील अति बलाढ्य अशा अधिकारी वर्गाशीं टक्कर द्यावयाची आहे. जहाल, मवाळ, निम्मे

जहाल, निम्मे मवाळ, ज्वलत् जहाल, ज्वलत् मवाळ, असें करून उपयोगी नाहीं. प्रत्येकानें राष्ट्रकार्याच्या गोवर्धनपर्वताला काठी लाविली पाहिजे. एकाद्याचा अंतिम हेतू अलग असला ह्मणजे तो अस्पर्श झाला, असें कोणत्याही शास्त्रांत सांगितलेलें नाहीं. राष्ट्रमत असें आहे कीं, तें पुत्रार्थ्याला पुत्र व मोक्षार्थ्याला मोक्ष देतें. जातीचा भेद प्रत्येक बाबतींत आणण्याची आपली पूर्वापारची वाईट खोड आहे. आहेत त्या जाती पुष्कळ झाल्या; राजकीय बाबतींत तरी आतां जाती करूं नका. जहालांच्या हातांतलें पाणी आह्मी घेणार नाहीं, जहालांनीं शिजविलेलें अन्न आह्मीं खाणार नाहीं, असें ह्मणूं नका. स्वातंत्र्यदेवीच्या हस्तानें हें अन्न पवित्र झालें आहे. हा सत्यनारायणाचा प्रसाद आहे, तो सर्वांनीं घ्यावा, तो न घेणारास सत्यनारायणाचा प्रसाद न घेणाऱ्या इसमास जी शिक्षा होते ती होईल. आपण ह्मणाल हें 'अशक्य' आहे. पण नेपोलियन ह्मणत असे कीं, माझ्या कोशांत 'अशक्य' हा शब्दच नाहीं; ही गोष्ट लक्षांत आणा. राष्ट्राला अमूक एक गोष्ट अशक्य आहे, असें ह्मणतील त्यांस इतिहास समजला नाहीं, असेंच ह्मटलें पाहिजे. अशक्य कांहीं एक नाहीं. मन कोतें, भित्रें, झालें आहे. गोऱ्या अधिकाऱ्यांनीं रागावूं नये म्हणून हें सारें भिणें आहे. गोरा अधिकारी वर्गही त्यांना आपल्याकडे ओढीत आहे. पण मोर्ले साहेब सांगत आहेत कीं, चांदोबा मागूं नका. ते तुह्मांला फार तर चहाचा पेला देतील किंवा आलेत ह्मणजे बसायाला खुर्ची देतील एवढेंच, हें लक्षांत ठेवा. रीस साहेबांनीं लिहिलेल्या पुस्तकावर टीका लिहितांना 'टाइम्स ऑफ इंडिया' काय म्हणत आहे, तें पहा. तो ह्मणतो, जहालांचा पक्ष मोडून टाकण्याकरितां मवाळ पाहिजेत, पण त्यांनीं आपलें अंतिम साध्य सोडून द्यावें. अंतिम साध्याबद्दलचा तंटा मालक पैही देत नसतां यजमानाला लाख रुपये मागावे कीं कोट रुपये मागावे, याबद्दलच्या भिक्षेकऱ्यांच्या तंट्यासारखा आहे. यजमान पैही द्यावयास तयार नाहीं, उलट पुरमध्याकडून लाथा मारून हांकून देणार आहे. आणि इकडे त्याच्याजवळ किती मागावे—लाख कीं कोटी

—याचा वाद मार्जावणें, यासारखें अंतिम साध्याक रितां तंटा करीत बसणें मूर्खपणाचें आहे. हा मूर्खपणा किती दिवस चालणार? मतभेद राहतीलच; पण एकमेकांच्या सहाय्याखेरीज राष्ट्रकार्य होणार नाहीं. ज्यांच्याशीं भांडावयाचें त्यांतील कोणी ' तुम्हांला दुसऱ्यापेक्षां प्रेमानें वागवूं.' असें म्हणूं लागला तर त्याला हातभर मागें सारा—त्याच्या बोलण्यानें मोहून जाऊं नका. गोऱ्या अधिकारीवर्गाची घट्ट मूठ सैल करावयाची आहे. तेव्हां या मुठीचें एक बोट जहालांनीं सैल केलें तर दुसऱ्या पक्षानें दुसरें बोट उच-बलें पाहिजे व मूठ मोकळी केली पाहिजे. मग निरनिराळ्या चौक्यांत सैंपाक हवा तर करा; पण सध्यां लढाईचा काळ आहे. यावेळीं एकच अन्न खालें पाहिजे. [येथें ठराव वाचून दाखवून रा. टिळक म्हणाले] या निरनिराळ्या पक्षांना संभाळून काम कसें करावें, असा प्रश्न येईल, तर युनैटेड स्टेटसकडे पहा. ज्यांत निरनिराळे पक्ष एक होतात, त्यासच राष्ट्र म्हणत असतात. दुसरी एक सूचना अशी आहे कीं, कलकत्याच्या ठरावास पाया समजून राष्ट्रीयसभेचें काम पुढें चालविण्याकरितां नव्या पक्षानें जी कमिटी नेमिली आहे ती आणि ' कन्व्हेन्शन् ' यांनीं आपलें म्हणणें दे० दादाभाई नौरोजी यांजपुढें प्रथम मांडून, ते सांगतील तसें करावें. हें मला मान्य आहे; पण माझें म्हणणें एवढेंच आहे कीं, कमिटीला अशा रीतीनें बांधून टाकूं नका. साधन, उपाय व मार्ग यासंबंधाचा भाग गौण आहे. ज्याला जो मार्ग सोपा वाटेल तो तो पत्करील. कमिटीवर आपण काम सोंपवावें. ज्या अध्यक्षांनीं आपल्या या सभेचें काम आज चार दिवस इतक्या सौजन्यानें व विद्वत्तेनें केलें, त्यांना बिकट मार्ग कोणता व सुलभ मार्ग कोणता हें समजत नाहीं काय? याप्रमाणें दोन सूचना आपल्यापुढें येणार आहेत, त्यासंबंधानें सावध रहावें. कोणी म्हणतील हा प्रांताचा प्रश्न नाहीं, हा राष्ट्राचा प्रश्न आहे. होय; हा राष्ट्राचा प्रश्न आहे. पण आम्ही राष्ट्राचे अवयव आहोंत, हें विसरूं नका. को-ळ्याला दुखापत झाली असतां हातानें त्याला औषध घालूं नये, असें म्हणत असाल तर मग हा ठराव प्रांतानें घेऊं नये. असा प्रयत्न करण्याचा

आमचा हक्क आहे. पोट आणि अवयव या धड्यांतील गोष्टीप्रमाणें आम्ही एक झालें पाहिजे; नाहीं तर सर्व शरीर मृत होईल. अह्मालांशीं तुटून वागल्यानें आपल्याला हक्क मिळतील असा जर ' मवाळ ' असें ज्यांना ह्मणतात त्यांचा समज असेल तर तो फुकट आहे. खरोखर जर हक्क त्यांना मिळत असतील तर ते आह्मांला पाहिजे आहेत. पण घोडा व हरिण यांची गोष्ट त्यांनीं विसरतां कामा नये.हरणाला हुसकवून लावण्याकरितां घोड्यानें आपल्या पाठीवर एकदां जें जीन घालूं दिलें तें जीन घोडेस्वारानें त्याच्यावर कायमचेंच केलें; इकडे लक्ष दिलें पाहिजे.आपल्यांतील दुहीनें कित्येक इंग्रजांना आनंद झालेला आहे; पण ते कोणाला कांहीं देणार नाहींत.इंग्रजी गोड गोष्टी ऐकून भुलूं नका,एकीचें महत्व न समजणें हें मूर्खपणाचें आहे. सर्वांचा समावेश राष्ट्रीय सभेंत झाला पाहिजे. 'मत बाजूला ठेवून देह तेवढा घेऊन आमच्याजवळ या,'असें ह्मणणें ठीक नाहीं. डॉ. राशबिहारी हे गेल्या राष्ट्रीयसभेचे अध्यक्ष आहेत, असा बंगाल्यांत बूट निघाला आहे. सुरेंद्रनाथ बाबूंनीं कनव्हेन्शनमध्यें अशी सूचना केली होती कीं, डॉ. घोष यांनीं अध्यक्ष या नात्यानें पुनः राष्ट्रीयसभा बोलवावी. पण सुरेंद्रनाथासारख्या देशभक्तानें केलेली ही विनंतीही मान्य करण्यांत आली नाहीं. तरी समेटानें सर्व पक्षांची राष्ट्रीयसभा भरविणें अवश्य आहे. तेव्हां या ठरावास आपण आपली संमति द्याल अशी मला आशा आहे.

राष्ट्रीयसभा व बहुमताविरुद्ध असलेले लोक.

बुधवार, ता. २१ एप्रिल १९०८ रोजीं, ह्मणजे धुळें येथें भरलेल्या मुंबई इलाख्याच्या पंधराव्या प्रांतिक परिषदेच्या बैठकीचे तिसऱ्या दिवशीं, समेटानें राष्ट्रीयसभा भरविण्याची तजवीज करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यासंबंधाचा सातवा ठराव लो. रा. टिळक यांनीं परिषदेपुढें मांडला. लो. रा.

टिळक यांनीं 'सर्व' पक्षांची समेटानें राष्ट्रीयसभा व्हावी असें आपल्या भाषणांत प्रतिपादिलें. त्यावर धुळें येथील रा. गरुड यांनीं सूचना आणिली कीं, "स्वतंत्र राज्य मागणारा पक्ष राष्ट्रीयसभेंत नसावा, म्हणून 'सर्व' पक्षांची राष्ट्रीयसभा भरवूं नये." या प्रतिसूचनेस अनुमोदन व पुष्टी मिळाल्यावर लो. रा. टिळक यांनीं उत्तरादाखल भाषण केलें, तें येणेंप्रमाणें:—

आतां मी जो उभा राहिलों आहें तो केवळ माझा हक्क फुकट जाऊं नये, तो बजावावा, म्हणून उभा राहिलों आहे. नुकत्याच आलेल्या या प्रतिसूचनेविरुद्ध मला फारसें बोलावयाचें नाहीं. रा. आपटे यांच्या म्हणण्यांत असें आलें कीं, वसाहतीच्या स्वराज्यासंबंधींचा ठराव ज्या सभेंत पसार झाला त्या सभेंत स्वातंत्र्यवादी लोकांना कसे घेतां? पार्लमेंट सभेंत लढाई करावयाची असें ठरलें तरी त्याविरुद्ध लोक हे सभेंत होतेच, हें यांना ठाऊक नाहीं काय? सर्व मतांच्या लोकांची प्रथम सभा भरवून मग बहुमताप्रमाणें काय तें ठरवावयाचें व ठराव मंजूर करावयाचे, असा सर्वत्र प्रचार आहे. एखाद्या सभेंत बहुमतानें पसार होणाऱ्या किंवा झालेल्या ठरावांविरुद्ध ज्यांचीं मतें आहेत असे लोक जर नको असले तर मग त्या सभेंत बहुमत तें कशाला पाहिजे? सभेच्या ठरावाविरुद्ध मतें असलेलीं माणसें ज्यांना सभेंत नकोशीं वाटतात त्यांना पार्लमेंटाच्या नियमांची माहिती नाहीं, असल्यास त्यांना ते आठवत नाहींत, असेंच म्हटलें पाहिजे. पार्लमेंटपुढें येणाऱ्या 'लायसेन्सिंग बिला' विरुद्ध असलेल्या लोकांना काढून दिलें तर त्याविरुद्ध मत देणारा कोणीच राहणार नाहीं—मग राहिलेल्यांचें एकमतच झालें, तें बहुमत कसचें? दोन पक्ष असले व त्यांतील एका पक्षाचे लोक कमी असले तर कमी लोक ज्यांत आहेत तो पक्ष आपलीं मतें देशांतील लोकांपुढें मांडतो व त्यांचीं मतें आपल्यासारखीं बनविण्याचा प्रयत्न करितो— अशा रीतीनें तो पक्ष प्रबल होऊन देशांतील बहुमत त्या पक्षाच्या बाजूचें होतें; आणि राष्ट्राची प्रगति होते ती अशाचमुळें होते. राष्ट्रीय सभेंतील बहुमत विवक्षित मताच्या बाजूला असलें तरी स्वातंत्र्यवादी वक्त्यास आपल्या मता-

च्या प्रवर्तनार्थ भाषण करण्याचा हक आहे. हा हक बुडवाल तेव्हां राष्ट्र बुडवाल, हें लक्षांत ठेवा. असें केलेंत तर राष्ट्रीय सभेंत सरकारी अधिकारीवर्गांसारखी ' ब्यूरॉक्रसी ' च झाली, असें म्हणावें लागेल; मग राष्ट्रीय सभेंत ' लोकमत ' जाहिर होणार नाहीं. तेव्हां, बहुमत अमुक आहे म्हणून त्या मताविरुद्ध असलेल्या लोकांचा सभेंत येऊन आपलीं मतें प्रतिपादन करण्याचा जो हक आहे तो आपण बुडविणार नाहीं व प्रगतीचा मार्ग कुंठित करून देशाचें नुकसान होऊं देणार नाहीं, अशी आशा आहे. इतकें बोलून मी आपली रजा घेतों.

आमची दुःस्थिती व त्यावर उपाय.

धुळें येथें ता. २७ एप्रिल ते १ मे १९०८ पर्यंत मुंबई इलाख्याच्या पंधराव्या प्रांतिक-परिषदेची बैठक झाली. या प्रसंगीं, परिषदेचें काम झाल्यावर एके दिवशीं रात्रीं खुल्या मैदानांत उमरावतीचे वकील लो. दादासाहेब खापर्डे यांच्या अध्यक्षतेखालीं लो. रा. टिळक यांचें दहा हजार श्रोत्यांसमोर जाहिर व्याख्यान झालें, तें येणेंप्रमाणें:—

अध्यक्ष महाराज आणि सभ्य गृहस्थहो ! आज या ठिकाणीं जो एवढा मोठा समूह जमला आहे त्याची—या सर्व लोकांची व माझी—ओळख घडण्याचा प्रसंग आला त्याबद्दल मी फार आभारी आहें. मला खानदेशांत असा प्रसंग आजपर्यंत आला नव्हता; तो या प्रांतिक परिषदेमुळें आला. येथें शहरांतील,खेड्यांतील,पाटील,कुळकर्णी,देशपांडे असे सर्व प्रकारचे लोक आले आहेत. अशा लोकांना शास्त्रांतील एखादी गोष्ट न सांगतां व्यवहारांतील सांगावी असा माझा विचार आहे. आपली स्थिति कशी आहे; बरी आहे कीं वाईट आहे, बरी असल्यास अधिक बरी कशानें होईल, वाईट असल्यास ती बरी होण्याकरितां काय करावें, याविषयानें बोलून आम्ही जें

कांहीं कार्य आरंभिलें आहे त्याविषयीं आपली सर्वांची सहानुभूति मिळवावी म्हणून मी आतां बोलणार आहे. माझें म्हणणें तुम्हांला पटलें तर तुम्ही आमच्या कार्याला मदत द्याल अशी मला आशा आहे. अलीकडे लोकांच्या मनांत एक विचार येऊं लागला आहे—मग ते लोक मुसलमान असोत, हिंदू असोत, ख्रिस्ती असोत, श्रीमान असोत, गरीब असोत, इनामतीचे असोत किंवा साधारण स्थितींतले असोत—त्या सर्वांच्या अडचणी एकच झाल्यानें त्यांच्यांत भेदाभेद राहिलेला नाहीं. आज जर कोणाचाही विचार केला तर तो विचार ब्राम्हण, कारकून, मुसलमान, ख्रिस्ती, यापैकीं सर्वांस लागू आहे. प्रांतिकसभेंतील भाषणांत रा. सा. झाळस यांनीं सांगितलें कीं इकडे १८१८ त इंग्रजी राज्य झालें. इंग्रजी राज्य झाल्यास ९० वर वर्षे होऊन गेलीं. या काळांत लोकांना खायला अधिक मिळूं लागलें का कमी, लोकांच्या पोटापाण्याची तजवीज अधिक चांगली झाली किंवा कसें, हें पहावयाचें आहे. आपण चार लोक जमलों तर एकमेकाला कुशल विचारीत असतो. मुलेंबाळें खुशाल आहेत काय, तुमची पोटापाण्याची व्यवस्था ठीक आहे ना, असें आपण विचारीत असतो. शेतकरी असल्यास गुरेढोरें कशी काय आहेत, वगैरे प्रश्न करतो. अशा प्रकारें आपल्या स्थितीसंबंधाचा आढावा वर्षांतून एकदां तरी घ्यावा अशी माझी इच्छा आहे. प्रांतिक परिषदेंत तरी हेंच केलें जातें. लोक पंढरपुराला जातात ते परलोकसुखाकरितां—आमचा हा जो प्रयत्न होत आहे तो या लोकांतील सुखाकरितां आहे. परलोक मिळविण्यास तरी मन स्वस्थ लागत असतें, खायला प्यायला लागत असतें, स्वस्थता लागत असते, सुख लागत असतें.हें ज्यांस असेल त्यांसच परलोकीं गति मिळेल. ज्याला खाण्यापिण्याचें सुख नाहीं त्याला मनाच्या अस्वस्थतेमुळें परलोकही लाभणार नाहीं. अशा तऱ्हेचा विचार आपण करतां काय ?—कधीं केला आहां काय ? जिल्ह्यांतील लोक जमवून असा विचार करण्याची पद्धत आपल्यांत रूढ झाली आहे असें मला वाटत नाहीं. पाऊस पूर्वीसारखा पडत नाहीं,

उत्पन्न होत नाहीं, पोटाला मिळत नाहीं, हा आपला अनुभव आहे. प्रांतिक सभेच्या अध्यक्षांनीं यासंबंधानें पुरावा गोळा केला आहे. शिवाय येथें शहरांतील व खेड्यांतील लोक आहेत; त्यांनीं आपला अनुभव आपल्या मनाला विचारावा. आपल्या सर्वांच्या मनांनीं जर एकच साक्ष पटविली तर 'पांचा मुखीं परमेश्वर' या न्यायानें तें सत्य समजण्यास हरकत नाहीं, व मग मी तरी निदान हें बोलेनच. इंग्रजी राज्यांत आह्मी दरिद्री झालों आहों हें खरें. ही आकाबाई इकडे कां आली? ही अवदशा आली कशी? हिला जर आह्मी बोलाविली नाहीं तर तिला घरांत घातली कोणी? आमचा तरी निदान हा दोष नाहीं. प्रत्येकाला वाटतें मला रोजगारधंदा मिळावा, खायला मिळावें. मग हें दारिद्र्य आलें कोठून? याचा विचार न केला तर ज्या जमिनीवर आमच्या वाडवडिलांनीं पोट भरलें त्या जमीनींत आह्मांला लवकरच जावें लागेल. सावकार लोक जसा वर्षास आढावा घेतात, नफानुकसान काय झालें हें पहातात, तसा आपल्या जिल्ह्याचा व प्रांताचा हिशोब आपण घेतला पाहिजे. असा हिशोब आपण पूर्वी घेत नव्हतों. तेव्हां, या देशांतील राजे–हिंदु व मुसलमान राजे–मुसलमान असले तरी ते येथें राहणारेच होते–रयतेची काळजी घेत. रयतेचें उत्पन्न कसें वाढेल याविषयीं ते काळजी वहात. यासंबंधीं राजानें जर काळजी घेतली नाहीं तर तो राजा कशाचा?—नाहीं तर त्याला आह्मीं कर कशाबद्दल द्यायचा? त्याचें आह्मी कर्ज खाल्लें आहे कीं काय? ज्या गोरगरीब अज्ञान लोकांना समजत नाहीं त्यांच्या हिताचा विचार पैसा घेणाऱ्या अधिकाऱ्यांनीं पाहिला पाहिजे. जे अधिकारी आमचे पैसे घेऊन आमची काळजी घेत नाहीत ते हरामाचे पैसे घेतात, असें ह्मटलें पाहिजे! इंग्रज सरकार येथें आलें तेव्हां थक्क होण्यासारखी गोष्ट नजरेस आली. इंग्रज सरकारानें भिल्लांचा दंगाधोपा बंद केला, शाळा काढल्या, वगैरे गोष्टी केल्या; यानें इंग्रजांविषयीं पूज्यबुद्धि वाढली. पूर्वीचे दंगे आठवल्यानें लोकांना नवीन स्थितीचें कौतुक वाटलें. या राज्यांत काठीला सोनें बांधून जावें, कोणाला त्रास नाहीं; या राज्यांत पक्षपात नाहीं,

हे राज्यकर्ते निःपक्षपाति आहेत; असा तेव्हांचा समज होता. मोठ्या उजेडाचा नवीन दिवा डोळ्यासमोर आला म्हणजे डोळे दिपून जातात व प्रथम बघवत नाहीं, पण कांहीं काळानें त्या दिव्यांतील दोषही दिसूं लागतात; तसें आतां झालें आहे. घी देखलें, पण बडगा नाहीं देखला, असें आतां वाटूं लागलें आहे. आमच्यांतील पंचायती होत्या त्या नाहींशा झाल्या, बलुत्यांची व्यवस्था होती ती राहिली नाहीं. कोष्टयांची स्थिती बिघडली. तेल्यांची स्थिति बिघडली. दारूचा प्रसार किती व्हावा हें सरकार ठरविणार ! तुम्ही दारु प्यायलीच पाहिजे असें सरकारचें धोरण दिसतें. दारूनें लोक नागावले जात असून कित्येक बायकापोरें या व्यसनाचे पायीं उघडीं पडलीं आहेत. यासंबंधानें सरकारकडे अर्ज केला तर सरकार आमचें ऐकत नाहीं. सरकारनें आम्हांला दारू पिण्याचा अधिकार दिला आहे ! इतर स्वातंत्र्य आतां आपल्याला नाहीं, पण या राज्यांत दारू प्यावयाचें स्वातंत्र्य मात्र मुबलक आहे ! पुण्यास दारूप्रीत्यर्थ ६—७ लाख रुपये दरसाल खर्च होतात. दर जिल्ह्यांत असा खर्च होतो. पुण्याची लोकसंख्या एक लाख तर दारूचें उत्पन्न सात लाख रुपयांचें ! पूर्वी जंगलांत गुरांना फुकट चरायला मिळत असे. राबाकरितां जंगलाचा उपयोग होत असे, याकरितां जंगलांत स्वेच्छेनें संचार करावयाला मिळत असे. आतां शेतकऱ्यास हें सारें विकत घ्यावें लागतें सरकारनें कायदा केला आहे—गुरांना फॉरेस्टाची मर्यादा समजली पाहिजे ! गुरू आंत गेलें तर मालकाला शिक्षा होते. फॉरेस्ट कांहीं सरकारनें विलायतेहून आणिलेलें नाहीं—जंगल, डोंगर, गवत, आमचें; पण एका हुकुमानें हें सगळें गेलें ! जंगलखात्याकडून गुरें कोंडलीं जातात—त्यांना खायला मिळत नाहीं. सुदैव समजा कीं गुरें बिचारीं दारू पीत नाहींत. तीं दारू प्यायला लागलीं असतीं तर काय झालें असतें आणि काय नाहीं हे कांहीं सांगतां येत नाहीं ! पाऊस पडावा तसा पडत नाहीं, म्हणून ' फॉरेस्ट ' राखण्यांत आलें. पण १८७९ त जंगलाचा कायदा झाला,

त्याला तीस वर्षे झालीं—यांत पावसाची सरासरी कमीच आहे. पावसाचा तोटा, गुरें नसल्यानें नांगरण्याची पंचाईत, चारा नसल्यानें गुरें जगणें मुष्कील, अशी स्थिति झाली आहे. शेतकऱ्याची स्थिति याप्रमाणें संकुचित होत चालली तरी—१८१८ सालापेक्षां दुप्पट तिप्पट सारा शेतकऱ्यांना द्यावा लागत आहे, हें निराळेंच. सारा दर पहाणीला चार पांच आणे वाढला व अशा दोन तीन पहाण्या झाल्या! जमिनीचे सारे वाढले, ते रोख द्यावे लागले। सावकार घरांत येऊं लागला, तेव्हां सावकार बुडाला तरी हरकत नाहीं पण सारा मात्र वेळेला भरला गेला पाहिजे, असें करण्यांत आलें. जी गोष्ट पहावी ती अंमाशीच येते. तुम्ही म्हणाल हा धंदा सोडावा व दुसरा करावा, पण दुसरा धंदा कोठें आहे? खानदेशांत कापूस आहे; पण त्याचें कापड विलायतेंस होतें. मग काय येथें कोष्टी नाहींत? का कापूस नाहीं? का कापड तुम्हाला करतां येत नाहीं? कोष्टी बुडाले व तेही शेतकी करायला लागले. तेल्यांच्या धंदा रॉकेलानें बुडविला. कुंभार व लोहार यांचा धंदाही करतां येईनासा झाला आहे. प्रजा वाढल्यानें दारिद्र्य वाढलें आहे. अशी स्थिति आतां किती दिवस राहणार व टिकणार? सोन्याचा धूर निघत असणाऱ्या राष्ट्रासही अशी स्थिति सहन होणार नाहीं. तो देशसुद्धां अशा स्थितींत भिकारीच होईल. तुमच्यावर हुकमत चालविणारा अधिकारी—कलेक्टर—तुमच्यापेक्षां अधिक शहाणा अगर अधिक बुद्धिमान असतो—ते शहाणे आहेत म्हणूनच तुमच्यावर राज्य करतात. तुमचे धंदे बुडाले तर ते तुम्हाला हे अधिकारी कां शिकवीत नाहींत? याचें कारण त्यांचें नुकसान होतें. एकाच बादशहाची प्रजा, पण त्यांत काळ्या-गोऱ्यांत भेद केलेला प्रत्यक्ष दिसून येतो. आमची स्थिति दिवसेंदिवस अधिकाधिक भिकार होत आहे. या खानदेशांत पूर्वी कोणी गाडीच्या चाकांना चांदीच्या धांवा लाविल्या होत्या असें माझ्या ऐकण्यांत आलें आहे. पण ती स्थिति आतां गेली! आतां शेतांतलें उभें पीक युरोपियन विकत घेतो. आमच्या देशांतलें सगळें धान्य आमच्या पोटांत गेलें तर आम्ही

उपाशी मरणार नाहींत, पण त्यांतील कितीतरी धान्य परदेशीं जातें! व्यापाऱ्यांची स्थिति अशीच आहे; त्यांचा धंदा बुडाला! ब्राह्मणांच्या नोकऱ्या इंग्रजांनीं घेतल्या. अशा स्थितींत लोकांनीं काय करावें? जगायचें का मरायचें? इंग्रज कातडीं पांघरीत असत तेव्हां आह्मी कपडे वापरीत होतों; त्या आमच्या स्थिति आज इंग्रजी राज्यांत अशी व्हावी हें दुर्दैव होय! आह्मी अन्नाला मोताद झालों आहों! या गोष्टी जर तुह्माला कळल्या, तुमच्या मनांत उतरल्या, तर तुह्मांला त्यावर उपाय सुचेल. पाऊस पडत नाहीं—यासंबंधानें आमच्या धर्माची समजूत अशी आहे कीं, राजाच्या कुवर्तनामुळें देशांत पाऊस पडत नाहीं. शिवाय सरकारानें धान्याचीं पेवें कां ठेवूं नयेत? सध्यांची दुःस्थिति बंद कशी करावयाची? हा प्रश्न आहे. सरकारानें दंगे मोडले, फौज ठेविली; सरकार बलिष्ठ आहे हें खरें; पण मामलेदार, पाटील, कुळकर्णी, हे सर्व आपले लोक असून हे जर सरकारला मिळाले नाहींत तर राज्य कधींही चालणार नाहीं. प्रस्तुतची राज्यपद्धति जर असह्य झाली असेल तर राज्यकारभाराच्या गाड्याला खिळ घालण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे. असें केल्याशिवाय अधिकारी वर्गाचें लक्ष आपल्या दुःस्थितीकडे व आपल्या गाऱ्हाण्याकडे लागावें तसें लागणार नाहीं. गुरें फॉरेस्टांत गेलीं ह्मणून कोंडणारे आम्हीं, पाटील आह्मी, कुळकर्णी आह्मी, मामलेदार व इतर अधिकारी आह्मीं, आणि इंग्रजांकरितां कढतोंही आह्मीच. तुह्मीच राज्य चालवीत आहां. आपल्या हातांतच स्वराज्य आहे. हें कळावयाचें व तें हातांतल्या हातांत ठेवावयाचें एवढेंच काय तें. स्वराज्य ह्मणजे सर्व कांहीं तुमचें तुह्मी आपल्या इच्छेनें ठरवावयाचें. जंगल किती व कोणतें राखावयाचें, दारूची विक्री किती होऊं द्यावयाची, वगैरे गोष्टी आपल्या आपण ठरवावयाच्या, याचें नांव स्वराज्य. आमचें इंग्रजांना ह्मणणें एवढेंच आहे कीं तुह्मी १५०० रु. घेत जा, पण मग तुह्मी गांवाच्या कामाकडे न पहाल तर बरें. कोणी परका मनुष्य एखाद्याच्या घरांत शिरून त्याचें खरें व पूर्ण हित कधीं करूं शकत नाहीं, हा सर्वमान्य सिद्धांत आहे. या सिद्धांताप्रमाणें पहातां राज्यकारभारांत रयतेच्या

हिताकरितां रयतेच्या मताप्रमाणें व्यवस्था होणें जरूर आहे. पण हें मायबाप सरकार येथें आपल्याच मताप्रमाणें आमचें हित करावयास लागलें आहे! पण मुलाला तरी मालमत्तेचा अर्धा वांटा द्यावाच लागतो! स्वराज्य झालें म्हणजे दारु नाहींशी झाली तर उत्पन्न कमी होईल; मग हो कसें? असें कोणी म्हणतील. यास उपाय एवढाच कीं, मोठमोठे पगार जे घेतात त्यांना अर्धा पगार द्यावा! सर्वांनीं लहान-थोडा-पगार घ्यावा, आणि कांहीं थोड्या लोकांनीं मोठा पगार घ्यावा हा अन्याय आहे. कापूस आमचा व धोतर त्यांचें, असें सध्यां आहे. शेण आमचें व गवऱ्या त्यांच्या असें होऊन डबेच्या डबे शेण भरून तिकडे जाईल व तिकडून गवऱ्या बनून येतील; त्या बिनधुराच्या 'वः काय छान जळतात!' म्हणून तुम्ही जाळाल, असा प्रसंग येण्याचा संभव आहे. या गोष्टी कुंभारापासून तों शिंप्याला, न्हाव्याला, वगैरे सर्वांना कळल्या पाहिजेत. न्हाव्याला वस्तरे विलायती, स्त्रियांच्या बांगड्या विलायती, मग तुम्हीं काय करणार! जमीन नांगरण्याचा काय तो हक्क आतां राहिला आहे; पण तो सुद्धां एक फूट खोल नांगरण्यापुरताच आहे. बाकी त्या खालीं जमीनींत कांहीं सांपडल्यास तें सरकारचें! अशा स्थितींत कोणता देश भिकारी होणार नाहीं? अशा स्थितींत इंग्लंडही भिकारी होईल. नाहीं तरी इंग्लडांत कोळसा व लोखंड याखेरीज काय आहे? ज्युलिअस सीझरनें देखील या देशांत नुसतें बर्फ पसरलेलें पाहून त्यास 'श्वेतद्वीप' असें नांव ठेविलें होतें. ब्राह्मणच सरकारच्या अधिकाराची अम्मलबजावणी करतात, असा आक्षेप आहे, व तो बहुतांशीं खराही आहे. मामलेदार, भागकारकून बहुधा ब्राह्मणच असतात;पण यांच्यामागें बागुलबोवा असतो, त्याला हे भितात. सरकारला आकार नाहीं, सरकारला बोलवत नाहीं, तुम्ही बोलला तर सरकार तें ऐकत नाहीं. सरकार निराकार निर्गुण असें झालें आहे. या गोष्टीचें सर्वांस ज्ञान व्हावें म्हणून राष्ट्रीय, प्रांतिक व जिल्हा-सभा आहेत. हें सारें कोणातरी एकट्याकरितां नाहीं, मी आपलें पोट भरण्याकरितां येथें आलों नाहीं. तुमची व्यवस्था तुमच्या हातांत आली पाहिजे, आणि तुम्ही

निश्चय केलात तर काय होणार नाहीं? इतक्या लोकांना वाटलें कीं आमची व्यवस्था आह्मी पहावी, तर मग काय होणार नाहीं? परमेश्वर जसा तुमच्याजवळ आहे, त्याचप्रमाणें हा मार्गही तुमच्याजवळ आहे. तुह्मी निश्चय केला पाहिजे, भीति धरतां कामा नये. असें होईल तेव्हां तुमची ऊर्जितावस्था येईल. **जें हवें आहे तें प्राप्त करून घ्या, आणि नको असेल तें नको ह्मणा; जुटीनें वागा, ह्मणजे तुह्मांला यश मिळेल.** परमेश्वर दुःखानें गांजलेल्यांचा सहाय्यकारी आहे; तो गरीबांचा वाली आहे. **देशाला विसराल तर एकएकटे मरून जाल.** जुटीनें वागलें पाहिजे—पुढाऱ्यांना तुमचें सहाय्य पाहिजे. जूट पाहिजे, मग ती तीस कोट मुंग्यांनीं केली तरी त्या हत्तीला जेरीस आणतील! तुमच्या पूर्वजांनीं धैर्याचीं, शौर्याचीं, इभ्रतीचीं अनेक कामें केलीं आहेत; त्यांचें विस्मरण होऊं देऊं नका. **स्वदेशीचा स्वीकार करा; परदेशीला तिरस्कारानें दूर सारा,** स्वदेशी व्रताची शपथ घ्या, त्याचें स्मरण ठेवा, इतकें सांगून व माझें भाषण इतका वेळ शांतपणें ऐकून घेतलेंत याबद्दल आभार मानून पुरें करतों.

श्री शिवाजी महाराज व परिस्थितीचें बंड.

शनिवार ता. २ मे १९०८ इ० रोजीं सायंकाळीं, आकोला (वऱ्हाड) येथें गांवाबाहेरील रा. फडके यांच्या मैदानांत श्री शिवाजी उत्सवाचे निमित्त लो० रा. टिळक यांचें वऱ्हाडांतील निरनिराळ्या ठिकाणाहून आलेल्या दहा हजार श्रोत्यांसमोर व्याख्यान झालें. तें येणेंप्रमाणें:—

देशबांधवहो, आजच्या सुप्रसंगीं महाराष्ट्रांतील कोणत्या तरी ठिकाणीं शिवजयंतीच्या उत्सवाला मला हजर राहतां आलें याबद्दल मला समाधान वाटतें. आतां जो आपण माझा गौरव केलात तो माझा गौरव नसून आजच्या प्रसंगाचा, आजच्या उत्सवाचा, त्यांत ग्रथित झालेल्या तत्त्वांचा, तो

गौरव झालेला आहे, असें मी समजतों. शिवाजी उत्सवाचा भाट या नात्यानें मी आज येथें उभा आहे. शिवाजी उत्सव सुरू होऊन बारा तेरा वर्षे झालीं. त्यावर जे जे आक्षेप व विघ्नें आलीं त्यांचें निरसनही झालेलें आहे. कित्येकांना या उत्सवांत सामिल होणें एक प्रकारचें धोक्याचें वाटतें. कदाचित् ही खोड त्यांच्या बरोबरच नाहींशी होणारी असेल! आमच्यांत अशी म्हण आहे कीं, जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाहीं; तसली ही खोड असेल! तथापि अकोल्यासारख्या ठिकाणीं या उत्सवानिमित्त एवढा समाज जमला आहे, हें पाहून कोणासही आनंद झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. उत्सव पुष्कळ आहेत. पशूंचाही उत्सव असतो, गुरांच्या दिवाळीविषयीं आपण ऐकलेंच असेल. बैलांना काम दिलें नाहीं, त्यांच्या शिंगांना रंग लावला व गोंडे बांधले, त्यांना वाजत गाजत नेलें, एक दिवस विश्रांति दिली, म्हणजे पशूंचा उत्सव संपला. अशा प्रकारचे उत्सव करण्याचा उपक्रम कांहीं लोकांनीं केला होता. हे उत्सव वास्तवीक पशूंचे नसतात तर पशूंच्या यजमानांचे असतात. ज्ञान, ईर्षा, मनाच्या वृत्तींत सुधारणा होणें, वगैरे कांहीं गुरांसंबंधानें होत नाहीं. राष्ट्रांतील लोक पशू झाले म्हणजे ते जो उत्सव करतात तो त्यांच्या यजमानांचा उत्सव होय. एखादा अधिकारी आला म्हणजे त्याच्यामागें जो मेळा गोळा करून नेला जातो व जो उत्सव केला जातो तो या प्रकारचा असतो. उत्सव सर्वांना पाहिजे असतात. बारा महिने काबाडकष्ट करून एक दिवस विश्रांति घ्यावीशी वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. यांत कोणी आडकाठी आणूं म्हणेल तर तें शक्य नाहीं. याकरितां आपल्या धर्मप्रवर्तकांनीं अनेक सण उत्पन्न करून ठेविले आहेत; यांतील बीज काय? संसारांतून निघून मन उल्लसित व्हावें, सत्कृत्याकडे प्रवृत्ति व्हावी; आपल्या जातीकरितां, आपल्या धर्माकरितां, आपल्या देशाकरितां, कांहीं करण्याची बुद्धि उद्बुद्ध व्हावी, हा या उत्सवांचा हेतु आहे. आपण रामनवमी करितों, कृष्णजयंती करितों, शंकराचार्यांचा उत्सव करतों; हें आपण केवळ चैनीकरितां करीत नाहीं, केवळ विश्रांतीकरितां करीत नाहीं,

रामाकरितां करीत नाहीं, कृष्णाकरितां करीत नाहीं, किंवा शंकराचार्याकरितां करीत नाहीं. आपल्यांत शहाणपणाचें, विद्वत्तेचें, किंवा कर्तृत्वाचें कांहीं बीजारोपण व्हावें म्हणून आपण हे उत्सव करतों. पशूंच्या व माणसांच्या उत्सवांतील फरक लक्षांत ठेऊन उत्सवांमध्यें सदबुद्धीनें अंतःकरणें प्रासलीं जाऊन राष्ट्रांतील लोक कर्तव्याला लागतील अशा प्रकारचा जो उत्सव करण्यांत येतो तो उत्सव सर्वमान्य व प्रिय होऊन राष्ट्राचे कल्याणाला कारण होत असतो. शिवजयंति हा त्यांतील एक उत्सव आहे. यावर कदाचित् आपण विचाराल कीं, रामचंद्रापेक्षां किंवा कृष्णापेक्षां शिवाजीची योग्यता अधिक किंवा तितकीच आहे काय ? असा जर प्रश्न कराल तर त्याचें उत्तर मी ' होय ' असेंच देणार. यांत एक मुद्दा आलेला आहे; तिकडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. रामचंद्राचें वर्णन प्राचीन असल्यानें त्यांच्या वर्णनाची योग्यता शिवाजीचे वर्णनाइतकी असली तरी मनावर संस्कार करण्याचे कामीं त्यांची योग्यता कमी आहे. उदात्त विचार, देशाविषयींची कळकळ, हीं उत्पन्न होण्याला शिवाजीचे चरित्राइतकें दुसरें चरित्र साधनीभूत होत नाहीं. पदार्थविज्ञानशास्त्राचा नियम आहे कीं, वस्तु पृथ्वीपासून जितकी दूर दूर जाईल त्याच्या वर्गाचे मानानें पृथ्वीचें त्या पदार्थावरील आकर्षण कमीकमी होत जाईल. या नियमाप्रमाणेंच अगदीं प्राचीन काळच्या अवतारी माणसाचें चरित्र त्या मानानें अलीकडल्या अवतारी पुरुषाच्या चरित्रापेक्षां कमी प्रमाणानें इष्टफलदायी होत असतें. शिवाजीला महाभारतापासून स्फूर्ति आली; आह्मांला त्यांच्या चरित्रापासून आली पाहिजे. शिवाजीचें चारित्र इतकें मनोहर, इतकें चित्तवेधक व विशेषेंकरून महाराष्ट्रांतील लोकांना इतकें स्फुरण आणणारें आहे कीं, तितकें दुसऱ्या कोणाचें चरित्र नसेल. राष्ट्राला एकवट करणारा, सजीव करणारा व स्फूर्ति उत्पन्न करणारा शिवाजीसारखा पुरुष महाराष्ट्रीयांत सांपडणें कठीण आहे. आपण आज येथें चैनीकरितां जमलों नाहीं, शिवाजीचे चरित्रापासून राष्ट्राला उपयोगी पडेल असें जर कांहीं आपणांस शिकतां आलें तर तें शिकण्याकरितां आपण आज येथें जमलों आहों. शिवाजीचे चरित्रांत एवढें मोठें

काय आहे ? हें चरित्र शाळेंतील मुलांना माहीत आहे. पण सन १६२७ त शिवाजी जन्मला आणि १६८० त मृत्यु पावला, तो एक डोंगरांतील लुटारू होता, चोऱ्या करून त्यानें राज्य मिळविलें, असें शिक्षण त्यांस दिलें जात आहे. आणि हें शिक्षण कोणाला दिलें जातें म्हणाल, तर शिवाजी महाराज व त्यांचे साथीदार यांचे वंशजांना दिलें जातें ! हा निंद्य प्रकार अलीकडे कमी झाला आहे, हें राष्ट्राचें सुदैव होय. गेल्या दोनतीनशें वर्षांत हिंदुस्थानांत—महाराष्ट्रांत—जे उत्तम पुरुष निपजले, त्यांत शिवाजी महाराज हे अग्र-गण्य होत. पशूंच्या व माणसांच्या उत्सवांतील भेद मी आत्तां सांगितलाच. पशु व माणूस यांतील भेद सुभाषितांत सांगितला आहे कीं "आहारनिद्रा भयमैथुनंच सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्" खाणें, झोंप, भय व मैथुन या गोष्टी मानवांना व पशूंना सारख्या आहेत. धर्म हाच कायतो मानवांचा विशेष आहे. ज्यांना धर्म नाहीं ते पशुच समजावयाचे. हा धर्म काय, त्याचे रक्षण कशाला म्हणतात, व त्याची वृद्धि कशी करावयाची, हें आपण शिवाजीच्या चरित्रापासून शिकलें पाहिजे. धर्म तेव्हां कोठें गेला होता कीं काय ? नाहीं.. पण माणसें तेव्हां पशू झालीं होतीं. त्या पशूंचीं शिवाजीनें पुढें माणसें बन-विलीं, म्हणून त्याला धर्म-संस्थापक अशी संज्ञा मिळाली. राष्ट्रां-तील लोकांचें मन जेव्हां अनाथीं होतें, लोक जेव्हां घोरत पडतात, भयानें ग्रासले जातात, तेव्हां तें राष्ट्र पशूंचें म्हणून गणलें जातें. तीस कोटी-त्या-वेळीं कदाचित् वीस कोटी असतील-लोकांची स्थिति त्यावेळीं यासारखी होती. राजांनी दिलें तें घेऊन स्वस्थ रहावें, त्यांचे अधिकार आपण घेण्याची इच्छा करूं नये, अशी तेव्हां लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति होती. स्वतंत्र होण्याची बुद्धि तेव्हां मावळली होती. अशा वेळीं महाराष्ट्रालाच नव्हे तर सर्व हिंदु-स्थानाला स्वतंत्रतेचा मार्ग ज्यांनीं खुला करून दिला ते आजच्या उत्सवाचे नायक होत.

लोकांचें मन हल्लीं द्विधा झालेलें आहे. सरकार जें चतकोर, आठ आणे दहा आणे स्वातंत्र्य देईल तें घेऊन आपण स्वस्थ रहावें, पूर्ण स्वातंत्र्य

मागणें हा निव्वळ वेडेपणा होय, चार आणे कमी स्वातंत्र्य आपल्यास पुरे, असें मानणारा एक वर्ग आहे. हलीं मवाळ व जहाल किंवा मवाळ व राष्ट्रीय पक्षाचे लोक यांतील भेद याचमुळें माजला आहे. कोणाला खरें स्वातंत्र्य पाहिजे, तर कोणाला चार आणेच पाहिजे. हा दुसरा विचार घातुक आहे. मनुष्याच्या मनांत ज्या उच्च वृत्ति उचंबळतात त्या अमुक मर्यादेपर्यंतच पुरे असें ह्मणणें ह्मणजे त्या मनोवृत्तींना वाईट मर्यादा घालून देणें आहे. मोर्लेसाहेब ह्मणतात कीं, चांदोबा मागूं नका. सात हजार कोसांवरून शांतता राखण्याकरितां परमेश्वरानें सामर्थ्यवान् लोकांना पाठविलें आहे. त्यांचा अव्हेर करूं नका, चार आणेही स्वातंत्र्य मागूं नका, ते देतील तें घेऊन त्यांच्याशी गोडीगुलाबीनें रहा, असें त्यांचें ह्मणणें आहे. शिवाजीचे चरित्रांत यांस उत्तर आहे. महत्वाकांक्षा कोठवर न्यावी, स्वतंत्रतेचा प्रयत्न किती करावा; याचा विचार आपण दोन तीनशें वर्षांपूर्वीच्या शिवाजीच्या चरित्रापासून करावा. **शिवाजी व त्यांचे वडील यांतील जो वाद तोच मवाळ व जहाल यांमधील वाद आहे.** शिवाजी महाराज पराक्रमी होते, पण त्यांचे वडील शहाजी हे कांहीं कमी पराक्रमी नव्हते. त्यांनीं राज्यें कमावलीं पण तीं विजापूर व अहमदनगर येथील राजकर्त्यांचे पायीं अर्पण केलीं ! त्यांचें मत असें होतें कीं त्या वेळचा काळ स्वातंत्र्याला योग्य नव्हता. कोठे अहमदनगरचे व विजापूरचे शिपाई, त्यांचे सैन्य किती मोठें, व त्यांची तयारी केवढी ! त्यांचे घोडे किती चांगले, त्यांच्याजवळ पैसा किती, याचा विचार करा, असें शहाजी ह्मणत असत. शहाजीनें आपलें बळ, आपला पराक्रम, व आपलें तेज अहमदनगर व विजापूर येथील राज्यकर्त्यांकरितां खर्च केलें. चांगल्या विद्वान व पराक्रमी लोकांना कित्येकदां वाटत असतें कीं, परिस्थिति मोठी वाईट आहे. तीपुढें काय चालणार? महाराज, **परिस्थितीचें हें बंड आपण प्रथम मोडून टाकलें पाहिजे.** परिस्थिति परिस्थिति ह्मणजे काय? मी करीन ती परिस्थिति, अशी बुद्धी असावी ' क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे.' जो माणूस असतो तो परिस्थिति बदलवितो. कवीनें रामचंद्राचें उदाहरण घेतलें

आहे. रामचंद्राचे वेळीं परिस्थिति काय होती?त्यांना' विजेतव्या लंका ' ह्मणजे लंका स्वाधीन करून घ्यावयाची होती.हिंदुस्थानभर प्रवास करून हिंदुस्थानाबा-हेरचें बेटांत त्यांना जावयाचें होतें. मध्यें समुद्र होता. त्यावरून जाण्यास नौका किंवा आगबोट नव्हती,तर,'चरणचरितव्यो जलनिधिः'अशी स्थिति होती.इतकें करूनही ' रिपुः पौलस्त्याढ्यः' ह्मणजे शत्रु रावणासारखा मोठा बलाढ्य होता. रामचंद्राला साह्य करावयास कोणी मोठे होतें काय ? साह्य करावयास माकडें होतीं. माकडांचे साह्यानें बलाढ्य शत्रूंचा नाश करावयाचा होता. अशी मोठी दुर्धर स्थिति होती. पण ' तथाप्येको रामः सकलमवधीद्राक्षस-कुलम् ' ह्मणजे एकट्या रामचंद्रानें माकडांच्या साह्यानें सर्व राक्षसांचें निर्दालन केलें. राक्षसांचीं सर्व कुलें बुडवून टाकिलीं. जो मोठा पुरुष असतो, तो आपल्या पराक्रमानें सर्व कांहीं घडवून आणतो. तुह्मी लक्षांत आणा कीं, शिवाजीचे काळीं उत्तर-हिंदुस्थानांत दिल्लीस मोग-लसत्ता प्रबल होती. दक्षिणेस अहंमदनगर व विजापूर हीं पुढें येऊन विज-यानगरचें राज्य लयाला गेलें होतें. राष्ट्रांतील लोक नाउमेद झाले होते. मा-वळ्यांकडे पाहिलें तर या माकडांनीं शिवाजीला काय मदत केली असेल, असें तुह्मांला वाटेल. पण शिवाजीनें परिस्थितीविषयीं तक्रार न करतां किंवा लो-कांना दोष न लावतां देशाला स्वतंत्रता मिळवून देऊन सर्व लोकांना किता घालून दिला. यांतील बीज काय ? एकच. स्वतःवर विश्वास व लोकांवर विश्वास.अलीकडे एक तऱ्हा निघाली आहे.आम्ही तयार आहों,पण लोक तयार नाहींत; ते अज्ञान आहेत,त्यांजकडून कांहींही व्हावयाचें नाहीं; त्यांना सरकारनें सक्तीनें शिकवावें,ते शिकल्यावर मग पाहूं;असें ह्मणणारे लोक निघाले आहेत.याचा अर्थ स्वतःचे कर्तबगारीवर व इतरांचे कर्तबगारीवर भरंवसा नाहीं! लोक अज्ञान आहेत, त्यांची तयारी नाहीं, अशी ओरड ऐकूं येते. ही ओरड ज्यांनीं सुरू केली त्यांना हें ठाऊक नाहीं काय कीं इंग्रजांचें राज्य आमच्याच लोकांनीं चाल विलें आहे ? ज्या लोकांच्या मदतीनें राज्य चाललें आहे, त्यांनीं मनांत आण-लें तर—ही इच्छा उत्पन्न होणें हें त्यांच्या पुढाऱ्यांवर अवलंबून आहे—

काय होणार नाहीं ? स्वराज्य ह्मणजे आपलें राज्य. तें आपलें आहे, आपल्या-जवळ आहे. तें कोणी कोणाला देत नसतो. प्रयत्न करा,आपल्या पायांवर उभे रहा. तें तुमच्याजवळ आहे. तें कांहीं आकाशांतून पडत नाहीं. एके दिवशीं सकाळीं उठल्याबरोबर स्वराज्याचा पाऊस पडलेला दृष्टोत्पत्तीस आला, असें कधीं होणार नाहीं. प्रयत्नानें, जुटीनें, निश्चयानें, ही गोष्ट घडून येणार आहे. स्वराज्य शब्दाची उत्पत्ति शिवाजीचे वेळीं झाली. या उत्सवास बारा वर्षांपूर्वी सुरवात झाली; व उत्सव सुरू झाल्यानंतर बारा वर्षांनीं राष्ट्रीयसभेंत ' स्वराज्य ' शिरलें. स्वराज्याची कल्पना महाराष्ट्रांतील पूर्वजांनीं आह्मांस दिली आहे. नुसतें स्वातंत्र्य मागावें कीं पूर्ण स्वातंत्र्य मागावें, याचा विचार करीत बसणें ह्मणजे हातांत असलेलें कडें सोन्याचें का लोखंडाचें हें समजून घेण्याकरितां सोनाराकडे जाण्यासारखें आहे. स्वराज्य हें अंतिम साध्य असें ह्मणतात. मी ह्मणतों हा आमचा नैसर्गिक हक्क आहे. स्वराज्याची कल्पना आमच्या अंगांत खेळलेली आहे. अग्नीवर भस्म किंवा राख जमलेली असली तरी आंत ज्याप्रमाणें विस्तव असतो, त्याप्रमाणें स्वराज्याच्या कल्पनेचें आह्मांला कांहीं काळ विस्मरण झालें असलें तरी ती कल्पना अद्याप महाराष्ट्रांत जिवंत आहे; असें ज्यांनीं सिद्ध केलें त्यांचा आज उत्सव आहे.त्यांचें सांगणें जर आपण ऐकिलें तर देश चढणीला लागावयाला वेळ लागणार नाहीं. बांधवहो! मी नवी गोष्ट सांगत नाहीं.आपणांस स्वराज्याच्या कल्पनेचें विस्मरण झालें होतें,तें होऊं नये ह्मणून पुढाऱ्यांनीं प्रयत्न करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे, व तसें थोडेंबहुत होऊं लागलें आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. स्वराज्यासंबंधानें एवढ्या समाजाला उपदेश करणें एक प्रकारें धोक्याचें आहे, व ह्मणून कित्येक लोक यासंबंधानें बोलण्यास कांकूं करतात. पण मनुष्याला कान व नाक असतात त्याप्रमाणें त्याचे बरोबरच स्वातंत्र्याची कल्पनाही उत्पन्न झालेली असते. ज्याला स्वातंत्र्य हें नैसर्गिक वाटत नाहीं तो पशू समजावा. स्वराज्य हें अंतिम समजणें, मनुष्याची अंतिम वासना कोणती असावी हें सांगणें यांत राजद्रोह नाहीं, असें खुद्द मोर्लेसाहेबांनीं सांगितलें आहे. Faiths and aspirations हीं

पिनलकोडाच्या मर्यादेंत येत नाहींत. आपली स्थिति बिघडेल, सरकार सतावेल, आपल्या घरापेक्षां अधिक वाईट ठिकाणीं रहावें लागेल, अशी कित्येकांस भीति वाटते, ती व्यर्थ आहे. संकटें मुळींच येणार नाहींत असें नाहीं. पण संकट कोणास चुकलें आहे ? रामचंद्राचे ग्रह उच्चीचे होते तरी त्याची बायको चोरीला गेली; यापेक्षां त्यावर जास्त संकट काय यावयाचें होतें ? संकट मनुष्यांना भिवविण्याकरितां येत असतें. संकटें मनुष्यानें निर्माण केलेलीं असोत वा परमेश्वरानें निर्माण केलेलीं असोत. त्यांना तोंड देणें व त्यांतून पार पडणें यानेंच पराक्रमी माणूस दिसून येत असतो. आपली कसोटी पाहण्याकरितां परमेश्वर संकटें पाठवितो. त्यांची आपण वाट पाहिली पाहिजे. मजवर संकट कधीं येईल व माझी कसोटी केव्हां उतरेल अशी सारखी उत्कंठा लागून राहिली पाहिजे. "विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजंति " यांतील रहस्य हेंच होय. **विघ्न न येतां गोष्ट तडीस गेली तर त्यांत पुरुषार्थ तो काय ?** विघ्नें बाजूला सारून जे यश मिळवितात तेच खरे पराक्रमी पुरुष होत. श्री शिवाजी महाराज तसे होते. आपल्या लोकांना स्वराज्य व स्वतंत्रता मिळवून देण्याचे प्रयत्नांत त्यांजवर अनेक संकटें आलीं, ते कैदेंत पडले, त्यांना डोंगरांत रहावें लागलें व अनेकदां माघार घ्यावी लागली ! वडिलांच्या आज्ञेची त्यांनीं पर्वा बाळगिली नाहीं व आपलें अवतारकृत्य केलें. **जेव्हां बुद्धि उच्च असते, देशप्रीतीनें जेव्हां कार्याला प्रारंभ झालेला असतो, तेव्हां संकटांचें कांहीं वाटत नाहीं,** हें शिकण्यास योग्य उत्सव शिवाजी महाराजांचाच होय.

शिवाजीसारखें आम्हांला करावयाला सांगतां कीं काय? असा कोणी प्रश्न करतात. याचें निरसन पूर्वी अनेकवार झालेलें आहे. **शिवाजीनें केलें तसें तंतोतंत करा असें आम्हीं सांगतों म्हणून कोणाचा समज असल्यास तो काढून टाका.** वैश्वदेवाचे वेळीं बापाचा कासोटा सुटत होता, म्हणून मुलानें आपला मुद्दाम सोडणें हें जितकें मूर्खपणाचें आहे, तितकेंच हें मूर्खपणाचें आहे. हल्लींच्या परिस्थितींत योग्य तें कार्य करा. परिस्थितीला न जुमानतां राष्ट्राला

वळण देणें हें अवतारी माणसांचें कर्तव्य आहे. परिस्थितीवर आपला पगडा बसविणें, तिचें आकलन करून तिला वळण देणें, हें महापुरुषांचें लक्षण आहे. दोनशें वर्षांपूर्वीची निराशेची व अंधःकाराची स्थिति सध्यां आली आहे. आमच्यानें कांहीं होणार नाहीं, असें सर्वत्र वाटत आहे; आणि आमच्यांतील शहाण्यांना चिंता पडली आहे कीं, राष्ट्र आतां वर येणार कीं खालीं जाणार! अशा परिस्थितींतून एकदां आह्मी वर आलों आहों. ही परिस्थिति ज्यांनीं बदलविली त्यांचें रक्त तुमचे अंगांत खेळत आहे. तुह्मी त्यांचे वंशज आहां. तेव्हां परिस्थितीनुसार त्यांना अनुसरा.

इतर देशांत असे थोर लोक झाले नाहींत असें नाहीं. अमेरिकेचा वॉशिंग्टन् असाच पुरुष होता. पण शिवाजीच्या धैर्याकडे पहावयाचें तें एवढ्याचकरितां कीं शिवाजी आपल्यांतला असून त्यानें महत्कार्य केलें. **दुसऱ्यांचीं मुलें सुरेख असून आह्मांला काय उपयोग?** लॉर्ड क्लाईव्हचा उत्सव आपण कां करीत नाहीं? लॉर्ड क्लाइव्ह याच्या स्मारकाचा उपक्रम लॉर्ड कर्झन यांनीं केला आहे. त्यांना जितका क्लाइव्ह प्रिय त्यापेक्षां शिवाजी महाराज महाराष्ट्राला शत, सहस्र नव्हे, तर लक्षपट प्रिय असले पाहिजेत. शिवाजीनें परकीयांवर सत्ता मिळवून आपलें वैभव गाजविलें नाहीं. कोणी ह्मणतात शिवाजीची नीति चांगली नव्हती; पण क्लाइव्हची नीति कोठें चांगली होती? उमीचंदासंबंधाची गोष्ट सोडून दिली तरी हे लोक येथें येऊन त्यांनीं जें येथील लोकांवर आपलें ओझें घातलें तें काय ह्मणून? असो. हा ऐतिहासिक वादाचा प्रश्न आहे. माझी अशी विनंति आहे कीं, आपल्या पूर्वजांची किंमत कमी करूं नका. शिवाजीउत्सव करणें हा जर राजद्रोह असेल तर शिवाजीची किंमत कमी करणें हा आपले जन्मभूमीसंबंधानें मातृगामीपणा करणें आहे. राजद्रोहाचें सोंग कोठवर न्यावें, विशेषतः परकीय राज्यांत कोठवर न्यावें, याचा विचार सूक्ष्म आहे. तो ज्याला करतां येत नाहीं त्यानें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, स्वराज्यावरील प्रीति ही नुसत्या शांततेच्या प्रीतीपेक्षां अधिक किंमतीची आहे. आपल्या पूर्वजांनीं कर्तबगारी

केली असतां जो कायम दास्याचा उपदेश करतो तो आपल्या हातांनीं आपल्या देशबांधवांचे पाय कांपतो, असें समजावें. स्वराज्याचे इच्छेनें ज्यांचीं मनें प्रासून टाकिली नाहींत त्यांचे उत्सव पशूंच्याप्रमाणें त्यांचे ह्या त्या काळीं जे जे यजमान असतील त्यांच्याकरितां असतात. स्वराज्य आणि देशप्रीति, पराक्रम—परिस्थिति जिंकून पराक्रम करणें—हें शिवाजीच्या चरित्राचें रहस्य आहे; किंबहुना हा त्या चरित्राचा जीव कीं प्राण आहे. शिवाजी उत्सवासारख्या प्रसंगीं तुमचीं अंतःकरणें उज्वल देशभक्तीनें भरून गेलीं पाहिजेत. दोनशें वर्षांपूर्वीची गोष्ट आहे; ती फार प्राचीन नाहीं. तुह्मी ह्मणाल तो अवतारी पुरुष होता. होय, होता. पण तो आपल्यांतलाच ना! जेव्हां जेव्हां जरूर पडते तेव्हां तेव्हां मानवाचे रूपानेंच परमेश्वर अवतार घेत असतो. ' परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ' ॥ असें श्रीमद्भगवद्गीतेत सांगितलें आहे जेव्हां राजे वाईट वर्तन करूं लागतात तेव्हां परमेश्वर अवतार घेतो. संकटांत लोकांचा हा हक्क आहे, ईश्वराजवळ मागणी करण्याचा आपला हक्क आहे, किंबहुना त्याचा पदर धरून आपलेकडे त्याचें लक्ष ओढून घेण्याचा आपला हक्क आहे. आज दहा हजार, वीस हजार वर्षे ह्मणा, त्यानें हिंदुस्थानाचें रक्षण केलें आहे. विश्वास ठेवा. विश्वाच्या रहाटगाडग्याचें मनन करा. तुमच्या पूर्वजांनीं पूर्वीं जी कामगिरी केली त्याचें स्मरण ठेवून एकीनें व धैर्यानें कामाला लागा; ह्मणजे अंतिम साध्य जवळ आहे. भाव व निष्ठा असल्यानें काम होत असतें. तो भाव असूं नये ह्मणून कित्येकांचा प्रयत्न आहे. कित्येकांनीं स्वार्थामुळें, कित्येकांनीं भीतीमुळें आणि कित्येकांनीं कावेबाजपणामुळें असा प्रयत्न चालविला आहे. स्वार्थ, भीति किंवा आशा यांनीं प्रेरित झालेल्या लोकांच्या ह्मणण्याकडे लक्ष न देतां पूर्वजांचे पराक्रम आठवून—त्यांचेच रक्त आपले अंगांत खेळत असून त्यांनीं केलेली कर्तबगारी करून दाखविण्याचें सामर्थ्य आपणांत आहे अशी मनाची खात्री ठेवून—काम केल्यास परमेश्वर आपणांस यश देईलच देईल. सर्वांत प्राचीन धर्म व सर्वांत प्राचीन देश आपलाच आहे. आपली ओळख करून घ्या,

प्रयत्न करा, ह्मणजे शिवाजी महाराजांच्या व श्री समर्थ रामदास स्वामींच्या कृपेनें आणि परमेश्वराच्या सहाय्यानें आपली इच्छा पूर्ण होईल, अशी आशा प्रदर्शित करून मला जें सांगावयाचें होतें तें पुरें करतों.

आमची दुःस्थिती व आमचें प्राप्तव्य.

रविवार ता. ३ मे १९०८ इ॰ रोजीं-अक्षयतृतियेचे दिवशीं सायंकाळीं, आकोला (वऱ्हाड) येथें गांवाबाहेरील रा. फडके यांच्या मैदानांत लो. रा. टिळक यांचें भाषण झालें, तें येणें प्रमाणें:—

आपण आतांपर्यंत जीं तीन भाषणें ऐकलीं त्यापेक्षां अधिक चांगलें अगर अधिक बोधप्रद भाषण मजकडून होईल, असें मला तरी वाटत नाहीं. तथापि माझ्याकडे जो अधिकार दिला आहे त्याचा मान राखून मला बोललें पाहिजे. मी आपणांस काल सांगितलें कीं, शिवाजी महाराजांनीं देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिलें, ही त्यांच्या आयुष्यांतील मुख्य गोष्ट होय. तुह्मी स्वातंत्र्यास पात्र आहां हें त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें. अगदीं अंतिम प्राप्तव्य ह्मणजे पूर्ण स्वातंत्र्य कीं निम्में स्वातंत्र्य पाहिजे, याबद्दलचा तंटा शहाजी व शिवाजी महाराज यांमध्यें होता. अलीकडेही असाच चमत्कार झालेला आहे. मनुष्य व पशु यांमधील भेद मी आपणांस काल सांगितला. नांगराचा बैल गाडीला जुंपला तर त्यास थोडें अधिक बरें वाटेल; पण हें त्याचें अंतिम साध्य नव्हे. विचार करा. इंग्रजांनीं आह्मांला गाडीला जुंपलें, तोफा ओढावयास लाविलें, तर तें आमचें अंतिम साध्य नव्हें. सर्व देशावर सांवट असून त्याखालीं रहा ह्मणणें ह्मणजे देशाची वाढ खुंटविणें आहे. काशीयात्रेची अडचण जवळच्या नदीवर स्नान करून भागवून घे, असें जर हिंदूस सांगितलें तर तो ऐकणार नाहीं. मक्केच्या अलीकडील एखाद्या मशीदींत नमाज पढावयास जर मुसलमानास सांगितलें तर तो नाकबूल होईल. त्याचप्रमाणें स्वातंत्र्यदेवीच्या मंदिराकडे तोंड

करून आपल्याला अर्धवट स्वातंत्र्यमंदिर अगदीं अंतिम साध्य या नात्यानें पसंत पडावयाचें नाहीं. राजकीय गोष्टीत अंतिम साध्य विशेष महत्वाचें आहे. आह्मी माणसें आहोंत. स्वतंत्र राहण्याचा आमचा हक्क आहे. परमेश्वराची तशी इच्छा आहे. तत्वज्ञान्यांची मोठी इच्छा मोक्ष मिळविण्याचीच असते. ज्यांना ही इच्छा नसेल ते पशू होत. त्यांना गोठ्यांत बांधलें ह्मणजे ते खूष असतात. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार 'पुरुषार्थ' सांगितले आहेत, पशवर्थ सांगितलेले नाहींत. ज्या राष्ट्रांतील पुरुष हें विसरतात, त्याकडे लक्ष देत नाहींत, ते मनुष्य जातीचें ज्ञान विसरतात, ते अधोगतीस जातात ! मनोवृत्ती मर्यादित नसाव्या हा धडा शिवाजीपासून घ्यावयाचा आहे. कृती कदाचित् परिस्थितीप्रमाणें कमी जास्त करावी लागेल. रा. देशपांड्यांनीं आपणांस सांगितलें कीं, शरीर धिप्पाड असावें. मी ह्मणतों नुसतें धिप्पाड शरीर पुरेसें नाहीं. ज्याचें मन मजबूत नाहीं त्याचें शरीर कितीही धिप्पाड असलें तरी त्याचा उपयोग नाहीं. मी शरीराची निंदा करीत नाहीं. हत्ती धिप्पाड असतात; पण त्यांना स्वातंत्र्य नसतें, हें विसरूं नका. खांदा बैलाला असतो पण तो पुरुषाला पाहिजे. ताडाला उंची असते, ती पुरुषाला पाहिजे. पशू व पुरुष यांमधील भेद मनामुळें झालेला आहे. 'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः' असें महाभारतांत सांगितलें आहे. ज्याचें मन, विचार, हिंमत, छाती, हीं अत्युच्च पायरीस पोंचलीं असतील तोच कांहीं तरी करूं शकेल. भीति बाळगूं नका. भिवविणें हें परकीय सरकाराचें कामच आहे. मी राजा असतों तर असेंच केलें असतें. महाराज ! मी आपल्याला सांगतो कीं, हल्लींचा काळ मोठा कठीण आला आहे। कित्येक उन्मत्त, मदांध, बलाढ्य व विद्वान अधिकारी जुलूम करीत आहेत. आह्मी संपत्तीहीन झालों असून शेतकरी धान्य कमावतो त्याचा मोबदला त्यास मिळेनासा झाला आहे. मुसलमानांच्या राज्यांत देखील असें नव्हतें, त्यांनीं लूट केली तरी ती सात समुद्राच्या पलीकडे जात नव्हती. पाडळाचा पैसा लुटला तरी तो दुसऱ्या भागाला मिळत असे. अलीकडे स्थिति तशी नाहीं; हा सध्यांच्या राज्यपद्धतीचा दोष आहे. माझे म

माझ्या भावाचे पैसे विलायतेंत गठडींतून जात आहेत. सरकारचा रोष व संकटें सोसूनही सरकारला जागें करण्याचा आह्मीं प्रयत्न करीत असतां जर सरकार जागें झालें नाहीं तर तो दोष आमचा नाहीं. आह्मांला राजद्रोह करावयाचा नाहीं. विहिरीच्या कांठावर निजलेल्या मनुष्यास ' अरे नको ' असें ह्मटलें व त्यानें जर तिकडे लक्ष दिलें नाहीं, तर दोष कोणाचा ? आंत पडेल ह्मणून आह्मीं त्यास जागें केलें याबद्दल झोंपमोड झाली ह्मणून जर तो आमच्यावर खटला करील तर त्याचें नशीब ! या प्रयत्नांत मोडता घालण्यासाठीं नेमस्त लोक मध्यें येतात ही शरमेची गोष्ट आहे. आपल्यांतील लोकांनींच आपल्या स्वतःला मवाळ, मित्र वगैरे ह्मणावें आणि आपण आपल्या देशबांधवांच्या कार्याच्या आड यावें, ही गोष्ट दुर्दैवाची नाहीं काय ? राज्यकर्ते अकलवान व धूर्त आहेत. ते आमच्यावर राज्य करीत आहेत, हें ते अधिक अकलवान आहेत, ह्मणूनच करीत आहेत. पण, त्यांची अकल त्यांच्यासाठीं व आमची अकल आमच्यासाठीं. कोणीही झाला तरी आपल्या अधिक अकलेचा उपयोग आपल्या स्वार्थाकडे करीत असतो इंग्रजांचीही गोष्ट अशीच असल्यामुळें आह्मांस स्वदेशी बहिष्काराचा अवलंब करावा लागला. आह्मांवर १०० वर्षें राज्य करूनही त्यांनीं आह्मांस नुसत्या आगकाड्या कशा कराव्या, हें शिकविलें नाहीं. आमच्याकडे लांकूड आहे, करवत आहेत, यंत्रें पाहिजे तर येतील, असें असतां व सर्व सामग्री उपलब्ध होणें शक्य असतां, जर्मनी व स्वीडन यांनीं या उद्योगावर आपलें पोट भरावें ही गोष्ट हल्लींच्या सरकारास अत्यंत लाजिरवाणी आहे इंग्लंड तर राहूंच द्या, पण इतर कित्येक देश व्यापारानें हिंदुस्थानांतील पैसा नेत आहेत. इतर देशांचें हिंदुस्थान कुरण करणें ही मोठी चूक आहे. इंग्रजांचा फायदा असला तरी त्यांत आमचा फायदा नाहीं. प्रजेनें राजद्रोह करूं नये, तर महाराज ! राजानें तरी प्रजाद्रोह करावा काय ? प्रजाद्रोह करणाऱ्या अधिकारी वर्गाला मी प्रजेतर्फें विचारतों " हा प्रजेचा द्रोह तुह्मीं कां करितां ? " राजा व प्रजा यांचा संबंध सासूसुनेप्रमाणें नाहीं. प्रजेचें सुनेचें नातें असलें तरी सासवेंत प्रेमळपणा पाहिजे. हल्लीं सर्वांचीच नाग-

वणूक होत आहे. हिंदु मुसलमान, नेमस्त जहाल, हा भेद राजकर्त्यांजवळ नाहीं. सर्वांवर सारखा वरवंटा फिरविला जत आहे. त्यांच्यांतून कोणीही सुटत नाहीं. कर सर्वांस सारखेच भरावे लागत आहेत. हिंदु मुसलमान दोघां-सही दारू नको असतांना ती त्यांस पाजली जात आहे. मुसलमान मोमीन व हिंदु साळी या दोघांचे धंदे मँचेस्टरनें साफ बुडविले आहेत. राजा जर असा भेद ठेवीत नाहीं तर प्रजेनें तरी आपसांत भेद ठेवून सरकारपाशीं कां वागावें ? ' जशास तसें ' असें कां वागूं नये ? ते आमच्यावर राज्य करतात ही त्यांची सद्दी किंवा त्यांच्यावरील ईश्वरी कृपा नसून हा त्यांच्या कर्माचा परिणाम आहे. त्यांची सद्दी ह्मणजे आमची उदासीनता होय. आह्मीं ही गोष्ट न जाणतां उद्योग करीत नाहीं, ही त्यांची सद्दी होय. तुमच्यांत फूट पडावी, तुह्मी एकी करूं नये, ह्मणून मोर्लेसाहेब ह्मणतात, मवाळांना जवळ करा. पण, प्रथम जहालांची खबर घ्यावयाची व त्यांची वासलात लावली ह्मणजे मग मवाळांची वासलात लावा-वयाची, असें धोरण आहे. ही राजनीति न ओळखतां फूट पाडणें ह्मणजे देशाशीं बेइमानीपणा करणें होय. इंग्रजांना मवाळ प्रिय नाहींत. जास्त द्वेष कोणाचा करावयाचा, एवढाच त्यांचा प्रश्न आहे. अशा स्थितींत ' मी मवाळ ' ह्मणून राजाजवळ जाऊन सांगणें ह्मणजे प्रजाद्रोह करणें आहे. आंब्याचा मो-होर हें साध्य ह्मणणाराला फळ नको आहे काय ? इंग्रज दोघांना लुच्चे म्हणत आहेत. ते आम्हा दोघांपेक्षां धूर्त आहेत. ' टाईम्स ' चें ह्मणणें असें आहे कीं, मवाळ पुढें काय ? याविषयींचे आपल्या मनांतले विचार बोलून दाखवीत नाहींत, आणि जहाल आपलें म्हणणें स्पष्टपणें सांगतात, एवढाच दोघांत फरक, बाकी ते सारखेच वाईट आहेत. फसवाफसवींत आमचे राज्य-कर्ते कोणास हार जावयाचे नाहींत. मारवाड्याच्या तीन शेंड्या ते केव्हांच का-पून नेतील. म्हणून उद्यम बोला, धैर्य धरा, व एकी करा. एकी कराल तरच यश येईल. आमचे राज्यकर्ते इतरांपेक्षां अधिक कुशल आहेत. पूर्वेतिहासावरून त्यांनीं आपलीं धोरणें बांधून ठेविलीं आहेत. इंग्रजी राज्य जाऊं नये ह्मणून तिकडले विद्वान एकसारखा विचार करीत असतात; आणि या महात्म्यां-

च्या प्रभावानेंच त्यांचें राज्य चालतें. राष्ट्रांत साधुपुरुष असल्याशिवाय राज्य चालत नाहीं. मिल्नें सांगितलें आहे कीं, एका व्यक्तीनें दुसऱ्या व्यक्तीला, एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राला बंदीवान करणें हे पाप आहे, थोडीतरी प्राप्ति दान केली पाहिजे, असें आहे. साधुसंतांनीं द्रव्यार्जनाकडे कानाडोळा केला आहे. द्रव्य कशाकारितां, मिळवावयाचें, तर 'त्यागाय.' तेव्हां राज्य घेतलें, याच्या मोबदल्यादाखल कांहीं करावयाचें असेल तर जित राष्ट्राला जिंकणाऱ्या राष्ट्राच्या पायरीला आणलें पाहिजे. विलायतेंतील साधूंचें असें ह्मणणें आहे कीं, दुसऱ्या देशावर राज्य करणें, त्याची संपत्ती लुटणें हें पाप आहे. त्याचें क्षालन जित राष्ट्राला हळूहळू राज्यकारभार शिकवून परत स्वगृहीं जाण्यानेंच होत असतें. आमचे राज्यकर्ते जर हें पुण्य करणार नाहींत तर त्यांस तें करावयास लावा. कोणास पुण्य करावयास लावल्यानें पाप होत नाहीं. जर ते याच रीतीनें राज्य करावयाचें ठरवितील तर त्यांस तसें करूं देऊं नका. यांत राजद्रोह नाहीं. त्यांस पुण्यांश मिळवून द्या. हा द्रोह नव्हे 'ये यथा माम् प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्' असें गीतेचें सांगणें आहे. कोणाचें उसनें ठेवणें हें पाप आहे. काळी प्रजा ही इंग्लंडाची प्रजा नव्हे काय ? मग तिच्या कल्याणाची सरकार बाळगावी तशी काळजी कां बाळगीत नाहीं ? मला असे प्रश्न कित्येक जण विचारतात कीं, " तुह्मीं यंत्रें कां आणीत नाहीं ? तुह्मांला जशी मोकळीक आहे तशीच मोकळीक इंग्रजांना आहे. " हें ह्मणणें मोठें गोड दिसतें. यामुळे मोठा मोह उत्पन्न होतो. पण इंग्लडनें आपल्या लोकांस असें सांगितलें नाहीं. पंक्तिप्रपंच जर झाला नसता तर मी हें ऐकलें असतें. त्यांनीं तिकडे हिंदुस्थानचें कापड घेऊं नये ह्मणून प्रयत्न केला नाहीं काय ? तिकडच्या कल्याणासाठीं तिकडे दारू बंद व्हावी आणि आमच्याकडे सुरू व्हावी असा प्रकार चालू आहे. आमच्याइकडे दारू पिण्याची अजून लाज वाटते. परंतु इंग्रज राष्ट्र दारूबाज आहे. इंग्रज म्हणतो, दारू पिण्याचा माझा हक्क आहे, हा हक्क माझ्या बापापासून चालत आलेला—पिढीजाद आहे. अशी स्थिति

तिकडे असतां ' लायसेन्सिंग-बिल ' पुढें आलें आहे; आणि इकडे दारू बंद करण्याचा प्रयत्न सहज फलद्रुप होणार असून तो केला जात नाहीं! दारू पिणें म्हणजे नरकाचें साधन करणें आहे, अशी आमची धर्मसमजूत आहे. दारू बंद करण्याचा आम्ही उद्योग केला तर सरकारचें दारूचें उत्पन्न बुडेल अशी सरकारी अधिकाऱ्यांस भीति वाटते. लोकांना दारू पिण्याचा नैसर्गिक हक्क आहे असें ते म्हणतात. लोकांचें पानस्वातंत्र्य बुडेल अशी त्यांना भीति आहे. इतर स्वातंत्र्यें बुडालीं तरी त्यांची हरकत नाहीं; पण मुबलक दारू पिणारास हल्लीं अभय देण्यांत आलें आहे. ही स्थिति चांगली नाहीं. ती सुधारणें आमचें कर्तव्य आहे. बुडत असला तर दोघेही बुडूं नका. इंग्रजांचें पातक आमच्या दुर्गुणांमुळें दुणावलें तर आम्हीही दोषी ठरूं. पातक करतो तो, पातकास अनुमोदन देतो तो, व पातक होत असतां तें बघतो तो, हे सारे पातकी आहेत, असें आमचें शास्त्र सांगतें. हा इहलोकचा प्रश्न नाहीं, परलोकचा आहे. तुम्ही हल्लीं-इतकेंच निरंतर पराधीन रहावें अशी कोणाची इच्छा नाहीं. दास्यांत रहावयास ईश्वरानें आम्हांस उत्पन्न केलेलें नाहीं. बंधुप्रीतीनें वागावें, सर्वजण परमेश्वराची लेंकरें आहोंत, सर्वांस सारखा हक्क आहे, कोणी कोणाला तुडवायला आलेला नाहीं, हीं सर्व धर्मांचीं तत्वें आहेत. हीं तत्वें बुडूं देऊं नका. यांत परमेश्वराची आज्ञा पाळावयाची आहे. कोणाचा द्रोह करावयाचा नाहीं. स्वार्थ आड येईल, पण ही दुर्बुद्धी बाजूला सारून प्रासव्य प्राप्त करून घ्या—आपला नैसर्गिक हक्क प्राप्त करून घ्या. हें एकाचें काम नाहीं, सर्वांचें आहे. हा कोणाच्या धर्माचा प्रश्न नाहीं. धर्म खेरीज करून हिंदु व मुसलमान हे एक आहेत, असें इतरांस ओळखतां आलें पाहिजे. मुसलमान व हिंदू दोघेही या देशांत पुष्कळ वर्षें राहिले आहेत. या देशांतील धान्यावरच दोघांचाही पिंड वाढला आहे. हा जो सपिंडभाव वाढला आहे तो सोडूं नका. हा भाव लक्षांत ठेवून एका कुटुंबांतील माणसांप्रमाणें जर एका कार्यास उद्युक्त व्हाल तर परमेश्वर

सहाय्य होईल. ही गोष्ट हक्काची, माणुसकीची व बंधुप्रेमाची आहे, राजद्रोहाची नाहीं. सूर्य प्रकाशतो तो वऱ्हाडांत अधिक व महाबळेश्वरांत कमी हा सूर्याचा दोष नाहीं. सूर्यास दोष देण्यांत अर्थ नाहीं. स्वतंत्रतेचा सूर्य इकडे उदयोन्मुख झाला व तो पूर्वी इकडे पूर्ण प्रकाशत हो। तो नंतर नैसर्गिक नियमाप्रमाणें पश्चिमेकडे गेला असला तरी आतां तो पुन्हां हिंदुस्थानांत मध्यान्हांत येणार आहे. अशा वेळीं **मातीचीं ढिकळें होऊन हीं किरणें खाऊन जाऊं नका**, एवढीच माझी आपणांस विनंति आहे. सगळें पोट भरण्याचा हक्क असतांना आम्हांस अर्धीच भाकरी देणें चांगलें नाहीं. हें धर्म व नीतीस मान्य नाहीं. आमच्या लोकांना उपाशी मारून आम्हीं आपल्यांतील अर्धी भाकरी दुसऱ्यास देण्यास तयार नाहीं, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे. आमचें बल लहान असेल, पण हत्ती कितीही मोठा असला तरी लहान मुंग्या त्याला जेरीस आणतात. जगांतील लहान वस्तु देखील श्रीमंतांस अवश्यक आहेत. ज्याची थोराला जरूर लागत नाहीं, इतकें क्षुल्लक असें या जगतांत कांहींही नाहीं. पोलिस, शिपाई, अबकारी इन्सपेक्टर, हे कांहीं इंग्लंडांतून येत नाहींत. ते–इंग्रज–ह्मणतात, ' तुमचेच लोक वास्तवीक राज्य करितात, मग जुलूम कसा होतो ? ' ज्यांच्याविषयीं असें टोंचून विचारण्यांत येतें त्यांनीं दुसरे धंदे कां करूं नयेत ? जुलूम करण्याचें कामीं सरकारला सहाय्य करूं नका. त्यांचीं उपकरणें बनूं नका. कर बसवून त्यांचा उपयोग करण्याचा अधिकार आमचा आहे. आह्मीं कर भरावे व इतरांनीं त्यांचा वाटेल तसा विनियोग करावा, हा ईश्वराच्या घरचा न्याय नव्हे. राजकारणांत व्यावहारिक रीतीनें वागा. दारूचीं दुकानें किती व कोठें उघडावयाचीं, लष्कराकडे किती खर्च करावयाचा, हें आह्मी ठरविणार. आमच्या अमुक पैशाचा विनियोग शिक्षणाकडे झाला पाहिजे, असा मनाशीं निश्चय ठरवा. पैसाफंडास वर्षास एक पैसा दिला तर तुह्मीं आह्मांस त्याचा हिशेब मागतां, असेंच सरकारांत जे १२० कोटी दरसाल भरतां त्याचा हिशेब मागावयास शिका. हा हिशेब घेतां येईल तर हिंदुस्थानाला चांगली स्थिति येईल. तुमच्या इच्छेप्रमाणें खर्च होईल.

असें करा. पूर्वीच्या व हल्लींच्या स्थितींत फार फरक पडला आहे. पूर्वीचे राजे जित राष्ट्राच्या उत्पन्नांतील कांहीं हिस्सा घेऊन स्वस्थ बसत; पण आतां राजा नुसता क्षत्रिय नाहीं; क्षत्रियवैश्याचा तो एक गोळा झाला आहे. उद्योगधंद्यांनीं, करांच्या रूपानें, बेवारसाची मालमत्ता घेऊन, आपली भर करावयाची, असें सध्यांचें राजकीय धोरण आहे. हें राजनीतीचें धोरण ओळखा व त्याप्रमाणें चाला.ज्यांना आपल्या मुलांबाळांना चांगले दिवस यावेत अशी इच्छा असेल त्यांनीं आतां प्रयत्नाला लागलें पाहिजे. काळ कठीण आला आहे. हिंदू व मुसलमान यांच्यांत तंटा नाहीं. पुढें येणारा शिवाजी मुसलमानांत जन्मला तरी मला वाईट वाटणार नाहीं. गुणांची अपेक्षा आहे, जातीची नाहीं. पण यासंबंधाची चाड महाराष्ट्राला विशेष पाहिजे; याचें कारण शिवाजीनें महाराष्ट्रांत जन्म घेऊन विलक्षण पराक्रम करून दाखविले आहेत. या उत्सवापासून जो फायदा करून घेण्यासारखा आहे तो करून घ्या. या उत्सवाचा हेतु आतां थोडा सफल होत आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. जी भूमि आमची आहे तिच्यांत स्फूर्ति उत्पन्न व्हावी, त्या स्फूर्तीचा आम्हीं फायदा करून घ्यावा, एक जुटीनें प्रयत्न करून आम्हीं कार्यास लागावें हा या उत्सवाचा हेतु आहे. या मार्गानें जुटीनें जाण्याचें धैर्य परमेश्वर आपणास देवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून व इतका वेळ माझें भाषण शांतपणें ऐकून घेतलेंत याबद्दल आपले सर्वांचे आभार मानून मी माझें भाषण पुरें करितों.

राजकीयसाध्यसाधन-मीमांसा.

सोमवार ता. ४ मे १९०८ इ० रोजीं सायंकाळीं, अकोला (वऱ्हाड) येथें दहा-बारा हजार श्रोतृसमाजापुढें लो० ए. टिळक यांचें व्याख्यान झालें. तें येणेंप्रमाणें:—

देशबांधवहो, आजचा हा प्रचंड जनसमूह पाहून मला आनंद होत आहे. आजचा प्रसंग अपूर्व आहे. श्री शिवाजीउत्सवाचा आज तिसरा दिवस आहे. या प्रसंगीं आपल्या प्रांतांतील प्रसिद्ध सिद्ध पुरुषाचें या ठिकाणीं आगमन होऊन त्यांचा अनुग्रह व्हावा हें खरोखर सुदैव होय. असा प्रसंग आजपर्यंत श्रीशिवाजीउत्सवाला यापूर्वी कधींही आला नव्हता. महाराजांना येथें निमंत्रण करून हा अपूर्व योग आपण घडवून आणला याबद्दल मी आपला फार आभारी आहें. श्रीगजाननमहाराजांची परंपरा श्रीशिवगुरु श्रीरामदासस्वामींपासून आहे हें आपणांस माहीत आहेच. या उत्सवप्रसंगीं त्यांनीं हजर रहावयाचें मनांत आणून व आपल्या विनंतीस मान देऊन येथें आगमन केलें आहे. ' हजर राहण्याचें मनांत आणून व विनंतीस मान देऊन ' असें मी म्हटलें आहे. येथें येण्याचें त्यांच्या मनांत आलें, यामुळें या आपल्या कार्यास यश येईल, अशी सद्बुद्धि माझ्या मनांत उत्पन्न झाली आहे. कोणत्याही कार्यास परमेश्वराचा अनुग्रह पाहिजे व त्याचें चिन्ह आजचें महाराजांचें आगमन होय. त्यांनीं येण्याचा अनुग्रह केल्यामुळें त्यांच्यासमोर बोलणारांवर जबाबदारी येऊन पडली आहे, आणि या जबाबदारींतून आपण कसे पार पडूं याची शंका मला वाटावयास लागली. तथापि ज्या कृपेनें त्यांचें येथें आगमन घडवून आणिलें तीच सत्कृपा हें कार्य घडवून आणील, अशी मला खात्री वाटते. असे योग क्वचित् येतात. यांत ईश्वरी प्रेरणेचा अंश खचित आहे. या ठिकाणीं येण्याची त्यांना बुद्धि व्हावी, आमचीं वेडींवाकडीं कृत्यें त्यांनीं अवलोकन करावीं, व त्या कार्यांना त्यांचें पाठबळ मिळावें, यावरून हा दैवी योग आहे, अशी माझी समजूत झाली आहे. माझ्या मतें एवढी प्रस्तावना पुरी आहे. पुरी म्हणण्याचें कारण हें आहे कीं या वेळेस माझ्या मनोवृत्ति इतक्या उचंबळल्या आहेत, विचार इतके प्रगल्भ झाले आहेत कीं, त्याचें स्पष्टीकरण करणें अशक्य झालें आहे. यासाठीं त्यांनीं जो आज अनुग्रह केला त्याबद्दल त्यांचे उपकार मानून व आमच्या चळवळीवर अशीच कृपादृष्टी ठेवावी ही त्यांस प्रार्थना करून मी व्याख्यानास आरंभ करितों.

देशबांधवहो, काल आणि परवां मी आपणांस सांगितलें कीं, राष्ट्राचें अ-खेरचें अंतिम साध्य ' स्वातंत्र्य ' हें होय. सत्पुरुषादेखत ही गोष्ट मला आपणांस कळवितां आली, याचा मला आनंद होत आहे. यासंबंधाच्या आक्षेपांचा उल्लेख पूर्वीच झाला आहे. पारमार्थिक गोष्टींत काशीयात्रा हें जसें अंतिम साध्य इहलोकीं आहे, तसेंच राजकीय बाबतींत स्वातंत्र्यगंगा हा अंतिम हेतु आहे. जगांत हजारों धर्मक्रांत्या झाल्या, विचारक्रांत्या झाल्या, राज्यक्रांत्या झाल्या, तरी पण या सर्व क्रांत्या पाहून हिंदुस्थान देश या घटकेपर्यंत शाबूत आहे. कोणताही देश हिंदुस्थानची बरोबरी करूं शकत नाहीं. आज हजारों वर्षें आपला देश जिवंत आहे, तो निरंतर परावलंबनांत ठेवण्याकरितां ईश्वरानें ठेवला आहे काय ? आपल्या राष्ट्रावर जर ईश्वराची अवकृपा असती तर हें राष्ट्र नामशेष झालें असतें. आपणांस सुदिन दाखविण्याचें परमेश्वराच्या मनांत खास आहे. मी आपल्या प्रेरणेनें हें बोलत नाहीं-वस्तुस्थिति तशी आहे. तिच्या अवलोकनापासून जें कळलें तें मी सांगत आहे. परमेश्वराचे जे अनेक मार्ग आहेत त्या मार्गांचें गूढ आपणांस उकलत नाहीं. ईश्वर जें कांहीं करतो तें सर्व आपल्या बऱ्यासाठीं करतो, या म्हणीप्रमाणें आपली भावना ठेवा. परमेश्वर कोपला नाहीं. कर्में वाईट झालीं असतील, नाहीं असें मी म्हणत नाहीं, परंतु सत्कर्में करून त्यांची शुद्धी करून घ्या. तशी शुद्धी करून घेतां येण्यासारखी आहे. सोन्यांत जर अशुद्धता असेल तर ती अग्नीनेंच काढून टाकली पाहिजे. अग्नींत जळावें लागतें म्हणून जर सोन्याची कांडी कुरकुर करील तर जगाच्या व्यवहाराबद्दल ती अज्ञान प्रकट करते असें म्हणावें लागेल. ' हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापिवा' असेंच कालिदासानें म्हटलें आहे. सध्यां संकटाचे दिवस आले आहेत. ज्यावेळेस आम्ही मलमलीचीं वस्त्रें परिधान करीत होतों आणि आमचे राज्यकर्ते कातडीं पांघरीत असत, ज्यावेळेस ग्रीक लोकांचें नांवही ऐकूं येत नव्हतें, खाल्डियाच्या साम्राज्याचा उदयही झाला नव्हता, आमची एकसारखी भरभराट होत होती आणि जगांत दुसरें कोणतेंही राष्ट्र जन्मास

आलें नव्हतें, त्या वेळेपासून आमचें राष्ट्र—मोडकीतोडकी कां होईना—पण पूर्व-परंपरा कायम राखून आणि कालास टकर देऊन कायम राहिलें आहे. रोमन राष्ट्र नामशेष झालें, कार्थेजचें साम्राज्य धुळीस मिळालें, इराणचें साम्राज्य लयाला गेलें, तरी पण आमचा धर्म, आमची परंपरा हीं सर्व कायम आहेत. कांहीं कमी असेल, पण परंपरा अद्याप कायम आहे. हा जो चिवटपणा आमच्यांत आहे तोच आमच्या जिवंतपणाचें कारण होय. जिवंत राहण्याची प्रत्यक्ष तुमची जरी इच्छा नसली तरी ईश्वराची तशी इच्छा आहे. इतिहासाची अशी साक्ष असूनही तुह्मी मोहाला फशी पडून ही ईश्वराची देणगी जर गमाविली तर तुमच्यासारखे हतभाग्य तुह्मीच! ह्मणून आपलें ध्येय विसरूं नका. तें भावी उत्कर्षाचें बीज आहे. हिंदुस्थानची नौका कोणीकडे हांकावी, हें दाखविणारा हा ध्रुवाचा तारा आहे. तो तारा जर कां सुटला तर कांहींही कामास यावयाचें नाहीं. काशीस जाणें ह्मणजे वाटेंत भेटणाऱ्या नर्मदा नदीचें दर्शन करणें नव्हे. काशीची यात्रा करणें ह्मणजे गंगेचे दर्शन झालें पाहिजे. याबद्दल कायद्याची भीति बाळगावयाचें कारण नाहीं. राजानें केलेले कायदे आपल्या मनांतील हेतु दाबूं शकत नाहींत. कायद्याचा अंमल शरीरावर चालतो, मनावर चालूं शकत नाहीं. पूर्वी राजाचा अंमल मनावरही चालत असे. ते कोणाही मनुष्याच्या मनांतील पाप काढून टाकण्यास समर्थ असत. हल्लींच्या राजांचा अंमल मनावर चालूं शकत नाहीं. रघुवंशांत असें वर्णन केलें आहे कीं, एक राजा प्रजेच्या मनांत पाप आल्याबरोबर सिद्ध पुरुषांच्या सहाय्यानें धनुष्यबाण घेऊन तें नाहींसें करीत असे. अशा सिद्ध पुरुषांचें सहाय्य कलियुगांतील राजांना नाहीं. पुष्कळजण राजद्रोहाचें ढोंग करून इतरांस घाबरवीत असतात. राजाचे धर्म व प्रजेचे धर्म परस्परसंबंधी आहेत; पण हल्लींचे कायदे एकपक्षीय आहेत. सध्यांच्या पिनलकोडांत प्रजाद्रोहाला शिक्षा सांगितलेली नाहीं, आणि ती जरी पृथ्वीवरील राजांच्या पिनलकोडांत सांगितलेली नसली तरी सर्व राजांचा राजा जो परमेश्वर त्याच्या कोडांत प्रजाद्रोहाबद्दल शिक्षा सांगितलेली असलीच पाहिजे. हा

प्रजाद्रोहाचा गुन्हा राजाकडून घडत असला म्हणजे प्रजेच्या मनोवृत्ती प्रज्वलित होऊन राजे लोक त्यांत पतंगाप्रमाणें नाश पावतात; पण राजे लोक प्रजाद्रोह करीत नसले तर असें होण्याचें कांहीं कारणच रहात नाहीं. अशा रीतीनें राष्ट्राचें अंतिम साध्य कायम झाल्यावर तें मिळविण्याच्या उपायांचा खुलासा केला पाहिजे. पारमार्थिक बाबतींत मोक्ष हा एक अंतिम साध्याचाच प्रकार आहे. स्वातंत्र्याशिवाय आह्मी मुक्त होणार नाहीं, याचें प्रत्यक्ष उदाहरण श्रीगजानन-महाराजांचें आहे. मोक्षाशिवाय दुसरें कोणतेंही अंतिम साध्य असूं शकत नाहीं. खायला प्यायला मिळालें, बायकापोरें सुखी असलीं म्हणजे अंतिम साध्य मिळालें, अशी जर कोणाची धर्मसमजूत असेल तर त्यास श्रीगजानन महाराजांची केव्हांही अनुमति मिळणार नाहीं. धार्मिक बाबतींत मोक्ष जसें अंतिम साध्य, तसें राजकीय बाबतींत ' स्वातंत्र्य ' हें अखेरचें ध्येय होय. हें अंतिम साध्य कोणास प्राप्त होवो वा न होवो, तें अंतिम ध्येय कमी होऊं शकत नाहीं. श्रीगजाननमहाराजांसारख्या एकाद्यासच तें मिळतें, म्हणून तें अंतिम साध्य नव्हे, असें मात्र म्हणतां यावयाचें नाहीं. राज्यकर्ते आमचें ऐकत नाहींत. मुलगा वयांत आल्यावर जर बाप त्याला मालमत्तेचा भागीदार करणार नाहीं तर त्यावर फिर्याद करण्याची सोय कायद्यानें करून ठेविली आहे. असें जर नसतें तर बाप मेल्याशिवाय मुलास कांहींही मिळालें नसतें. आज शंभर वर्षें आमच्यावर इंग्रजांचें राज्य आहे. त्यांच्यामुळें आमच्यांत विचार-क्रांति झाली आहे, या क्रांतीमुळें जें मिळविण्याचें आम्ही योजलें आहे तें ' स्वराज्य ' होय. ' स्वराज्य ' लांब नाहीं, तें जवळ आहे, त्याची ओळख पटवून घ्या. ती ओळख पटली म्हणजें स्वराज्य मिळवणें व देणें हे शब्दच रहात नाहींत. म्हणून स्वराज्यप्राप्तीचा पहिला उपाय ओळख पटणें हा होय. ही ओळख पटण्यास शस्त्रें नकोत. अस्त्रें नकोत. ही ओळख कशी पटावी हा प्रश्न आहे. परमेश्वराची ओळख पटण्यासाठीं भगवद्गीतेंत "ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः" म्हणून सांगितलें आहे. राष्ट्रीय बाबतींत हाच न्याय लागू आहे. ज्ञानी असतात तेच तत्वदर्शन करून देत असतात. हें ज्ञान मिळविण्याठीं राजकर्त्यांकडे धांव घेऊं नका; कारण या

बाबतींत अधिकाऱ्यांचा स्वार्थ आड येणार आहे. मी नेहमीं पुराणांतील प्रल्हाद व हिरण्यकशिपु यांचें उदाहरण देत असतो. हिरण्यकशिपूनें प्रल्हादास शाळेंत घातलें खरें पण ईश्वराचें नांव त्याच्या कानांवर पडूं नये, असा त्याचा कटाक्ष होता. ज्या स्वातंत्र्यासाठीं आमचे प्रयत्न चालू आहेत, त्या स्वातंत्र्याची ओळख काय सरकारी शिक्षण करून देणार? राष्ट्रीय शिक्षणाची अवश्यकता ही ओळख पटवून देण्याकरितां आहे. सध्यांच्या स्थितींत हें ज्ञान पूर्ण स्वतंत्र गुरूकडूनच मिळालें पाहिजे. तें निम-सरकारी गुरूंकडून मिळणें शक्य नाहीं. ह्मणून राष्ट्रीय शिक्षण हें अंतिम साध्याचें पहिलें साधन होय. ज्ञानासारखें पवित्र या जगांत कांहींही नाहीं, असें भगवद्गीता सांगते. पण जें ज्ञान सध्यां आमणांस मिळतें तें अपवित्र ज्ञान अम्हांस काय शिकवितें ह्मणाल तर इंग्रजांशिवाय आमचा तरणोपाय नाहीं. पूर्वकाळीं आमचें हस्तकौशल्य कितीही असलें तरी त्याचा यंत्रकौशल्यापुढें टिकाव लागावयाचा नाहीं, ह्मणून पक्का माल उत्पन्न करण्याच्या भानगडींत न पडतां तुह्मीं कच्चाच माल उत्पन्न करा, असलें शिक्षण सध्यां आह्मांस मिळत आहे. आमचे राज्यकर्ते जरी सांगत नसले तरी त्यांचेच जातभाई पाद्री आह्मांस असें सांगतात कीं, ' आमचा ख्रिस्तीधर्म तुमच्या हिंदू धर्मापेक्षां श्रेष्ठ आहे, व आमचा धर्म श्रेष्ठ नसला तरी तुमचा हिंदुधर्म वाईट आहे. ' जगाची प्रगति आधिदैविक शक्तीनें न होतां आधिभौतिक शक्तीनेंच होत असते, अशाही प्रकारचें शिक्षण मिळत असतें. आधिभौतिक व आधिदैविक यांची अशा प्रकारें फूट पाडून, आधिदैविकाची ओळख विसरून घोटाळ्यांत पाडणारें शिक्षण सध्यां आह्मांस मिळत आहे. धर्माचें शिक्षण नाहीं, नीतीचें शिक्षण नाहीं, स्वातंत्र्याचें शिक्षण नाहीं किंवा उच्च मनोवृत्ति उद्दीपित करणारें शिक्षण मिळत नाहीं. पशूंस जसें शिक्षण मिळतें तसें इंग्रजांच्या ताब्याखालीं कसें रहावें एवढ्याच पुरतें शिक्षण आह्मांस मिळत आहे, ह्मटलें तरी चालेल. या शिक्षणानें पोटास भाकर मिळते, सरकारी नोकरी मिळते, दरबारांत खुर्ची मिळते, किताब मिळतो; हें सर्व जरी खरें असलें तरी राष्ट्राच्या अंतिम ध्येयाची

तुलना केली असतां या गोष्टी क्षुल्लक आहेत. जें शिक्षण सध्यां आह्मास मिळत आहे, तें इंग्रजांचें राज्य चिरस्थायी होण्यासाठींच केवळ देण्यांत येत आहे, असें दिसतें—त्यांत आमच्या कल्याणाचा विचार प्रथम होत नाहीं. कित्येकजण राष्ट्रीय शिक्षणाची थट्टा करीत असतात. पण तें वळण आहे, आणि हें वळण जर रहाणार नाहीं तर मनुष्य व पशु यांच्यांत भेद रहाणार नाहीं. पशूंस शिक्षण नको, त्यांच्यांत जी उपजत बुद्धि Instinct असते तिला अनुसरून त्यांची दिनचर्या असते. पशू आपल्या पुढील पिढीबद्दल काळजी करीत नाहींत. परंतु मनुष्याचा विशेष असा आहे कीं, तो आपला अनुभव पुढील पिढीस देऊन त्या अनुभवाची वाढ करण्यास तिला सांगत असतो. याचेंच नांव राष्ट्रीय शिक्षण हें होय. पुढें पाऊल पडेल असें शिक्षण पाहिजे. आमच्या उन्नतीची ही किल्ली आह्मीं सरकारच्या स्वाधीन केली आहे. परकीयांच्या ताब्यांत पाण्याचा साठा देऊन नंतर त्यासाठीं त्यांच्याजवळ तोंड वेंगाडणें हा शहाणपणा नव्हे. राष्ट्राचें शिक्षण राष्ट्राच्या ताब्यांत न ठेवतां परकीयांच्या ताब्यांत देणें ह्मणजे हातांतील गांठोडें जाणून बुजून दवडणें होय. हें शिक्षण आह्मांला या ह्मणून सरकाराजवळ भिक्षांदेही करणें ह्मणजे तर मूर्खपणाच होय. राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधानें गैरसमज दूर करण्यासाठीं मी हें सांगत आहे. कित्येक जण असें विचारतात कीं,' तुह्मी राष्ट्रीय भूगोल कसा शिकविणार ? ब्रह्मदेश बंगाल्यांत आहे ह्मणून सांगणार ? ' यावर माझें असें उत्तर आहे कीं, कलकत्ता बंगाल्यांत आहे असें मी सांगणार, पण तें समुद्रकांठीं आपल्या व्यापाराच्या सोईसाठीं इंग्रजांनीं वसविलेलें बंदर आहे असें मी विद्यार्थ्यांना समजावून देईन. विषयांतील अक्षरें तींच व मायनाही तोच; पण वळण बंडोपती आहे, कीं दुसरें आहे, हा त्यांत महत्वाचा प्रश्न आहे. हाच वळणाचा न्याय राष्ट्रीय शिक्षणांत अंतर्भूत होतो. हल्लींच्या शिक्षणानें राष्ट्रांतील ज्योत जागृत होत नाहीं. ही ज्योत जर प्रज्वलित झाली नाहीं तर शिक्षणाचें कार्य झालें नाहीं असें समजावें. हल्लींचें शिक्षण इंग्रजांच्या फायद्यासाठींच असल्यासारखें आहे. कोणास टोंचून बोलावें ह्मणून मी बोलत नाहीं. राष्ट्रीय शिक्षण ह्मणजे काय हे ज्यांस समजत

नवेक त्यांनीं तें इंग्लंड, जर्मनी किंवा अमेरिका येथें जाऊन पहावें. आह्मी आपलें शिक्षण परकीयांच्या स्वाधीन केलें आहे. राष्ट्रपुरुषाची सर्व तऱ्हेनें उन्नति करणारें आणि राष्ट्रीयत्वाची ओळख करून देणारें तें राष्ट्रीय शिक्षण होय. हें शिक्षण इंग्रजांच्या ताब्यांत देऊं नका. कित्येक असे आक्षेप घेत असतात कीं, ' ग्रँट घेतल्यानें काय होतें ? सरकार जो पैसा देते तो तरी आमचाच कीं नाहीं ? ' तो पैसा तुमचाच खरा, पण त्यावर तुमचा ताबा नाहीं, हें विसरूं नका. त्या ' ग्रँट ' वर बसून अराष्ट्रीयत्वाचें भूत येत असतें. ग्रँटचें भूत एकदां घरांत शिरलें कीं तें तुमच्या मानगुटीस बसल्याशिवाय रहात नाहीं. हें मी अनुभवावरून सांगत आहे. कोणाच्या उद्योगाला नांव ठेवावयाचें आहे असें नाहीं. पूर्ण उद्योग झाला नाहीं असें माझें ह्मणणें आहे. धर्मशिक्षण नाहीं तर तें मागा, असें कांहीं जण ह्मणत असतात. जें देत नाहींत तें मागा म्हणणें ही कांहीं त्याची तोड नव्हे. राजाचा स्वार्थ व प्रजेचा स्वार्थ हीं सर्वस्वीं एक नाहींत, फार अंशानें भिन्न आहेत. राजा व प्रजा जेथें एक नाहींत तेथें राष्ट्रीय शिक्षण मिळणें शक्य नाहीं. जर्मनींत व इंग्लंडांत दोघेही एक असल्यामुळें हें शिक्षण तेथें देण्यांत येतें. राष्ट्रीय शिक्षणाची सोय करणें ह्मणजे स्वराज्याचा ' श्रीगणेशायनमः ' करणें होय. राष्ट्रीय शिक्षण स्वदेशीबहिष्कारापेक्षांही जास्त योग्यतेचें आहे. राष्ट्राचें मन बदलणें, राष्ट्रांतील लोकांत भावना उत्पन्न करणें, हें राष्ट्रीय शिक्षणाचें काम आहे. यासाठीं सरकारच्या कच्छपीं लागूं नका. मनुष्य स्वभावाप्रमाणें ते वागत आहेत. " तुह्मीं शहाणे झालां ह्मणजे आह्मीं आपलें चंबुगबाळें आटोपून निजधामास परत जाऊं. " हें बोलावयास सोपें आहे; पण करण्यास फार कठीण आहे. इंग्लंडांतून साधू हीं तत्त्वें सांगतात, पण सर्वांस तें शक्य नाहीं. मुलगा व बाप यांचे तंटे तोडण्यास जशीं इंग्रजी कोर्टें आहेत तशीं राजा व प्रजा यांमधील तंटे तोडणारीं कोर्टें नाहींत. तीं असतीं तर हा समाज आज येथें जमलाच नसता. तथापि दृढनिश्चय धरा. पाहिजे तें मिळवूं हें शिकविणारें राष्ट्रीय शिक्षण होय. आह्मीं गरीब आहों, आमच्याजवळ पैसा नाहीं, या अडचणी मी जाणून आहे. पण

आमचा प्रयत्न सफळ झाला म्हणजे खाजगी शाळा तोच किता बळवितील व सरकारासही पुढेमागें तसें करणें भाग पडेल.

स्वराज्याच्या साधनत्रयीपैकींच स्वदेशी व बहिष्कार हीं दोन साधनें आहेत. स्वदेशी उद्योगधंद्यांना सरकार उत्तेजन देत नाहीं, हें मनुष्यस्वभावास अनुसरूनच आहे. तो त्यांचा दोष नसून विक्रम-बत्तिशींतील गोष्टीप्रमाणें ज्या जागेवर ते अधिष्ठित झाले आहेत त्या जागेचा हा गुण आहे. लॉर्ड मिंटो ह्मणतात कीं, मी प्रामाणिक 'स्वदेशी' आहें. पण प्रत्येकाच्या स्वदेशाची व्याख्या निराळी आहे. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि पंजाबापासून आसामापर्यंत जो प्रदेश पसरलेला आहे, तो माझा स्वदेश; आणि युरोपच्या पश्चिमेस एका कोपऱ्यांत असलेलें समुद्रवलयांकित बेट हा लॉर्ड मिंटोंचा स्वदेश. लार्ड मिंटो स्वदेशी आहेत, मीही स्वदेशी आहे. ते जशी स्वदेशाची काळजी बाळगतात तशीच आपणही बाळगली पाहिजे. इंग्लंडनें तें व्रत स्वीकारलें ह्मणून त्यास आजचें वैभव प्राप्त झालें आहे. त्यांचें वैभव कमी होईल असे उद्योग ते आपणांस शिकवीतील हें दुर्घट आहे. **आमच्या हितासाठीं आह्मींच उद्योग केला पाहिजे.** आह्मीं जर एखादा कारखाना काढून तो भरभराटीस आणला तर इंग्लंडांतील आपल्या गोऱ्या जातभाई कारागिरांच्या फायद्यासाठीं त्यावर जबर जकात बसवून सरकार त्याचे हातपाय तोडीत असतें. लॉर्ड कर्झनसाहेबानें एकदां असे ह्मटले कीं, राजकीय साम्राज्यापेक्षां औद्योगिक साम्राज्य अधिक महत्वाचें आहे. मी ह्मणतों कीं, राजकीय स्वातंत्र्यामागूनच भरभराट जात असते; ती गुलामगिरीमागून जाणें अशक्य आहे. तुमचा तुह्मींच विश्वास धरला पाहिजे. आमचे विचार, आमच्या कल्पना, आमचा पोषाख सर्व विलायती झालें आहे. आमचे आत्मेही विलायती झाले आहेत किंवा नाहींत हें सांगतां येत नाहीं! 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय' या गीतावचनाप्रमाणें आमच्या आत्म्यांनीं नवीन वस्त्रें परिधान केलीं आहेत किंवा काय हें सांगणें कठीण आहे. पण आतां तुमचा सर्व मोठेपणा अंतःकरणांतून बाहेर

येऊं द्या. उन्नती आत्म्यापासून सुरू होऊन शरीरापर्यंत होत असते, शरीरापसून आत्म्यापर्यंत होत नाहीं. ह्मणून आत्मे प्रथम नीट जतन करून ठेवा. महाराज, स्वदेशी हें ढोंग नव्हे. ज्या देशांतील अन्नानें आमचा पिंड बनला व ज्या देशांत आह्मीं आज रहात आहों तो देश काय ढोंग आहे ? आर्यभूमि वाट पहात आहे–तिला माता ह्मणून केव्हां ओळखाल याची ती वाट पहात आहे. आर्यभूमीला माता ह्मणून ओळखणें, हीच स्वदेशी चळवळ होय. तुह्मीं प्रपंचांत गुरफटला आहांत. बंधूंचें नुकसान होत आहे. पैशाचें नुकसान होत आहे, हें तुह्मांस कळेनासे झालें आहे. हें तुह्मांस कळणार नाहीं असेंच शिक्षण सध्यां मिळत आहे. स्वदेशीबरोबर बहिष्काराचीही ओळख करून घ्या. **स्वदेशी व बहिष्कार यांत द्वैत नाहीं.** एकाच देहापासून परमेश्वरानें ज्याप्रमाणें स्त्री व पुरुष उत्पन्न केलीं त्याचप्रमाणें एकाच देहाचे स्वदेशी व बहिष्कार हे दोन प्रकार आहेत. स्वदेशी करा, पण बहिष्कार नको, असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. या बहिष्काराची राज्यकर्त्यांस फार भीति वाटत आहे. हा आज विलायती मालावर आहे तोच उद्यां आपल्या राज्यावर पडेल, असें त्यांस वाटत आहे. **हिंदुधर्म द्वेष करावयास शिकवीत नाहीं.** आणि आह्मी तो शिकवीत आहों, असा आमच्यावर आरोप आहे ! **आह्मीं द्वेषामुळें बहिष्कार घालीत नसून स्वदेशाच्या प्रीतीमुळें आह्मीं बहिष्कार घालीत आहों.** रागद्वेष व्यवस्थित असावे असें भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे. द्वेषाचा अतिरेक होतां कामा नये. कंदिलाच्या उजेडाबरोबर छायाही येतेच. हीच गोष्ट स्वदेशी बहिष्कारासंबंधानें आहे. बहिष्कार नवीन नाहीं. **जर बहिष्कार नसता तर स्वर्गांत बदमाष लोकांचा भरणा झाला असता; आसुरी मायेनें दैवी गुणांस ग्रासून टाकलें असतें.** या बहिष्कारामुळेंच इंग्रज लोक वैभवास चढले असूनही ते आह्मांस बहिष्कारयोग शिकवीत नाहींत. सामान्य लोकांची अशी समजूत असते कीं, आपणांस माहीत असलेला योग किंवा मंत्र दुसऱ्यास शिकवूं

नये; कारण त्यायोगानें आपलें महत्व कमी होईल असें त्यांस वाटत असतें; तुम्ही जर या बहिष्कारयोगाचा त्याग कराल तर घरीं चालत आलेल्या कामधेनूला गमाविल्यासारखें होईल. मी म्हणतों यांत अतिशयोक्ति नाहीं. बहिष्कारास प्रतिबंध करणें अशक्य आहे. बहिष्काराबद्दल तंटा करीत बसणें म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वर तुमच्या घशांत अमृताचा घोट घालीत असतां तो 'नको' म्हणण्यासारखें आहे- बहिष्काराचा उच्चार करून राजाचा कोप संपादन करण्यांत अर्थ नाहीं, काय करावयाचें तें गुपचीप करावें, असें कित्येकजण म्हणत असतात. पण मी म्हणतो कीं, आम्हांस जें वाटतें तें बोलून दाखविण्यासाठींच ईश्वरानें मनुष्यास वाणी दिली आहे. वाणी पशूस दिलेली नाहीं. विचार व्यक्त करण्यासाठीं वाणी दिलेली आहे. तिचा उपयोग केला नाहीं तर तो राजद्रोह होत नसला तरी देवद्रोह होतो, हें खास. इतरांनीं वापरलेलें हें शस्त्र निःशस्त्र लोकांनीं वापरण्यासारखें आहे. आम्हां निःशस्त्र लोकांजवळ या शस्त्राशिवाय दुसरें कोणतें शस्त्र राहिलें आहे? आम्ही जर निश्चय केला तर आमच्या मनावर कोणाचाही हुकूम चालणार नाहीं. आम्ही हें यशस्वी शस्त्र टाकून कां देणार? तर साहेबाजवळ बोलण्याचें धैर्य नाहीं म्हणून! परमेश्वरानें निःशस्त्रांसही शस्त्रें दिलीं आहेत. बहिष्कार हें असें शस्त्र आहे कीं, त्यायोगानें निःशस्त्र असलेल्यांचे सर्व हेतु पूर्ण होतात. त्याचा उच्चार करायला-तें वापरायला भिऊं नका. पुरुषांचे जे प्रकार आहेत त्यांपैकीं कित्येकांच्या मनांत विचारच येत नाहींत, कित्येकांच्या मनांत विपरीत विचार येतात, कित्येक विचार बोलून दाखवीत नाहींत, कित्येकांचे विचार एक आणि बोलणें दुसरें असें असतें. तर 'मनसि वचसि काये' जे एकच असतात, ते श्रेष्ठ कां इतर पुरुष श्रेष्ठ? बहिष्कार हें सामान्य शस्त्र नाहीं. त्याचा उपयोग कसा करावा हें आपणांस शिकावयाचें आहे. स्वदेशींतच त्याचा उगम होऊन त्यामुळें परकीय तें आपोआप बाहेर पडतें. राष्ट्रीय शिक्षणांतच स्वदेशी बहिष्काराचा अंतर्भाव होतो. तिन्हींही आचरणीय असून स्वातंत्र्यपोषक आहेत. हे उपाय सर्वांस कळावे हा या नवीन चळवळीचा हेतु आहे. त्यांचें

निदर्शन केलें आहे. हा विषय फार व्यापक आहे—एका एका विषयावर दहा दहा व्याख्यानें दिलीं तरी पुरे होणार नाहींत. राष्ट्रांत ही जी नवीन ज्योत उत्पन्न झाली आहे तीवर फुंक घालूं नका. हे नवीन चळवळीचे हेतू कोणा-कडून साध्य करावयाचे याचा आतां विचार करूं. ही नवी चळवळ यशस्वी करण्याची जबाबदारी सर्वस्वी नवीन पिढीवर आहे. मी जुन्यांना नांवें ठेवीत नाहीं. मीही त्याच कोटींतील आहे. अनेक वर्षांच्या संस्कारानें जुन्यांची बुद्धि नवीन कल्पना ग्रहण करूं शकत नाहीं. तिच्यांत नवीन जोम उत्पन्न करणें दुर्घट आहे. पण जुन्यांनींही आतां ताणून धरूं नये अशी माझी त्यांना विनंति आहे. नवीन पिढीला पुढें जाऊं द्या. जे परिणाम होतील ते ते भोगतील. आ-मच्या अनुभवाचा फायदा त्यांना मिळालेला आहे. आमच्या खांद्यावर ते उभे असल्यामुळे त्यांच्या दृष्टीचें क्षेत्र विस्तृत झालें आहे. आमचें उदाहरण व त्या-पासून मिळालेलें ज्ञान हें नवीन पिढीच्या अस्वस्थतेचें खरें कारण आहे. मीही जुनाच आहें, हें मी पूर्वीच सांगितलें आहे. तरुण पिढीस माझें असें सांगणें आहे कीं, तुम्ही नवीन मार्ग काढा. आम्हांस जें मिळालें नाहीं तें तुम्ही मिळवा; तें तुम्ही मिळवावें अशी परमेश्वराची इच्छा आहे. वृद्धांस माझी अशी प्रार्थना आहे कीं, तरुण पिढीचे हातपाय तुम्ही बांधूं नका. मुलांच्या हातून दोष होत असतील तर त्यांस क्षमा करा; त्यांच्या आड येऊं नका. ते जें कार्य करीत आहेत तें तुमचेंही नाहीं व त्यांचेंही नाहीं, तर राष्ट्राचें आहे. तुमच्या अनुभवाचा त्यांस फायदा करून द्या. केवढी गोष्ट आहे कीं, आम्ही त्यांस कांहीं शिकविलें नाहीं. आतां त्यांस खोटा भरवसा तरी देऊं नका. पन्नास नाहीं जास्त वर्षें झालीं, आम्ही उद्योग केला. आम्हांस स्वराज्य नको होतें असें नाहीं, पण आम्ही फसलों. हा अनुभव नव्या पिढीनें घ्यावा. दोष आमच्या—जुन्या पिढीच्या—माथीं मारूं नका. आम्ही उद्योग केला. ही परंपरा तुम्ही पुढें चालू ठेवा. अंतिम हेतु पुढें ठेऊन राष्ट्राचें जहाज मार्गावर आणून सोडणें हें तरुण पिढीचें काम आहे. आम-च्या हातून चुका झाल्या आणि आतां आम्ही बहिष्काराच्या मध्या मारीत

आहों, असें तुह्मी आह्माला ह्मणाल, पण तेव्हांच्या स्थितींत जें करावयास पाहिजे होतें तें केलें आतां ती परिस्थिति बदलून टाकून तुह्मी काय पाहिजे ते मिळवा. व्यवस्था ठेवण्याचें पोलिसचें काम आमचे स्वयंसेवक करूं लागले, येथपर्यंत मजल आली आहे. प्रयत्न चांगला चालला आहे. स्वराज्य स्वराज्य ह्मणजे काय ? तर सरकार जें हल्लीं करीत आहे तें आह्मीं करावयाचें. या ओ-घास अडवूं नका. वृद्धांना अवज्ञा वाटत असेल, तरुण पिढीकडून दोषही होत असतील, पण कोणत्याही कार्याचा आरंभ हा दोषांनीं आवृत्त असा-वयाचाच. सध्याचें धोरण ओळखून आणि उगवणाऱ्या स्वातंत्र्यसूर्याकडे दृष्ट देऊन वृद्धतरुणांनीं कामगिरी बजाविली पाहिजे. हा दोघांच्या मिलाफाचा प्रश्न आहे. प्रसंग आणीबाणीचा प्राप्त झाला असतां पानपतच्या रणक्षेत्रांतील दुहीप्रमाणें जहाल व मवाळ असे दोन भेद होऊन दुही माजावी हें राष्ट्राचें दुर्दैव होय ! संकटाखेरीज यश मिळत नाहीं. ' न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ' हें ध्यानांत ठेवा. मोहोर साध्य कीं फळ साध्य, असला तंटा करूं नका. नवीन पिढीची भावना फळ मिळेल अशी आहे. ही भावना देशाचा उत्कर्ष करणारी आहे. ती परमे-श्वरानें उत्पन्न केली आहे; तिला खच्ची करण्याचा प्रयत्न करूं नका. नवीन पिढीनें पुढें जावें अशी तिची इच्छा आहे. असें असतांना गाड्याचा एक बैल चिखलांत रुतला तर तें दुर्दैव नाहीं तर काय ? नवीन पिढीचा निर्धार झालेला आहे. स्वातंत्र्यगंगेचें पाणी खेळत असलेलें त्यांना दिसत आहे. रस्ता बिकट असला तरी तो सर्वांनीं गिरवलेला आहे. आमच्या राजकर्त्यांनीं गिरवलेला आहे. याच रस्त्यानें आमचे पूर्वज नव्हे तर सर्व गेलेले आहेत. रस्त्यावर विघ्नें आहेत; पण उमेद अशी आहे कीं वाटेंत देह पडला तरी पोटांतील वासना त्या स्वातंत्र्यगंगेंत जाऊन स्नान करीलच करील. अशा वासनांनीं प्रेरित होऊन राष्ट्र निघालें आहे. [illegible] लाभ मिळेल असा भरंवसा आहे. आह्मी उपोषित आहों आणि [illegible] उपोषणाची पारणा गंगेंत स्नान करून सोडूं, असा आमचा निर्धार आहे. [illegible] करून

याला आड येऊं नका. तरुणांनींही वृद्धांची अवहेलना करूं नये. सन्मार्ग धरा. वाडवडील तुह्मांस विसरतील, पण परमेश्वर विसरणार नाहीं. सर्वजण आमच्या निघाले आहेत. बंगाल निघालें आहे, पंजाब निघालें आहे, आणि मद्रास निघालें आहे. महाराष्ट्र आपला पूर्व इतिहास विसरेल काय ? स्वातंत्र्यरूपी परमेश्वराच्या मंदिराचें शिखर आह्मांस दिसत आहे. चुकणारांची अनुकंपा करा. कोणाची निंदा करण्यासाठीं हा उद्योग सुरू केलेला नाहीं; परमेश्वराच्या प्रेरणेनें ही यात्रा निघालेली आहे. ज्यांना आमच्याबरोबर यावयाचें असेल त्यांची गाडींत सोय होईल. ज्यांना यावयाचें नाहीं त्यांनीं आमचा मार्ग रोधूं नये. हें आमचें कार्य तडीला जाईल अशी खात्री आहे. जसा भाव असेल तसें सत्पुरुषांच्या व परमेश्वराच्या कृपेनें हें कार्य तडीस जाईल.

आमच्या गरजा.

मंगळवार ता. ५ मे १९०८ रोजीं सायंकाळीं, खामगांव (वऱ्हाड) येथें रा. श्रीराम शालिग्राम यांच्या बंगल्याच्या पटांगणांत लो. रा. टिळक यांचें व्याख्यान झालें, तें येणेंप्रमाणें:—

आपण जो सत्कार केला त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहें. तुह्मी जो सत्कार केला तो व्यक्तीचा नव्हे तर तत्वाचा होय, असें मी समजतों. हल्लीं राष्ट्रामध्यें जी चळवळ आहे व जिच्या योगानें सर्व राष्ट्र जागृत झालें आहे तिच्यासंबंधानें मी आतां निरूपण करणार आहें. माझा व्यासंग राजकीय विषयाचा आहे, आणि मी जें सांगणार आहे ते देशस्थितीसंबंधानेंच सांगणार आहें. प्रस्तुतचा आपला धर्म, आचार व गृहस्थिति बरी किंवा वाईट याचा खल आपसांत करावयाचा असतो. पण, आमच्यें जी एक प्र-

कारची उलटापालट झालेली असेल ती उलटापालट व ती फेरफार बरा किंवा वाईट याचा विचार करण्यापेक्षां आपणावर आलेल्या राजकीय परिस्थितीचा विचार अधिक करणें अधिक बरें होईल असें वाटतें. वैद्यशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे रोग्याच्या दुर्धर रोगाकडे प्रथम व विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. या दुर्धर रोगाची उपेक्षा करून फायदा नाहीं. हा देशाचा दुर्धर रोग म्हणजे देशाच्या गरजा होत. हा दुर्धर रोग कोणत्याही राष्ट्राला रसातळाला नेईल, हा राष्ट्रांत कसा व केव्हां शिरला, व तो हटविण्याकरितां कोणत्या मात्रांचा उपयोग करण्यांत आला, तो कमी होण्याच्या पायरीला लागला आहे कीं नाहीं, हें जाणणें आपलें कर्तव्य आहे. कोणती मात्रा अधिक लागूं पडेल ? या वैद्यांच्या तंट्यांत देशाचें नुकसान होणार आहे; तेव्हां या गोष्टीचा विचार लवकर झाला पाहिजे. विचार लवकर न झाल्यास रोगी मरेल. यासाठीं ज्याला ज्याला विचार करितां येतो-व प्रत्येकाला तो आला पाहिजे—त्यानें त्यानें कोणता इलाज चांगला व कोणती मात्रा हितावह हें समजून घेऊन पुढचा मार्ग आक्रमिला पाहिजे. इंग्रजांच्या राज्याची आमच्या देशांत स्थापना होऊन शंभर वर्षें झालीं आहेत. इतक्या मुदतींत इंग्रजी राज्याबद्दल लोकांचे समज पालटत चालले आहेत. आमची पहिल्यापासून अशी समजूत आहे कीं, राजा हा देवाचा अंश आहे व प्रजेचें हित करणें त्याचें काम आहे. त्याचप्रमाणें प्रजेला पोटभर अन्न मिळतें कीं नाहीं, प्रजेचा व्यापार भरभराटींत चालतो कीं नाहीं, शूद्रांना शेतकीचीं साधनें मिळतात किंवा नाहीं, किंबहुना पाऊस पडतो किंवा नाहीं, याची जबाबदारी राजावर आहे. रामायणांत सांगितलें आहे कीं एका ब्राह्मणाचा मुलगा अकालीं मेला, तेव्हा रामचंद्राकडे जाऊन तो म्हणाला कीं, 'रामा ! तुझ्या पापामुळें माझा मुलगा मेला.' नंतर रामचंद्र धनुष्य घेऊन पापाचा शोध करण्याकरितां स्वतः गेले व एक शूद्र तपश्चर्या करीत आहे असें त्यांस दिसलें. त्याला शासन केल्यावर मेलेला मुलगा जिवंत झाला. यावरून आमच्या वकील मताप्रमाणें राजावर जबाबदारी किती असते याचा खुलासा होईल.

दुष्टांस शासन करणें राजाचें काम आहे. प्रजेच्या प्राप्तांपैकीं षष्ठांश राजास मिळतो तो काय त्याचें कर्ज ह्मणून? त्यानें प्रजेचा बंदोबस्त करावा ह्मणून. राजा ईश्वराचा अंश आहे; पण राजा जेव्हां धर्म सोडतो तेव्हां त्यामधील ईश्वरांश दुसऱ्याचे अंगांत संचार करितो, व दुसरा एक ईश्वराचा अंश उत्पन्न होऊन गादीवर बसतो. राजा ईश्वराचा अंश खरा, पण तो जोंपर्यंत धर्म पाळीत आहे तोंपर्यंत. राजाचा धर्म ह्मणजे प्रजेचें पुत्राप्रमाणें रक्षण करणें हा होय. अलीकडे पाऊस वेळेवर पडत नाहीं, तर राजानें काय करावें? असा त्यांचेकडून आक्षेप येतो. प्रजेचें असें उत्तर आहे कीं वर्षांस कांहीं तरी पाऊस पडतो व तें पाणी तलाव वगैरे बांधून सांठवून ठेवणें राजाचें कर्तव्य आहे. पूर्वींचे राजे आपले पैसे तलाव वगैरे बांधून स्वदेशांत खर्च करीत असत, पूर्वींच्या राजांनीं बांधलेल्या तळ्यांचें पाणी शेतकऱ्यांना फुकट मिळत असे. हल्लीं करांतून शिल्लक राहिलेल्या पैशांतून तलाव बांधून पुनः त्यावर कराची आकारणी घेणें ह्मणेज 'चक्रवाढ' नाहीं काय? कांहीं ठिकाणीं कराच्या उत्पन्नांपैकीं पैसेच शिल्लक राहत नाहींत. दुष्काळाकरितां दीड कोटी रुपये वसूल होणारा इनकम्-टॅक्स आह्मांवर बसविला आहे. हा कर बसविण्यासंबंधानें सरकारनें असें सांगितलें होतें कीं, हे कराचे रुपये बाजूस ठेवून दुष्काळाचे वेळीं त्यांचा उपयोग करूं. परंतु द्रव्याचा लोभ फार कठीण आहे! सरकार हें एक सावकारच आहे. पण यांच्या व इतर सावकारीमध्यें फार दांडगें अंतर आहे. आपण जर एखादा पैसा गोरक्षणास ह्मणून दिला तर आपण त्याचा हिशेब मागण्यास तयार होतों. पण सरकाराजवळ हिशेब मागण्यास अधिकार नाहीं! अजून खर्च बरोबर नाहीं हें सांगण्याची मोकळीक आहे; पण तो खर्च करण्याचा किंवा तो खर्च कसा करावा हें ठरविण्याचा अधिकार आपल्यास नाहीं. सरकार हें 'ट्रस्ट' आहे आणि तें कराच्या रूपानें कित्येक कोट रुपये जमा करून विलायतेस नेत आहे; पण त्याचा हिशेब मागण्याचा आह्मांस अधिकार नाहीं. नुसता राजा कांहीं सव्वाशें कोट रुपये खात नाहीं. तो आपल्या इतकेंच अन्न खाणार व कपडेहि पण तितकेच.

थोडें अधीक–घालणार. त्याला इतके कोट रुपये नेऊन काय करावयाचें आहे ? पण सर्व अधिकारी परकीय आहेत. त्यांच्या पोटाकडे पाहणें त्याला भाग पडतें. ते आमचा पैसा खातात तरी खर्चाचे बाबतींत आमचा विचार बिलकूल घेत नाहींत; इतकेंच नाहीं तर ते आमचा पदोपदीं अपमान करतात. पेशवेशाही, भोंसलेशाही बुडून आगगाड्या, तारायंत्रें, पोस्ट-ऑफिसें इत्यादि गोष्टी जेव्हां सुरू झाल्या, तेव्हां लोकांना सत्ययुग आलें असें वाटलें. पण ही समजूत फार दिवस टिकली नाहीं. पुढें असें अनुभवास आलें कीं सत्ययुगापेक्षां वाईट, किं-बहुना कलियुगापेक्षांहि वाईट युग या काळीं दडून राहिलें आहे. अधिकारी वर्गाचें जाळें हळूं हळूं वाढत चाललें असून हल्लीं पहिल्या प्रतीची दक्षणा गोऱ्यांनाच मिळत असते.

ही गोष्ट अधिकाराची झाली. व्यापाराकडे दृष्टी फेंकली तर त्याचीही तीच गत झाली आहे. ज्या वेळेस आपला देश भरभराटीच्या शिखरास पोंचला होता, त्या वेळीं परदेशांत जाऊन व्यापाराचे साहस आमच्या हातून घडलें नाहीं. कारण हें कीं त्या वेळेस कोणत्याहि प्रकारें तसें करण्याची आपल्यास जरूर नव्हती. आपला व्यापार आपल्या ताब्यांत होता. आपल्या वस्तु दुसऱ्या देशांत जात असत व त्यामुळें तिकडील संपत्ति आपणाकडे येत असे. आतां तसें नाहीं. आपलें सरकार मारवाडी आहे. हिंदुस्थानचा सर्व व्यापार त्यांनीं आपल्या हातीं घेतला. ज्या इंग्लडांत कापसाचें एक बोंड देखील पिकत नाहीं त्या देशांतून २५ कोट रुपये किंमतीचा माल हिंदुस्थानांत येतो. सरकार गिरण्या काढा म्हणून म्हणतें, पण उद्योगधंदे शिकविणें हें काम सरकारचें कीं प्रजेचें ? पण हे राजे कर घेऊन कर्तव्य करण्यास चुकले म्हणण्यापेक्षां आपणच चुकलों, असें म्हटलें पाहिजे. हल्लीं करतात तसें जर त्यांनीं केलें नाहीं तर तिकडील लोहार, सुतार, तेली वगैरेचें पोट भरावें कसें ? थोडक्यांत दृष्टांत असा आहे कीं एका म्हैस एक सख्खा आणि एक सावत्र मुलगा आहे. आई आपला ओढा नेहमीं सख्या मुलाकडे ठेवते व सावत्र मुलाला कांहीं दिलें पाहिजे म्हणून हलक्या जिनसा देते. हीच गत

आपल्या राष्ट्राची झाली आहे हिंदुस्थानचे व इंग्लंडचे राजे एकच आहेत. पण विलायतच्या गिरणीवाल्यांनी जर कापड खपत नाहीं म्हणून ओरड केली तर लगेच आमच्या गिरणीवाल्यांवर कर बसतो ! हिंदुस्थानचे उद्योगधंदे वाढवा असें लिहिलें तर फक्त ते कागद नुसते दाखल होतात. अशा रीतीनें पार्लमेंट आपल्यावर राज्य करीत आहे.

राजानें प्रजेचें सुख प्रथम पाहिलें पाहिजे, आपलें राज्य चिरस्थायी कसें राहील याचा पहिल्यांदा विचार केला पाहिजे. पण सध्यांची राज्यपद्धति उलट आहे, असें दिसून येतें. त्यांचें पहिलें पाहणें असें असतें कीं, आपले गोरे लोक इकडे कसे पोट भरतील ? आमच्या लोकांना लष्करांत मोठ्या जागा कधीं मिळत नाहीत; जसे कांही आम्ही कधी हातीं शस्त्रच धरलेलें नाही ! लष्करावर फाजील खर्च होतो. इंग्रज सरकार व्यापारी आहे;तेव्हां त्यास आम्ही असें विचारतों कीं २०० रुपयांचें उत्पन्न असलें तर ५०० रुपयांचे पुरभय्ये रखवाली करण्याकरितां नोकर म्हणून ठेवाल काय ? आम्हाला कांहीं काम सांगितले तर आम्ही करणार नाही काय ? पण आमचें म्हणणें न ऐकतां मर्जी वाटेल त्याप्रमाणें आपल्या हातांत अधिकार राखून जर प्रजा संतुष्ट राहिली तर त्यांना तें पाहिजे आहे. मि. मोर्ले म्हणतात कीं, अधिकारी वर्गाची सत्ता कमी करणार नाही ! अधिकाऱ्याच्या स्वातंत्र्यास आळा न घालतां जर प्रजेचें समाधान होईल तर मि० मोर्लें यांना तें पाहिजे आहे. आपले ४० कोट रुपये बिनमोबदला जातात ही गोष्ट ज्यांना कळली, त्यांत दे० दादाभाई नौरोजी अग्रगण्य होत. त्यांनी होतें असे सिद्ध केल्याप्रमाणें होत राहिल्यानें आमचा देश भिकेला लागणार नाहीं काय ? कुबेराचीही संपत्ती नाहींशी होऊन तो अशाने भिकारी होईल. इकडील प्रजेच्या कल्याणाकडे दृष्टी देण्यापूर्वी आपल्याकडील लोक संपन्न झाले पाहिजेत, असें ज्या राष्ट्राचें मत आहे तें राष्ट्र कितीही बलाढ्य व सुधारलेलें असलें तरी केव्हांना केव्हां या राज्यपद्धतींत सुधारणा झाली नाहीं तर तें सुखानें टिकणें कठीण होणार आहे. हा आमच्या पुराणांतील सिद्धांत आहे.

आपले पैसे कोणी खर्च करावयाचे हें ठरविण्याचें काम आपल्याच हातीं ठेवणें ही पहिली सुधारणा होय. या कामासाठीं लोक निवडून नेमा किंवा कसेही नेमा, अधिकार आमच्या हातीं पाहिजे. नाहीं तर आमच्या दरिद्री देशाची सुधारणा कधींही होणार नाहीं. या असल्या गोष्टी आम्ही हजारों वेळां कळविल्या आहेत. खुद्द राणी सरकारनें सांगितलें आहे कीं प्रजेची आबादानी हें राष्ट्राचें बळ आहे. पण आपला अधिकार कमी करावयाचा नाहीं असें अधिकारीवर्गाचें सध्याचें धोरण आहे. तुम्ही पाहिजे तितक्या पदव्या मागा, देऊं, पण बंदुक ठेवण्याची 'लायसेन्सें' मात्र मिळणार नाहींत ! मुंबई इलाख्यांत २५००० गांवें आहेत पण बंदुक ठेवण्याचे परवाने मात्र ५००० लोकांनांच आहेत. इतकी बंदी कशाकारितां ? तर तुम्ही लोक बंड कराल म्हणून. विलायतेंत याच्या अगदीं उलट गोष्ट आहे. याहीपेक्षां भयंकर अशी गोष्ट म्हणजे दारूची होय. लोकांनीं दारू प्यावी व आमचा खजिना भरून द्यावा, असें सरकाराचें धोरण दिसतें. हिंदु राज्य होतें तेव्हां या गोष्टीचा बिलकूल प्रसार नव्हता, इतकेंच नाहीं तर करांच्या वसुलीचें मान पाहिलें तरी तें १०० पटीनें वाढलें आहे. म्हणजे ज्या महाराष्ट्रांत पूर्वी १० लक्ष रुपये दारूच्या कराचें उत्पन्न होतें तेथें आतां तें १० कोटींपर्यंत गेलें आहे. ही दारूबद्दल गोष्ट झाली. उद्योगधंद्यांची तीच स्थिति झाली आहे. या सर्व गोष्टींची विलायतेंत जाऊन बोंबही केली, पण सर्व व्यर्थ. अशा वेळीं काय करावयाचें हा प्रश्न आहे. या परिस्थितींतून सुटका होण्यास मार्ग आहे किंवा नाहीं हेंही समजलें पाहिजे. आपल्या उणीवा काय आहेत त्या सर्व समजल्या आहेत व त्या कांहीं खोट्या आहेत असें अधिकाऱ्यांनीं ठरविलेलेंही नाहीं; पण राज्यकर्त्यांचा लोभ आमच्या मार्गांत आड येतो आतां अशी स्थिति झाली आहे कीं, राज्यकर्त्यांचा राज्यलोभ एका बाजूस आहे व प्रजेची अधिकाधिक स्वतंत्र होत जाण्याची इच्छा एका बाजूस आहे. मि० मोर्ले हे जेव्हां सेक्रेटरी झाले तेव्हां सर्व लोकांना अशी आशा होती कीं, मोर्ले साहेब उदारमतवादी, पंडित आहेत; ते अधिकारावर

आले ह्मणजे आपल्यास सर्व अधिकार देतील, पण आपल्यांत ह्मण आहे त्याप्रमाणें झालें, कीं "वेदांती राजा दुसऱ्या राजापेक्षां वाईट." "आपलें गांठोडें वेदांत्याच्या हवाली करण्यापेक्षां चोरांच्या हवाली करणें चांगलें."

आपल्यांत दोन पक्ष झाले आहेत. एकाचें ह्मणणें आपणांस केव्हां तरी मोक्ष मिळेलच, उगीच डोकें उठवूं नका—त्या योगानें संकटें मात्र येतील. अर्ज करणें हाच काय तो सनदशीर मार्ग आहे—याच्या पलीकडे गेलां तर संकटें येतील व त्यांत भेंगरून जाल. अर्ज विनंत्या कराव्या, त्यांनीं ऐकलें तर बरें; नाहीं तर स्वस्थ बसावें—आज नाहीं उद्यां त्यांना आपली कींव येईलच येईल. दुसऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं ३० कोटी लोक कांहीं पशू नाहींत. तीं माणसेंच आहेत. जर माणसाला परमेश्वर होतां येतें तर व्हाईसरॉय होतां येणार नाहीं काय? "नर करणी करे तो नरका नारायण हो जाय" मग नर करणी करील तर त्याचा व्हाईसरॉय किंवा राज्याचा सत्ताधारी होणार नाहीं काय? लोकांच्या तेजावर ज्याचा विश्वास आहे असा दुसरा पक्ष आहे. आगगाड्या चालविल्या कोणी तर आह्मीं. सरकार ज्या गोष्टी करितें त्या गोष्टी आपणांस करतां येणार नाहींत काय? आह्मींच हें गाडें चालविलें आहे, पण तें दुसऱ्याच्या हिताकरितां चालविलें आहे. तें आमच्याकरितां आह्मांस चालवितां येणार नाहीं काय? आमचे पोलीस लोक जर बंदोबस्त ठेवतात तर आमचे स्वयंसेवक बंदोबस्त ठेऊं शकणार नाहींत काय? आमचेच लोक सध्यां सरकाराकरितां न्याय देतात तर पंचायतीचा प्रकार त्यांना शक्य नाहीं काय? आणि ह्मणूनच मी ह्मणतों कीं, **आपल्या गोष्टी आपणच करावयाला लागणें यापेक्षां स्वराज्य तें दुसरें कोणतें?** कांहीं लोक ह्मणतात, इतकी मोठी मागणी मागूं नका, व कांहीं ह्मणतात कमी मागणें हा आपला भित्रेपणा आहे. हें सगळें ह्मणणें सावकाराच्या घरीं गेलेल्या भिक्षुकाप्रमाणें होय. एक भिक्षुक ह्मणाला, आतां एवढ्या मोठ्या सावकाराजवळ जावयाचें तेव्हां तूं किती मागणार? एक लाख कीं दोन लाख? दुसऱ्याचें मत भिन्न

पडलें; व त्यांतच ते भांडत बसले, आणि त्यापासून अखेर कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं. या प्रकारचाच विरोध दोन पक्षांमध्यें सध्यां माजला आहे. दोन काठ्या एकदम मोडतां येत नाहींत ह्मणून सरकारनेंच हा पक्ष उत्पन्न केला किंवा काय, हें समजत नाहीं. मवाळांना ' आमचेकडे या ' असें सरकार ह्मणतें. यांत एक युक्ति आहे. आधीं सरकार जहाल लोकांना तुडवील व मग मवाळांना तुडवील. ही युक्ति सिद्धीस जाऊं नये याकरितां आपण खटपट केली पाहिजे. ही युक्ती अधिकारी वर्गानें हरीण व घोडा यांच्या गोष्टींतील युक्तीमारखी केली आहे, असें दिसून येईल. पहिल्यांदा हरीण पळत होतें तें घोड्यास दाखवून त्याची वाहवा करून ' हरीण तुझ्यापुढें जात आहे तर तूं एवढा बलाढ्य असून त्यांनीं तुझ्यापुढें जावें हें तुला पाहवतें तरी कसें ? ' असें घोड्यास ह्मणून तो जीन ठेऊं देत नव्हता तरी त्याच्या पाठीवर खोगीर घातलें आणि मग शर्यतींत हरणाला हरवून घोडा पुढें आला. मग घोडा ह्मणतो, आतां खोगीर काढा. तेव्हां स्वार त्याला ह्मणाला, तुझ्यावर मी जें जीन घातलें तें कांहीं काढण्याकरितां नाहीं ! याप्रमाणें सरकारी अधिकारी आपली गत करीत आहेत व करणार आहेत असें स्पष्ट दिसतें. सरकार नेहमीं आपला फायदा पाहतें. आपल्या कार्यसिद्धीकरितां दरबारी भाषा पाहिजे तर वापरावी. जर नुसते मागून त्यांनीं आपल्याला हक्क दिले तर ते बरे, ते तसे मिळालेले हक्कही आह्मांस नकोत असें नाहीं. पण, नाहीं तर अडवणूकीचा मार्ग लोकांनीं स्वीकारला पाहिजे. त्यांनीं थोडे हक्क दिले तरी ते आह्मी घेणार नाहीं असें नाहीं; पण पूर्ण हक्क—मग ते आपल्या अडवणुकीनें मिळोत किंवा सरकार ओळखून देवो-मिळविण्याचा आमचा कृतसंकल्प आहे. आह्मी तीस कोटि लोक ईश्वराचे अंश आहोंत. राजा जर पाप करण्यास उद्युक्त झाला तर त्याच्या आड येणें आपलें कर्तव्य आहे. बाप जर मुलाचें अनहित करूं लागला तर मुलानें बापाचा हात धरणें हें शास्त्राच्या आड येईल काय ? राजानें आपलें कर्तव्य केलें नाहीं ह्मणजे त्यानें प्रजेचा द्रोह केला असें होतें. हा जरी राजकर्त्यांच्या कायद्यांत गुन्हा नाहीं तरी

प्रजाद्रोह हा ईश्वराचे येथें गुन्हाच आहे. स्वराज्याचे हक्क मागण्यास तयार व्हा. हा आपला ईश्वरदत्त हक्क आहे. उद्योग पुष्कळ दिशेचे आहेत; मात्र त्यांसाठीं त्रास सोसावयाला आपण तयार झालें पाहिजे. रोग्यांनीं कडू औषध घेतलेंच पाहिजे, त्याप्रमाणें हें आहे. **आपणास जें पहिलें काम करावयाचें तें राष्ट्रीय शिक्षणाचें होय.** ज्ञान झाल्याखेरीज कोणतीही गोष्ट होणार नाहीं. आपल्या डोक्यांत भलभलत्या गोष्टी भरल्या आहेत, आणि आपलें डोकें ताळ्यावर आणण्यास राष्ट्रीय शिक्षणच उपयोगीं पडणार आहे. सर्व शाळा सरकारच्या ताब्यांत आहेत तेव्हां तें आपल्या स्वतःस हितकर अशाच प्रकारचें शिक्षण देणार, हें उघड आहे. आपल्या हातानें कोणीही आपला पाय तोडून घेत नाहीं. सरकारच आपलें सर्वप्रकारें कल्याण करील, ही बुद्धि पालटेल असें शिक्षण देणें हें आपलें काम आहे. ज्याप्रमाणें लहान मुलाला आपण देवाची किंवा धर्माची ओळख करून देतों त्याप्रमाणें राष्ट्राला राष्ट्रीयत्वाचें शिक्षण दिलें पाहिजे. सरकारच्या हातांत मुलें दिलीं म्हणजे तीं तेजस्वी निघण्याच्या ऐवजीं दुबळीं होतात. तेव्हां राष्ट्रीय शिक्षण द्यावयाचें तें एवढ्याचकरितां कीं त्यांच्या मनांत राष्ट्राशिवाय प्रथम दुसरी कोणतीही गोष्ट येऊं नये. जर सरकार शिक्षण देत नाहीं, किंवा जर परदेशी माल आपल्याकडे येणें बंद करीत नाहीं, तर आपणच त्या गोष्टी केल्या पाहिजेत. हल्लीं काय झालें आहे कीं आपण म्यांचेस्टरचे गुलाम बनलों आहों. साखरेच्या व कापडाच्या रूपानें ३०–३५ कोट रुपये विलायतेंत जातात. आणि जर तितकेच पैसे आपण वाचवूं व जर त्यांचा व्यापार आपण बंद केला तर ते आपलें म्हणणें कबूल करतील, कबूल करणें त्यांना भाग होईल. आणि **अशा रीतीचा चटका जसा चरचरीत बसेल तसा चटका दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें बसणार नाहीं.** या गोष्टी राज्यकर्त्यांकडे केवळ अर्ज करून मिळावयाच्या नाहींत. म्हणून त्या गोष्टीविषयींचा अर्ज मी आपणाकडेच करणार आहें. स्वदेशीबरोबर बहिष्काराची कुस्ती लागली आहे. बहिष्कार या शब्दानें कित्येकांचें डोकें दुखूं लागतें. साहेब म्हणतात कीं आम्हाला काय चालवून देतां ? आमचा काय द्वेष

करतां ? याला उत्तर देतां येत नाहीं. आई जेऊं घालित नाहीं व बाप भिक्षा मागूं देत नाहीं, अशी आमची स्थिति झाली आहे ! आपण कांहीं देत आहां कां ? आणि जर आपण कांहीं देत नाहीं तर आमच्या हिताकरितां आम्ही यत्न करूं नये काय? असें आमचें राज्यकर्त्यांस म्हणणें आहे. हल्लींची स्थिति आम्हांस दुःसह झाली आहे. इसापनीतींतील परटाच्या गाढवाप्रमाणें राहण्याची आमची इच्छा नाहीं. आपल्या बायकोवर प्रीति केली म्हणजे दुसऱ्या बायकांचा द्वेष केल्यासारखें होईल काय? या प्रश्नाला जें उत्तर द्याल तेंच आपण बहिष्कार घालण्या-संबंधानें दिलें पाहिजे. हा पोट-पाण्याचा प्रश्न आहे. आमच्या देशबांधवांचीं पोटें भरतील असें आम्ही करणार. आमचे धंदे परकीयांच्या पोटांकरितां नाहींत. आम्हाला जो मार्ग आवडेल, जो मार्ग आम्हांस हितकर दिसेल, तो आम्ही अनुसरणार. स्पष्ट बोललें पाहिजे. डोकें मारलें तरी हरकत नाहीं! हा व्यक्तीमात्राचा प्रश्न आहे. हा देशाच्या फायद्याचा प्रश्न आहे. या जगामध्यें अशी कोणतीही गोष्ट नाहीं कीं जिला कांहीं लोक नांवें ठेवीत नाहींत. बहिष्कार ही स्वदेशीची जोड आहे. जसें ' खरें बोलेन ' म्हणजे ' खोटें बोलणार नाहीं ' असें होतें, तरी साक्षीच्या वेळीं दोन्हीही गोष्टींची शपथ घेतात, तसेंच हें आहे. ही जशी जोडी आहे तशीच स्वदेशी व बहिष्कार यांची आहे. बहिष्कार टाका, त्यापासून अंतीं अपाय होणार नाहीं. उद्योग करा. आपसांत जूट करा. स्वराज्य आपल्या हातांत आहे; तें कांहीं लांब नाहीं. सरकारच्या कृतींना आळा घातला पाहिजे. आपण जोर धरूं त्यावेळीं तें होणार आहे. बलढ्य व अभिमानी लोकांचा स्वभावच असा असतो कीं, ते धक्का बसला म्हणजे विचारतात ' काय म्हणून धक्का दिला ! ' ज्यांची संपत्ति असुरी आहे त्यांचा स्वभाव तामसी असतो. ह्या तामसीपणाला आळा घालण्याचें आपल्यांतील प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे; व तें प्रत्येकानें बजाविलें पाहिजे. आपण या गोष्टी विसरलों तर खचित अधोगतीला जाऊं यांत शंका नाहीं !

कामकरी लोक व दारूचें व्यसन.

रविवार ता. ७ जून १९०८ रोजीं सायंकाळीं करी–रोड [मुंबई] स्टेशनाजवळील मोकळ्या जागेंत सिंधुदुर्गवासी आर्यमित्रसमाजामार्फत मद्यपाननिषेधासंबंधानें जंगी जाहिरसभा भरली होती. या सभेचे अध्यक्ष या नात्यानें लो॰ रा. टिळक यांनीं व्याख्यान दिलें, तें येणेंप्रमाणें:—

सभ्य गृहस्थहो ! आतांपर्यंत निरनिराळ्या वक्त्यांचीं झालेलीं भाषणें आपण ऐकलींच आहेत. मी आतां त्यांच्यापेक्षां अधिक कांहीं सांगणार आहें असें नाहीं, तथापि अध्यक्ष या नात्यानें आजच्या विषयाचा मी समारोप करणार आहें. माझ्या मतें अशा प्रकारच्या सभा होऊन मद्यपानाची चर्चा होण्याचा प्रसंग आमच्या इकडे यावा, हें देशाचें दुर्दैव होय. हिंदुस्थानांत हिंदु आणि मुसलमान या दोन जातींची विशेष वस्ती आहे. अशा हिंदुस्थानांत या प्रश्नाचा विचार करण्याचा प्रसंग यावा ही विशेष दुःखाची गोष्ट आहे. हें कां झालें ? अशी स्थिति आपल्याला कां आली ? याचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, या गोष्टीला आमच्यापेक्षां आमचें सरकारच अधिक कारण झालेलें आहे. ब्राह्मण दारू पाजतात, असें आतांच एका वक्त्यानें सांगितलें. पण जो ह्मणून दारू पिण्यास सांगत असेल त्याचा तुह्मी निषेध करा असें मी तुह्मांस सांगतों—मग तो ब्राह्मण असो, सरकार असो, अथवा त्याच्याही पलीकडचा परमेश्वर असो. मी असें ह्मणणार नाहीं का, ब्राह्मणांवरच केवळ बहिष्कार टाका. प्रत्यक्ष परमेश्वर येऊन ' दारू प्या ' ह्मणून सांगूं लागला तर त्याच्यावर देखील बहिष्कार टाका. इंग्रज लोक थोर आहेत, शहाणे आहेत, विद्वान आहेत, राज्यकर्ते आहेत, चांगले राज्यकर्ते होण्याची त्यांची योग्यता आहे; पण दारू पिण्यास प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें जर ते सांगूं लागले तर त्यांचा निषेध केलाच पाहिजे. हा प्रश्न एकट्या ब्राह्मणांचा नाहीं, एकट्या मराठ्यांचा नाहीं, एकट्या क्षत्रियांचा नाहीं, राजाचा नाहीं, किंवा इंग्रजांचा

नाहीं. हा धर्माचा व नीतीचा प्रश्न आहे. ब्राह्मण लोक अमुक करतात, साहेब लोक अमुक करतात, म्हणून तुम्हीही तसेंच करावें असें कांहीं कोठें शास्त्रांत सांगितलेलें नाहीं. आमच्या शास्त्रांत असें सांगितलेलें आहे कीं, ब्राह्मण असून तो वाईट कर्म करूं लागला तर तो शूद्र होतो, आणि शूद्र असून त्यानें चांगलें कर्म केलें तर शूद्राचा ब्राह्मण होतो. जातीचा विचार करावा, वर्णाचा विचार करावा, धर्माचा विचार करावा, एशिया किंवा युरोपचा विचार करावा, असा हा विषय नाहीं. दारू धर्मानें निषिद्ध आहे, नीतीनें निषिद्ध आहे, वैद्यकीनें निषिद्ध आहे, आरोग्यानेंही निषिद्ध आहे. हें पाहिजे तर सिद्ध करून देतां येईल, सिद्ध करून दिलेलें आहे. मुंबईंत दोन लाख मजुर आहेत. एकपंचमांश मुंबई तुम्हीं आहां. मुंबई शहर तुमचें आहे. मुंबई शहर श्रीमंत लोकांचें नव्हे. मला मुंबई शहर कोणाचें आहे, म्हणून विचारलें, तर मुंबई शहर मजूर लोकांचे आहे असेंच मी सांगेन. तुम्ही जर मेहनत केली नाहीं तर मुंबईंतील गिरण्या बंद पडतील. तुम्हांस योग्य मजुरी मिळेल, तुमचें पोट भरेल तरच मुंबई शहर सुखी आहे, असें मी समजेन. मुंबई शहरांत जर तुमची प्रमुख वस्ती आहे तर मुंबई शहराला कोणी नांवें ठेवलीं तर तुम्हाला त्यानें वाईट वाटलें पाहिजे. पण सर्वांत अधिक दारू पिणारें शहर मुंबई आहे. ३०।४० लक्षांची दारू एकट्या मुंबई शहरांत खपते. याशिवाय विकायती दारूंचा खप आहे तो निराळाच. हें व्यसन मजूरदार लोकांमध्यें विशेष आहे. माझें या विषयासंबंधानें नुकतेंच एका कलेक्टराशीं बोलणें झालें. त्या वेळीं मजुर लोकांना 'श्रमपरिहारार्थ' दारू पिणें भाग आहे, असें साहेब म्हणाले. साहेबांना काळजी पडली कीं, गरिबांना दारू कशी मिळणार? मजुरांचा श्रमपरिहार कसा होणार? अन्न न मिळालें तरी हरकत नाहीं, पण श्रमांचा थकवा नाहींसा होण्याकरितां दारू मिळालीच पाहिजे! मी उत्तर दिलें कीं, हिंदुस्थान कांहीं नवें नाहीं. आज दहा हजार वर्षे हिंदुस्थान अस्तित्वांत आहे. इतक्या अवधींत जर दारूशिवाय आमच्या लोकांचा श्रमपरिहार झाला, तर आजच का दारूवांचून भागणार नाहीं

असें कसें ह्मणतां येईल? एक कोटी पंचवीस लक्ष रुपये मुंबई इलाख्यांत दारूबद्दल कर द्यावा लागतो. दारू हें व्यसन सुधारणेचें आहे आणि तें सुधारलेल्या इंग्रज लोकांबरोबर इकडे शिरलेलें आहे. इंग्रजींत दारूच्या व्यसनाला Tutonic vice असें ह्मणतात. आमचे राज्यकर्ते 'टयूटन' आहेत. इंग्रजांच्या धर्मांत दारू पिण्याविषयीं निषेध नाहीं–'दारू प्या' असें सांगणारा जगांत हाच एक धर्म आहे. आमच्या धर्मांत निषेध आहे. बाकीच्या दोषांस प्रायश्चित्त सांगितलें आहे, पण मदिरापानास आमच्या धर्मांत प्रायश्चित्त सांगितलेलें नाहीं. एकच प्रायश्चित्त सांगितलेलें आहे; आणि तें तापलेला लोखंडाचा रस प्राण जाईपर्यंत दारू पिणाऱ्याच्या घशांत ओतावा हें होय-ह्मणजे त्याला देहांत प्रायश्चित्त द्यावें असें आहे. ज्यांच्या धर्मांत दारू निषिद्ध नाहीं ते दारू न पिण्याविषयीं खटपट करितात; मग आमच्या धर्मांत दारू निषिद्ध आहे, तेव्हां आम्हां तिचा निषेध करणें हें आमचें कर्तव्य नाहीं काय? दारू पिणाऱ्या लोकांचें राज्य हिंदुस्थानावर झालें, त्याचा परिणाम हिंदुस्थानांत मद्यपान सुरू झालें. या व्यसनाकडे आपल्या लोकांची जी प्रवृत्ति झालेली आहे, ती नाहींशी करण्याकरितां ही मद्यपाननिषेधाची चळवळ उपस्थित झाली आहे. या कामीं आह्मांला आपणा सर्वांची मदत पाहिजे आहे. आपण मजूर लोक राजे होतां व आतां रंक झालां आहां, असे डॉ॰ साळुंके यांनीं सांगितलें. पण मजूर लोकांना राजे व्हावयाचे दिवस यायचे आहेत—ते खात्रीनें येतील असें मी सांगतों. इंग्लंड देशांत 'लेबर पार्टी' ह्मणून मजुरांचा पक्ष आहे. इंग्लंड व अमेरिका या देशांत सत्ता आपल्या हातीं घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न सुरू आहे; आणि आज ना उद्यां त्यांचें तिकडे राज्य होणार आहे. तुह्मीं प्रयत्न केला तर हिंदुस्थानांत तुमचेंही वर्चस्व होईल याबद्दल शंका नाहीं. यासाठीं तुह्मी आपलीं व्यसनें टाका. देशांतील नाना तऱ्हेच्या वस्तु मजुरांच्या श्रमानेंच तयार होतात. देशाचा उद्धार व्हावयाचा ह्मणजे मजूर वर्ग निर्व्यसनी व जास्त शहाणा पाहिजे.

तुह्मीच येथें काम करतां असें नाहीं, तर इंग्लंडांत देखील मजूर लोक काम करीत असतात. इंग्लंडांतल्या मजुरांनीं दारू पिऊं नये ह्मणून तिकडे

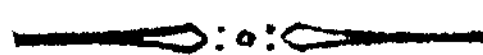
प्रयत्न चालले आहेत; इंग्रजी राज्यांत आह्माला दुसरें कसलें स्वातंत्र्य नसलें तरी ' पानस्वातंत्र्य ' आहे. ' दारू पिणें हा प्रत्येकाचा हक्क आहे ' असें ' टाइ-म्स ऑफ इंडिया ' नें एक मोठा लेख लिहून प्रतिपादन केलें आहे. ' टाइम्स ' सारख्या इंग्रजी पत्रकारांना वेडगळ कोट्यांनीं सरकारच्या वर्तनाचें समर्थन करण्याची खोडच आहे. असल्या वेडगळ कोट्या बाजूला ठेवून आपला धर्म जें आपल्याला सांगतो, आपली नीति, आपली माणुसकी जें आपल्याला सांगत आहे तें ऐकणें हें आपलें कर्तव्य आहे. इंग्लंडांतील मजूर आज एक हजार वर्षं दारूच पीत आले, ही जी त्यांची खोड आहे, हें जें त्यांचें व्यसन आहे, ते पिढ्यानुपिढ्या त्यांच्या अंगीं खिळलेलें आहे. एके जागीं पिढीजाद दारूबाजाला सुधारावयाचें आहे, आणि दुसऱ्या जागीं अलीकडेच जडलेलें व्यसन सोडण्याचा प्रयत्न सुरू आहे, तेव्हां कोणतें व्यसन नाहींसें करणें अधिक सोपें झालें पाहिजे तें तुह्मीच पहा. हिंदुस्थानचें दारूचें उत्पन्न १० कोटीचें झालें आहे; सगळ्या पेशवाईचें एकदर उत्पन्न अवघें ८ कोटींचें होतें. सारांश, आपल्याला जे कांही उद्योग करावयाचे आहेत, ते दुसऱ्या शपथा घेऊन भागण्याजोगे नाहींत. दारू पिण्याविषयीं प्रत्यक्ष अगर परोक्ष तुह्मांला कोणी सांगू लागला तर त्याचें तुह्मी ऐकूं नका—मग तो उच्च वर्णांतला ब्राह्मण असो, शूद्र असो, सरकार असो, अथवा प्रत्यक्ष परमेश्वर असो—त्यांचेवर तुह्मी बहिष्कार घातला पाहिजे. मुलखांतून जे तुह्मीं येथ आला, ते दोन पैसे मिळविण्याकरितां की दारूचें व्यसन परत मुलखांत जातांना बरोबर घेऊन जाण्याकरितां ? याचा विचार करा. पैसा तर तुमच्याजवळ रहात नाहींच. पण दारूचें व्यसन बरोबर घेऊन मात्र तुह्मीं परत आपल्या गांवीं जातां. सरकार दारू बंद करीत नाहीं, पण तुह्मीं निश्चय कराल तर सरकारला आपण होऊन दुकानें बंद करावीं लागतील. सरकारनें अबकारी खातें काढिलें आहे, तें लोकांनीं दारू पिऊं नये, याकरितां काढलें आहे, असें सरकार ह्मणतें. सरकारला पैशाचा लोभ नाहीं—सरकारला दारूपासून पैसे मिळविण्याची इच्छा नाहीं; पण सरकारच्या मनांत

असतां—निदान सरकार तसें सांगत असतां—लोकांच्या कमनशिबानें अबकारी खात्याचें उत्पन्न मात्र दरसाल ८।१० लाखांनीं वाढतें आहे! 'आह्मांला किती व कसें काम करावें लागतें याची तुह्मांला काय कल्पना! फुकटचा उपदेश कोणालाही करतां येतो,' असें तुह्मी ह्मणाल. तुमचें म्हणणें खरें नाही असें मी ह्मणत नाहीं. पण तुम्हांला जितकें काम पडतें, तितकें मलाही कधीं कधीं पडलेलें आहे. पण मीं माझ्या थकव्याचा परिहार कधीं दारू पिऊन केलेला नाहीं. झोपेनेंच केलेला आहे. **श्रम करून थकवा आल्यावर तो नाहींसा करण्यास दारू हें औषध नव्हे—झोंप हें उत्तम औषध आहे.** दारूच्या पायीं तुह्मी कुटुंबाला मुकतां, पोराबाळांना मुकतां, घरादाराला मुकतां, आपल्या देहास मुकतां, या लोकास मुकतां आणि परलोकासही मुकतां. इंग्रजी औषधांत दारू असते असें एका वक्त्यानें सांगितलें. पण मीं असें विचारतों कीं, आज दहा हजार वर्षे इंग्रजी औषधें घेऊनच आम्हीं जगलों होतों काय? पृथ्वीच्या पाठीवर दारू पिणारा प्राणी काय तो मनुष्यच आहे. माकडें, कुत्रीं कांहीं दारू पीत नाहींत. आपल्यास मीं कांहीं विशेष सांगावें असें नाहीं. आमच्या वाडवडिलांनीं दारू पिऊन कांहीं शरीरसंपादन केलेलें नाहीं. दारू हा सुधारणेचा प्रकार आहे. सुधारणेमध्यें दोष काय आहेत हें समजत नसल्यामुळें इकडले लोक दारू पिऊं लागले आहेत. आपले 'सेक्रेटरी ऑफ स्टेट' मोर्लेसाहेब यांनीं सांगितलें आहे कीं, दारू हा 'दुसरा प्लेग' आहे. दारू जर दुसरा प्लेग, तर प्लेग बंद करण्यास 'इनॉक्युलेशनची' अशी मोठी दांडगी खटपट चाललेली आहे, तशी खटपट हा दारूचा प्लेग बंद करण्यास सरकार कां करीत नाहीं? हा दुसरा प्लेग बंद करण्यास 'इनॉक्युलेशन' वाल्या सरकारनें दसपट खटपट केली पाहिजे. ती त्यांनी केली नाही; उलट अशी खटपट करणारांस त्यांनीं शिक्षाच दिल्या आहेत. दारू बंद कशी होईल इकडे आमचें सर्वांचें लक्ष लागलें आहे. सरकार दारू बंद करणार नाहीं; पण आपण सरकाराकडून दारू बंद करविली पाहिजे. हें काम करतांना शिक्षा झाल्या तरी त्या आपण सोसल्या

पाहिजेत. पहिला प्लेग राजकर्त्यांच्या पापामुळे जरी आला नसला तरी हा दुसरा दारूचा प्लेग सरकारच्या पापामुळें आलेला आहे. मुंबईत मजूर लोकच दारू पिणारे आहेत, ब्राह्मण लोक दारू पिणारे नाहींत, असें मी म्हणत नाहीं. ब्राह्मणदेखील दारू पिणारे आहेत—या मुंबई शहरांत आहेत. ब्राह्मण दारू पितात हें पाहूनच मजूर लोक दारू पिऊं लागले. पहिल्यानें या सुधारणेनें ब्राह्मण बिघडले, मग खालचे लोक बिघडले; अशी स्थिति आहे. ब्राह्मण लोक गुन्हेगार नाहींत असें मी म्हणत नाहीं, आणि आपल्यालाही म्हणावयाला सांगत नाहीं. **दोष असला—मग तो ब्राह्मणांचा असला म्हणून काय झालें?—तो स्पष्टपणें कबूल केलाच पाहिजे.** या दारूच्या कामांत सरकारला १० कोट रुपये मिळत आहेत. तो पैसा जर तुमच्याजवळ राहिला तर तुमच्या पोटाला मिळेल कीं नाहीं, याचा विचार करा. तुम्ही खटपट केलीत तर तुमच्या गिरणीचे मालक तुम्हाला या कामीं मदत करतील. मला आपल्या सेक्रेटरींनीं मघाशीं सांगितलें कीं, येथील कामाठीपुऱ्यांत १४ गल्ल्यांत २८ दुकानें आहेत. दारू न पिण्याची शपथ वहावयाची आणि आपल्या गल्लींतील दुकान कसें उठेल याबद्दल खटपट करावयाची असा निश्चय करा. हा निश्चय 'सत्यसंकल्प' आहे. या संकल्पाचा परमेश्वर पाठिराखा आहे. अशी गोष्ट राजा कितीही बलाढ्य असला तरी त्याजकडून अन्य तऱ्हेनें घडेल असें संभवत नाहीं. **जी गोष्ट समाजाला नको ती समाजावर लादणें सरकारला कधींहि श्रेयस्कर होणार नाहीं.** ज्यानें दारू न पिण्याची शपथ घेतली त्यानें दुसऱ्यालाही दारू न पिऊं देण्याविषयीं खटपट केली पाहिजे. नाहीं तर त्यानें शपथ पाळली असें म्हणतां येणार नाहीं. तुम्ही मजूर लोक हलके आहां, खालच्या जातीचे आहां, अशी बुद्धि ठेवूं नका. **तुम्हां मजुरांत साधुसंत निर्माण झाले व त्यांच्या चरणीं आम्ही ब्राह्मण लीन झालों होतों. त्यांनीं ब्राह्मणांना देखील धर्माची दिशा दाखवून दिली आहे. येथें जमले आहेत त्यांना माझी अशी विनंति आहे कीं, आज जे येथें आले नसतील त्यांना निरोप**

कळवा कीं, हें काम तडीस न्या. हा तुमचा हक्क आहे. हा तुमचा धर्म आहे. कोणी त्यासंबंधानें भिण्याचें कारण नाहीं. कोणी रागावण्याचें कारण नाहीं. ब्राह्मण दारू पितात ह्मणून तुह्मी दारू प्या, असें जो सांगणारा असेल किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें भासविणारा असेल, त्याला मी देशाचा शत्रू समजतों. तो तुमचा शत्रु आहे असें समजा. आज ज्या मंडळीनें सभा बोलावली आहे, त्यांनीं प्रत्येक गिरणींतील मद्यपाननिषेधक मंडळ्या स्थापन करण्यासाठीं खटपट केली पाहिजे सरकारचे अधिकारी पर्यायानें तुमच्यापुढें दारू आणून मांडतील,पण प्रत्यक्ष जुलूम करणार नाहींत ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. दारू हें पाश्चात्य व्यसन आहे—सुधारणेचें व्यसन आहे. हें व्यसन हांकून देणारे आहेत त्यांना आपण मदत केली पाहिजे. स्वावलंबनाचा धडा मिळावा ह्मणून आजची ही स्थिति परमेश्वरानें तुमच्यावर आणलेली आहे. तुह्मांस सरकारी अधिकाऱ्यांनीं सहानुभूति दाखवावयास पाहिजे तेवढी ते दाखवीत नाहींत ही दुःखाची गोष्ट आहे. दारू पिणारे लोक कांहीं फारसे सभेस येत नाहींत. दारू पिणाऱ्या लोकांची सभा कुठें भरते ? गुत्त्यांत. तेव्हां त्यांस गुत्त्यांतच जाऊन व्याख्यान दिलें पाहिजे. इग्लंडांत ' पिकेटिंग ' योग्य मानलें जातें.त्याच इंग्रजांच्या राज्यांत हिंदुस्थानांत गुत्त्याजवळ जाऊन दारू पिणारास ' दारू पिऊं नको ' ह्मणून उपदेश करावयास गेलें तर उपदेश करणारावर खटला होतो आणि त्याला शिक्षा होते. पण दारूचें व्यसन आपलें अनहित करणारें असून तें नाहींसें केलें पाहिजे, यांत संशय नाहीं. सत्यनारायणाला स्मरून दारू न पिण्याची तुह्मी शपथ घ्या; आणि दुसऱ्यांनाही दारूपासून परावृत्त करा. या प्रश्नाला सहानुभूति दाखविणारे पुष्कळ लोक निघाले आहेत. हिंदुस्थानांतील लष्कराचे मुख्य अधिपति लॉर्ड किचेनरसाहेब हे त्यापैकीं एक आहेत. दारू पिऊं नका, असा त्यांचा गोऱ्या सोल्जरांना उपदेश आहे आतां उशीर बराच झालेला आहे. मला जें कांहीं आपल्याला सांगावयाचें होतें तें मी सांगितलेंच आहे. असेच दुसरे आणखी प्रसंग यावेत आणि येतील अशी मला आशा आहे

राजकीय चळवळ यशस्वी कशानें होते ?

रविवार ता. १४ जून १९०८ रोजीं सायंकाळीं, पुणें येथें लकडीपुला-नजीकच्या श्री विठ्ठल-मंदिरांत, श्री शिवराज्याभिषेकोत्सवानिमित्त उमरावतीचे लो० दादासाहेब खापर्डे यांच्या अध्यक्षतेखालीं अहंमदनगरचे दे. बाळासाहेब देशपांडे यांचें व्याख्यान झालें. ' काळ ' कर्ते प्रो. शिवराम महादेव परांजपे यांजवरील राजद्रोहाच्या खटल्यांत खटपट करण्याकरितां मुंबईस गेलेले लो. रा. टिळक, याच दिवशीं सायंकाळीं पुण्यास आले, ते स्टेशनावरून तसेच उत्सवास हजर झाले. त्यांनीं तेव्हां जे भाषण केलें तें येणेंप्रमाणें:—

अध्यक्ष आणि सभ्य गृहस्थहो! मी आज जो येथें आलों आहे तो येथें आल्यावर मला भाषण करावें लागेल अशा समजुतीनें आलों नाहीं. वेळ बराच झालेला आहे. (श्रोत्यांतून—' नाहीं, नाहीं') कांहीं झालें तरी वेळेवर तुमची सत्ता नाहीं. नऊ वाजावयाचे ते वाजले आहेत. बोलावें लागेल असें मला माहित नव्हतें आणि मी कोणत्याही विषयाची तयारी केलेली नाहीं. तेव्हां आतां मला स्वतंत्र दोन विचार सुचले आहेत तेच सांगतों. हल्लींच्या उत्सवाच्या अध्यक्षांनीं अकोला येथील श्री शिवाजीउत्सवाचें ओझें माझ्यावर टाकलें होतें, तेव्हां या उत्सवांत त्यांना अध्यक्ष व्हावें लागलें ही जी अनायासें योजना घडून आली, ही ' दे बाण घे बाण ' जी सहज झाली, तीवरून ईश्वराच्या घरीं न्याय आहे असें दिसून येतें ! हा तेरावा श्री शिवराज्याभिषेकोत्सव आहे. या उत्सवाला काय संकटें आलीं, त्यांतून हा उत्सव कसा पार पडला, हें कांहीं सांगायाला नको—तें आपल्यास माहित आहे. आश्चर्य हें कीं, आमच्या असल्या चळवळींत मोर्ले साहेबांना आतां राम आहे असें वाटूं लागलें आहे ! कांहीं महिन्यापूर्वीं हिला मोर्ले साहेब ' फेंस ' म्हणत होते. (श्रोत्यांतून—' आतां तोंडाला फेंस आला आहे ') तोंडाला फेंस अद्याप आलेला

नाहीं; पण आमच्या चळवळींत राम आहे हें तत्त्व त्यांच्या तोंडाला आलें आहे एवढें मात्र खरें! देशांत स्वस्थता पाहिजे व या स्वस्थतेकरितां प्रयत्नही पाहिजेत; पण याशिवाय दुसऱ्या कांहीं गोष्टींची आवश्यकता आहे हें आतां अधिकाऱ्यांनीं कबूल केलें आहे. ही एक पायरी आपण मिळविली, असेंच म्हटलें पाहिजे. या उत्सवाला सामाजिक व धार्मिक बाजू आहे, तशी राजकीय बाजूही आहे; आणि ती आम्ही कधींही लपविलेली नाहीं. फेसाचा दगड झाला आहे; आतां त्याचें वज्र होणें आहे! वृत्राला मारण्याकरितां इंद्रानें फेसाचें वज्र केलें, अशी कथा आहे. मी वेद वाचले तेव्हां हें कसें झालें असेल याची मलादेखील शंका आली होती. पण फेसाचें वज्र होणें शक्य आहे हें वेद न मानणाऱ्या लोकांनाही आतां खरें वाटूं लागलें आहे! यावरून यांत बीज आहे, हें एक रूपक आहे, असें वाटतें. ज्या गोष्टी क्षुल्लक दिसतात त्या परिणामीं अति तीव्र होतात, हें यावरून दिसून येतें. ही एक आनंदाची गोष्ट झाली.

दुसरी गोष्ट वाईट आहे आणि ती वर्तमानपत्रांवरील खटले ही होय. यांचा येथें उल्लेख करण्याचें कारण अशाच उत्सवांतून एक खटला मागें उपस्थित झाला होता. एका तोंडानें सरकार राष्ट्र जिवंत आहे म्हणतें आणि—मी सरकारास दुतोंडें म्हणत नाहीं!—दुसऱ्या तोंडानें हा जिवतपणा किती कमी करतां येईल याविषयीं प्रयत्न सुरू आहे. बंगाल्यांत कांहीं असलें तरी महाराष्ट्रांत कांहीं एक नसतांना प्लेगप्रतिबंधक उपायांस प्लेगच्या आधींच सुरवात करतात त्याप्रमाणें सरकारनें इकडे फिर्यादींना सुरवात केली आहे, ही मोठी चूक आहे. अशानें लोकांचीं अंतःकरणें वश होत नाहींत; शांतही होत नाहींत. याचा परिणाम काय होईल हें सांगतां येत नाहीं! मोर्लेसाहेबांचें ' feeling the way ' चाललें आहे. ते अंधारांतच का होईना, पण चांचपडायला तरी आतां लागले आहेत. ते म्हणतात कीं, The period is very dark, म्हणजे हा काळ अंधारमय आहे. यावर उजेड पडला म्हणजे त्यांना दिसेल!

तिसरी गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, चळवळींत जिवंतपणा कसाकें येतो ? कोणत्याही चळवळीला जिवंतपणा येण्यास माणसें एकनिष्ठ लागतात. त्यांना विघ्नांतून कसें बाहेर यावें हें कळावें लागतें; निश्चय लागत असतो. सुदृढ, निश्चयी, एकनिष्ठ, असे जे पुरुष ते पुरुष चळवळीला मिळाले म्हणजे ती चळवळ जिवंत होते. मग त्याच्यापुढें फलप्राप्ति होते. कांहीं लोक असे आहेत कीं, ते फक्त जिवंत माणसांनाच स्पर्श करितात, जें जिवंत नाहीं त्यास स्पर्श करीत नाहींत; तेव्हां माझी अशी खात्री आहे कीं, अशा प्रकारचे जे लोक सध्यां चळवळीच्या बाहेर आहेत ते तींत येऊन आतां मिळतील. जिवंत झऱ्याचें पाणी वाढतें, तसें हें आहे. जिवंतपणा शाबित करण्याची जबाबदारी मात्र ते आपल्या अंगावर घेऊं इच्छित नाहींत ! आणि जिवंत पाण्याचा गुण असा आहे कीं, त्यांत गढूळ पाणी येऊन मिळालें तर तेंही जिवंत होऊन जातें. जिवंतपणाचें सर्टिफिकीट मिळालें कीं, लोक त्यांत येतात. हा उत्सव संकटांस न जुमानतां बारा वर्षें चालला हें जिवंतपणाचेंच लक्षण आहे. उत्सवाला मी हजर नसल्यामुळें व माझी तयारी नसल्यामुळें त्यासंबंधाची चर्चा मला करतां येणार नाहीं. रा. देशपांडे यांनीं सांगितलें कीं, माझें भाषण ऐकण्याकरितां ते येथें आले त्यांची निराशा होईल याचें मला वाईट वाटतें ! आज सकाळींच मी येणार होतों पण कांहीं कामामुळें मला सकाळीं मुंबईहून येतां आलें नाहीं.

प्रसंग उत्तरोत्तर कठीण येणार आहे. आज देशांत कामाला सुरवात झाली आहे; त्या कामाकरितां ज्यांच्याशीं भांडावयाचें त्यांच्याशीं भांडण्यास नुकतें कोठें तोंड लागलें आहे. आतांच निराश व्हाल तर तुमच्याच्यानें कांहींही व्हावयाचें नाहीं. तुम्हांला पाहिजे आहे तें संकटापलीकडे आहे ! कुलूप उघडल्याशिवाय पेटी उघडतां यावयाची नाहीं. मार्ग बिकट आहे. बराच मार्ग जावयाचें आहे; आणि तयारी उघड रीतीनें, योग्य तऱ्हेनें करावयाची आहे. या कार्याकरितां श्री शिवाजी महाराजांच्या चरित्रापासून बोध घेण्याची ही वेळ आहे. मी आकोल्यास सांगितलें होतें

त्याप्रमाणें अवंध राष्ट्र काशीयात्रेस निघालें आहे. स्वराज्याचा इष्ट हेतु जो विश्वेश्वर तो स्वातंत्र्यगंगेच्या कांठीं जें मंदिर आहे त्यांत मांडिलेला आहे. तो कायम ठेवा. संकटें येतील, कित्येकांचे प्राणही खर्ची पडतील. पण असे प्राण गेले तरी आपल्या वासनेला त्या गंगेंत स्नान करायाचा कधींना कधीं प्रसंग येईल, हें लक्षांत ठेवा. तुम्ही काम कसें करितां हें दाखविण्याची ही वेळ आहे. या वेळीं आपल्याला कांहीं पावलें मागें घ्यावीं लागलीं तरी एकंदरीनें आपली प्रगतीच होणार आहे. समुद्राच्या कित्येक लाटा किनाऱ्या-कडे येऊन मागें जातात; व किनाऱ्यावर दहा मिनिटें उभें राहणारास दिसून येतें कीं; कांहीं लाटा येऊन माघारी गेल्या. पण तसें दिसलें तरी एकंदरीनें भरती येत असते राजकीय चळवळीचा प्रकार यासारखाच आहे. एकंदरीनें भरती येईल असा क्रम आपण ठेवला पाहिजे. महाराष्ट्रावर ही जबाबदारी आतां येऊन पडली आहे. बंगाल्यांतील लोकांनीं आपली कामगिरी कशी बजावली हें सर्वांना ठाऊक आहे. समोर अंधार दिसत असला तरी त्यापलीकडे उजेड आहे हें लक्षांत ठेवा. असें सांगून लो० टिळक यांनीं भाषण स्वस्थ-पणें ऐकल्याबद्दल श्रोत्यांचे आभार मानिले आणि टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडा-टांत व 'वंदेमातरम्' च्या उत्साहपूर्ण गर्जनेंत आपलें कळकळीचें व तेजदार भाषण संपविलें.
